

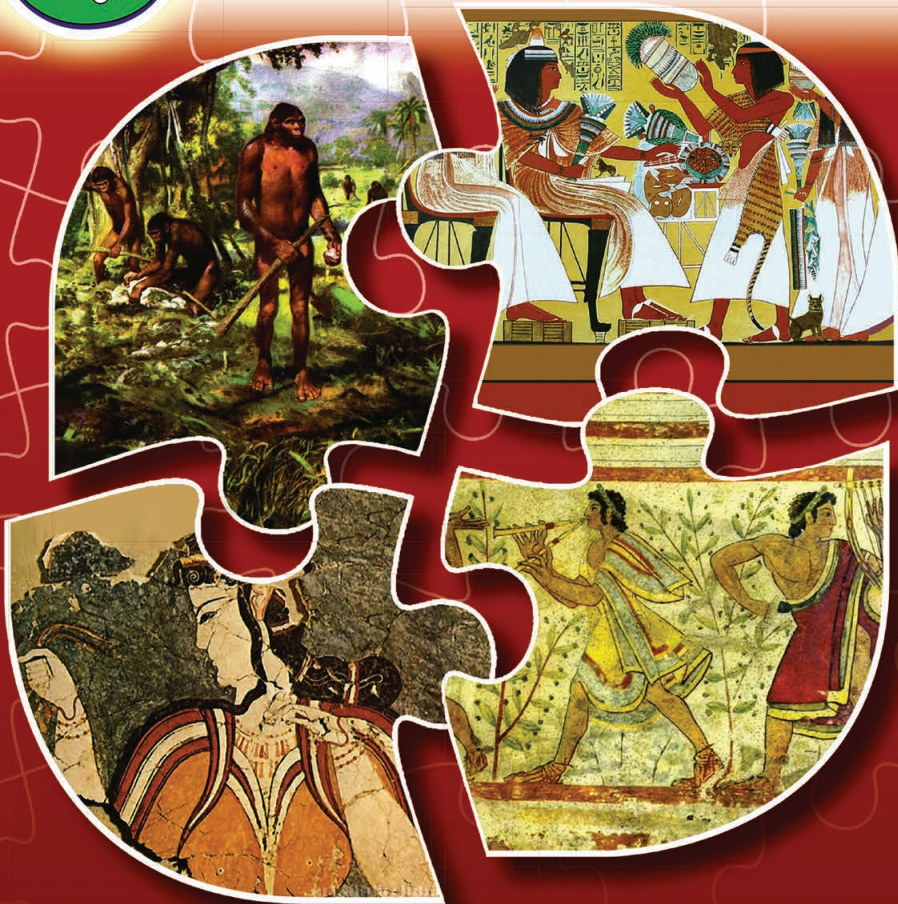

Олександр БАНДРОВСЬКИЙ
Віталій ВЛАСОВ

Всесвітня історія. Історія України

ІНТЕГРОВАННИЙ КУРС

6

УДК 94(100+477)(075.3)
Б23

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 12.04.2019 № 472)

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Бандровський О. Г.

Б23 Всесвітня історія. Історія України : (інтегр. курс) :
підруч. для 6-го кл. закл. заг. серед. освіти / Олек-
сандр Бандровський, Віталій Власов. — Київ : Генеза,
2019. — 224 с. : іл., карти.

ISBN 978-966-11-0986-4.

Підручник підготовлено відповідно до нової навчальної програми. Структурні компоненти сприяють формуванню ключових і предметних компетентностей. Запропонована методика спрямована на реалізацію змістових ліній навчального курсу, розвиток критичного мислення, творчих здібностей, хронологічних та картографічних умінь, а також навичок працювати з історичними джерелами..

УДК 94(100+477)(075.3)

ISBN 978-966-11-0986-4

© Бандровський О. Г.,
Власов В. С., 2019
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2019

ЗМІСТ

Як працювати з підручником	5
Вступ: історія як наука та шкільний предмет	6
§ 1. Лічба часу в історії стародавнього світу. <i>Практичне заняття 1</i>	9

Розділ 1. ПЕРВІСНІ СПІЛЬНОТИ. АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ

§ 2–3. Початок історії. Виникнення людини та її розселення	12
§ 4. Зародження мистецтва та релігійних вірувань	19
§ 5. Заняття та спосіб життя первісних людей	23
§ 6. Суспільна організація та організація влади за первісних часів	30
§ 7. Трипільська культура на землях України	33
§ 8. Основні стоянки та пам'ятки первісних людей на території України. <i>Практичне заняття 2</i>	38

Розділ 2. СТАРОДАВНІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ АЗІЇ ТА АФРИКИ

Давній Єгипет

§ 9. Виникнення та розвиток Єгипетської держави	42
§ 10. Міфи та релігія Давнього Єгипту. <i>Практичне заняття 3</i>	48
§ 11. Освіта, наукові знання, образотворче мистецтво та архітектура давніх єгиптян	52

Цивілізації Передньої та Центральної Азії

§ 12. Найдавніші держави Двюріччя	56
§ 13. Фінікійські міста-держави. Ізраїльсько-іудейське царство	60
§ 14. Нововавилонська та Перська держави	65

Давні Індія та Китай

§ 15. Давня Індія	69
§ 16. Суспільне, релігійне та культурне життя Давньої Індії	74
§ 17. Давній Китай	77
§ 18. Суспільне та культурне життя давніх китайців	81
§ 19. Писемність, освіта та наукові знання в Давньому Китаї. <i>Практичне заняття 4</i>	85

Розділ 3. АНТИЧНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ

ІСТОРІЯ ДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

Становлення Античної грецької цивілізації

§ 20. Природа та населення Давньої Греції.....	89
§ 21. Давньогрецька міфологія та релігія. <i>Практичне заняття 5</i>	93
§ 22. Мінойська палацова цивілізація	97
§ 23. Ахейська палацова цивілізація	102
§ 24. Давньогрецьке суспільство за поемами Гомера. Виникнення грецьких полісів	105
§ 25. Велика грецька колонізація.....	109
§ 26. Кіммерія та Скіфія	113
§ 27. Історичні джерела про скіфів. <i>Практичне заняття 6</i>	118
§ 28. Афінська та Спартанська держави	120
§ 29. Побут і виховання спартанців. <i>Практичне заняття 7</i>	124

Антична грецька цивілізація класичної доби

§ 30. Греко-перські війни (500–449 рр. до н. е.)	127
§ 31. Розквіт афінської демократії	131
§ 32. Господарювання та повсякденне життя в Давній Греції	135
§ 33. Освіта, наука, виховання та сімейне життя в Давній Греції	140
§ 34. Мистецтво Давньої Греції. <i>Практичне заняття 8</i>	144
§ 35. Підкорення Греції Македонією	149

Доба еллінізму

§ 36. Утворення імперії Александра Македонського	153
§ 37. Елліністичні держави в 4–2 ст. до н. е. Культура еллінізму	158
§ 38. Суспільне, господарське та повсякденне життя в античних полісах на території України. <i>Практичне заняття 9</i>	162

ІСТОРІЯ ДАВНЬОГО РИМУ

Давній Рим за царської та республіканської доби

§ 39. Природні умови Італії та виникнення міста Рим.....	167
§ 40. Римська республіка 5 – середини 3 ст. до н. е.	172
§ 41. Римська республіка в 2 ст. до н. е.	176
§ 42. Релігія, сім'я, виховання й господарство давніх римлян	180
§ 43. Диктатура Гая Юлія Цезаря	185

Римська імперія

§ 44. Створення Римської імперії. Правління Октавіана Августа	189
§ 45. Місто Рим та повсякденне життя його мешканців	194
§ 46. Римська імперія в 3–4 ст.	200
§ 47. Виникнення християнства	204
§ 48. Культура Давнього Риму. <i>Практичне заняття 10</i>	209
§ 49. Початок Великого переселення народів та падіння Західної Римської імперії	215
§ 50. Суспільне та господарське життя і духовний світ давніх слов'ян. <i>Практичне заняття 11</i>	221

Як працювати з підручником

Дорогі шестикласники та шестикласниці! Цей підручник допоможе вам опанувати історію стародавнього світу. Кожен параграф, який відповідає урокові, поділено на рубрики. Уроки радимо розпочинати з обговорення історичної пам'ятки, що не тільки яскраво свідчить про певні історичні реалії, а й має зв'язок із сучасністю. Навіть якщо ви опановуватимете матеріал самостійно, не оминайте вступного завдання: можливо, розглядаючи зображену пам'ятку, ви зробите для себе відкриття чи несподіваний висновок.

Основні історичні відомості подано в пунктах параграфа. Їхню назву сформульовано як запитання, біля якого побачите малюнок-символ:

Важливу історичну інформацію містять документи. Уважно опрацюуйте ілюстративні матеріали, які виконують роль історичних джерел. У підручнику ілюстрації супроводжують завдання, проблемні запитання.

Майже в кожному параграфі підручника натрапите на хронологічну задачу, розв'язання якої потребуватиме від вас не лише історичних знань та вмінь, а й кмітливості. Співвіднести історичний час і простір допоможуть історичні карти, до яких також запропоновано завдання.

Які саме завдання виконувати і як, вам також підкаже підручник: до історичних текстів, уривків із джерел, фотодокументів та ілюстрацій запропоновано завдання, працювати над якими можна самостійно або в парах чи групах. На це вказують малюнки-символи: – працюйте в парах; – попрацюйте в групах; – подискутайте.

Завдання, виконувати які радимо в парах і групах, спонукають до розмірковування, навчають порівнювати, зіставляти, аналізувати, робити висновки, обстоювати свою позицію.

Звертаємо увагу, що не обов'язково розв'язувати всі запропоновані завдання. Що саме опрацювати, обирайте, порадившись з учителем.

Працюючи над текстом підручника, звертайте увагу на тлумачення нових для вас слів і термінів, поданих на берегах.

Оцінити, чи добре засвоєно матеріал, вам допоможуть запитання рубрики «Оцініть себе» .

А ще в підручнику є **практичні заняття**. Це такі уроки, на яких ви самостійно будете вивчати новий матеріал, удосконалюючи власні вміння та навички. Після опрацювання навчального матеріалу ви маєте усно чи письмово виконати три контрольних завдання – позначено їх малюнком-символом .

Свої враження від прочитаного та почутого на уроці висловлюйте наприкінці кожного заняття: до цього вас спонукатимуть запитання, позначені малюнком .

Бажаємо успіхів! Автори

ВСТУП: ІСТОРІЯ ЯК НАУКА ТА ШКІЛЬНИЙ ПРЕДМЕТ

Ви розгорнули підручник, за яким вивчатимете історію в шостому класі. Предмет «історія» не є новим у вашому шкільному розкладі. Торік ви довідалися, що **історія** – одна з найдавніших галузей знань. Це наука, що досліджує, яким було життя людства в минулому. Історики вивчають події від найдавніших часів до дня вчорашнього, прагнучи встановити, як і чому людське життя змінювалося.

На уроках у п'ятому класі ви дізналися про найважливіші події історії України, познайомилися з найвідомішими постатями, чії діяння вплинули на перебіг історичних подій у нашій країні. Отримали уявлення й про те, як саме історики довідуються про минувшину.

Пригадайте, про які події історії України ви дізналися торік. Розкажіть про одну-дві події, що справили на вас найсильніше враження, за планом: 1. *Що це за подія?* 2. *Коли й де вона відбулася?* 3. *Хто з історичних діячів є її учасником?* 4. *Яку роль відіграла ця подія в історії України?*

Пригадайте імена історичних діячів, про яких ви довідалися минулого навчального року. Які події історії України пов'язані з ними?

Яким історичним діячам чи подіям присвячено зображені пам'ятники?

Що більше часу віддаляє подію від сьогодення, то менше відомостей про неї зберігає людська пам'ять. Щоб відтворити картини минулого, історики послуговуються **історичними джерелами** – так називають різноманітні пам'ятки, які є свідками минулих подій.

Роздивіться зображення джерел, які допомагають ученим дізнаватися про минуле людства. Визначте, до якого різновиду історичних джерел належать зображені пам'ятки.

Пам'ятки – джерела з історії стародавнього світу.

Події, про які дізнаються історики із джерел, відбуваються в різний час. Тож історія розгортається в часі. Час можна порівняти з річкою, яка ніколи не спиняється і не повертається у зворотний бік. Недаремно мудреці минулого казали: «Час і течія річки не чекають людину». Щоб орієнтуватися в розмаїтті подій минулого, історики для зручності поділяють історичний час на великі відтинки – періоди, або епохи.

Наведені в попередньому завданні пам'ятки висвітлюють факти, що відбулися від мільйона до кількох тисяч років тому. Ці факти досліджує **історія стародавнього світу** – галузь історії людства, або **всесвітньої історії**, яку ви будете опановувати цього року. У наступних класах ви вивчатимете *історію середніх віків, нову та новітню історію*.

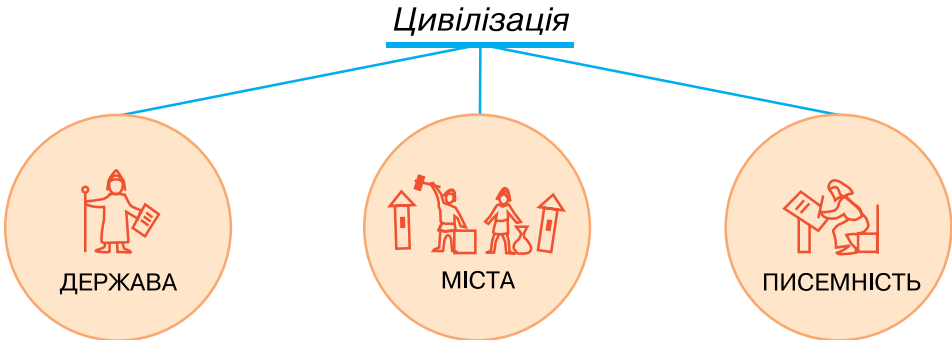
Вивчаючи матеріал перших тем, ви дізнаєтесь, який шлях долали народи, аж поки досягли рівня, коли виникла **держав**а.

Держава – спосіб управління суспільством

Проаналізувавши схему, сформулюйте, що таке держава.

Зверніть увагу: такий рівень розвитку суспільства, за якого постають *міста*, винаходять *писемність*, з'являється *держав*а, називають *цивілізацією*.

Тож на уроках історії стародавнього світу ви дізнаєтесь, як формувалося людське суспільство: як жили й чим займалися люди за найдавніших часів, як виникали перші держави і як розвивалися найдавніші цивілізації на земній кулі. Історія стародавнього світу охоплює проміжок часу від початку розвитку людства до 476 р. – року падіння Західної Римської імперії.

Перший розділ курсу присвячено найдавнішим часам історії людства. Період від появи перших пралюдей до виникнення міст, держав і появи писемності називають *первісною добою*, або *первісністю*. Наступні розділи присвячено історії *Давнього Сходу*, *Давньої Греції* та *Давнього Риму*. Отже, ви вивчатимете історію різних країн та народів – **всесвітню історію**. Та вже на перших уроках переконаєтесь, що історія нашої Батьківщини віддавна стала частиною всесвітньої історії.

Оцініть себе

1. Що таке історія? Які різновиди історичних джерел ви знаєте?
2. Які джерела використовують історики для розповіді про різні періоди історії стародавнього світу?
3. Що вивчає історія стародавнього світу? Які межі охоплює цей період всесвітньої історії?
4. Витлумачте поняття: *всесвітня історія, первісність, держава, цивілізація.*

Що для вас є найцікавішим на уроках історії? Про факти та події якого періоду історії стародавнього світу вам доводилося чути або читати? Про що ви хотіли б дізнатися докладніше? Чи доводилося вам переглядати кінофільми про події стародавньої історії? Чи цікаві ці фільми? Як ви вважаєте, чому їх знімають?

§ 1. ЛІЧБА ЧАСУ В ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 1

1. Які особливості лічби років до нашої ери, або до Різдва Христового?

З п'ятого класу ви вже знаєте, що, досліджуючи минувшину, учені-історики раз по раз відповідають на запитання: коли відбувалася та чи інша подія. Визначати точний час певної події, тобто її дату, допомагає **хронологія** – наука, що вивчає способи обчислення часу. Також ви пам'ятаєте, що відлік років від певної події називають **літочисленням**.

В Україні, як і в більшості сучасних країн, користуються літочисленням від умовного року народження (Різдва) Ісуса Христа, життя якого поклало початок одній з найбільших світових релігій – християнству. Це літочислення називається християнським, або **нашою ерою**. Іноді його також називають *новою ерою*. *Наша ера*, або *ера від Різдва Христового*, зазвичай позначається скорочено – *н. е.*, або *від Р. Х.* Отже, ми живемо *в нашій ері*, або *в ері від Р. Х.* Про все, що сталося до першого року *н. е.*, кажуть, що це відбулося *до нашої ери* (скорочено *до н. е.*), або *до Різдва Христового* (скорочено *до Р. Х.*).

У літочисленні *до н. е.* так само користуємося століттями, тисячоліттями. Століття до *н. е.* – це так само сто років, проте порядок відліку змінюється, тобто *роки до н. е.* на лінії часу розташовуємо справа наліво, а *роки н. е.* – зліва направо. Наприклад, наступним за 33 р. до *н. е.* буде 32 р. до *н. е.*; 476 р. до *н. е.* – це перша половина 5 ст. до *н. е.*, а 476 р. *н. е.* – друга половина 5 ст. *н. е.* Для подій нашої ери можна не вказувати скорочення «*н. е.*» на письмі та опускали слова «нашої ери» під час усної відповіді.

Відмінність лічби років *до н. е.* від *н. е.* полягає в тому, що початкові роки – це роки з нулями, а кінцеві – роки на 1. Так, друге століття починається в 200-му році, а закінчується в 101-му році. Відповідно перше століття до нашої ери починається в 100-му році й закінчується в 1 році. Отже, початкові роки століть до *н. е.* – це 1900... 400, 300, 200, а роки 1801... 301, 201, 101 – це останні роки століть.

Звертаємо увагу, що в історичній науці тисячоліття й століття часто позначають римськими цифрами.

Позначення арабськими цифрами

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 15 20

Позначення римськими цифрами

I II III IV V VI VII VIII IX X XV XX

Скориставшись таблицею, у якій проілюстровано відповідність років століттям н. е. та до н. е., виконайте завдання: 1. У якому році починається 19 ст.? 2. Назвіть будь-який рік 14 ст. до н. е. 3. До якого століття належить 1792 р. до н. е.? 4. Назвіть, у якому році починається 15 ст. до н. е. 5. Який рік є останнім у 16 ст. до н. е.? 6. Назвіть будь-який рік, що належить до кінця 8 ст. до н. е.

1–100 pp.	801–900 pp.	901–1000 pp.	1001–1100 pp.	1101–1200 pp.	1201–1300 pp.	1901–2000 pp.
1 ст.	9 ст.	10 ст.	11 ст.	12 ст.	13 ст.	20 ст.
2100–2001 pp. до н. е.	2000–1901 pp. до н. е.	1900–1801 pp. до н. е.	1100–1001 pp. до н. е.	1000–901 pp. до н. е.	900–801 pp. до н. е.	100–1 pp. до н. е.
21 ст. до н. е.	20 ст. до н. е.	19 ст. до н. е.	11 ст. до н. е.	10 ст. до н. е.	9 ст. до н. е.	1 ст. до н. е.

Працюймо самостійно. Завдання 1.

1. Який рік передував 476 р. до н. е., який рік є наступним за 476 р. до н. е.?
2. До якого століття та якої його половини належить 753 р. до н. е.?
3. До якого тисячоліття належить 753 р. до н. е.?

2. Як обчислювати тривалість подій з переходом через еру?

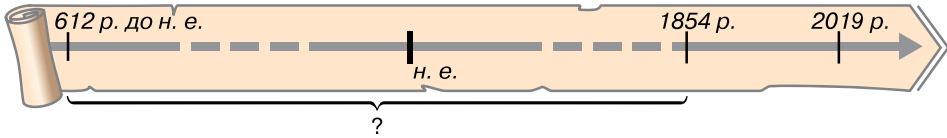
У розрахунках інтервалу часу між двома подіями, одна з яких відбулася до н. е., а друга – у н. е., часто трапляються помилки. Наприклад, 1937 р. в Італії та Німеччині урочисто святкували 2000-ліття першого імператора Римської імперії Октавіана Августа (він народився в 63 р. до н. е.), хоч насправді це вшанування мало відбутися в 1938 р. Так вийшло тому, що не всі знають, що в хронології немає «нульового» року. Тож 1 р. до н. е. безпосередньо прилягає до 1 р. н. е., а число років до н. е. зростає в міру віддалення в минуле, однак місяці, числа в них і дні тижня рахуються так само, як і в роках н. е. Отже, межа між 1 р. до н. е. і 1 р. н. е. – «мить», що розділяє 31 грудня 1 р. до н. е. і 1 січня 1 р. н. е.

Відсутність «нульового року» означає, що, наприклад, Август, народившись у 63 р. до н. е., до 1 р. н. е. прожив 62 роки (а не 63). Тож щоб дізнатися, скільки років прожив Октавіан Август (а помер він у 14 році), до 63 – року народження – додаємо 14 років і віднімаємо 1 рік. Октавіан Август прожив $(63 + 14 - 1) = 76$ років.

Розв'яжіть хронологічну задачу, скориставшись лінією часу.

У 612 р. до н. е. згорів палац царя однієї з держав Давнього Сходу. Проте «книжки» з його бібліотеки збереглися, оскільки були глиняними. Скільки років пролежали недоторканими книжки з бібліотеки царя, якщо залишки палацу було розкопано 1854 р.?

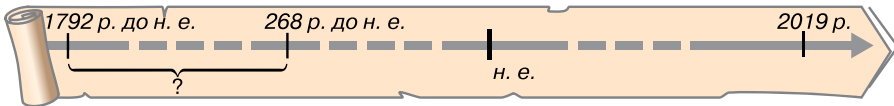

3. Як використовувати лінію часу для розв'язування хронологічних задач?

Про те, як розв'язувати хронологічні задачі з лінією часу, ви дізналися торік: 1. Накресліть «лінію часу» – пряму лінію, переділену рисочками на рівні відрізки, що позначають певну кількість років. 2. Посередині лінії поставте чітку риску, яка відокремлює час до н. е. від н. е., а наприкінці – стрілочку, що символізує рух часу. 3. Для орієнтації в часі поставте рік, у якому живемо. 4. Якщо для розв'язку хронологічної задачі вам не потрібно позначати однакові проміжки часу (століття або тисячоліття), то перервіть лінію пунктиром. 5. На лінії часу запишіть умову задачі. 6. Поряд з лінією виконайте обчислення та запишіть стислу відповідь до завдання.

Розгляньте приклад.

Вавилонський цар Хаммурапі почав керувати державою в 1792 р. до н. е., а індійський цар Ашока – у 268 р. до н. е. Хто із царів почав царювати раніше й скільки років минуло між двома подіями?

Скориставшись зразком, поясніть, як розв'язувати наведену задачу з лінією часу.

Працюймо самостійно. Завдання 2. Накресліть лінію часу, позначте на ній відповідні дати та розв'яжіть хронологічну задачу.

Цар Хаммурапі царював 42 роки. У якому році закінчилося його правління, якщо воно розпочалося в 1792 р. до н. е.?

Завдання 3. Накресліть лінію часу, позначте на ній відповідні дати й розв'яжіть хронологічну задачу.

Вавилон був узятий персами 539 р. до н. е. Скільки років минуло від цієї події?

Оцініть себе

Поставте собі оцінку за урок, зарахувавши за різні етапи роботи відповідні бали: за кожне із завдань (завдання 1–3) – від 1 до 3 балів; так само від 1 до 3 балів оцініть свою участь в обговоренні в парах (максимальна оцінка за урок – 12 балів).

Навіщо історикам уміти обчислювати час? Як, на вашу думку, учені встановлюють дати подій, що відбулися до н. е.? Чи знаєте ви, як визначають вік найдавніших пам'яток, пов'язаних із життєдіяльністю перших людей?

Розділ 1

ПЕРВІСНІ СПІЛЬНОТИ. АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ

Історія нашої планети Земля сягає дуже-дуже давніх часів. А от історія людства порівняно з нею «молода». Проте вчені досі не дійшли єдиного висновку з приводу того, як і коли з'явилися перші люди. Найдавніший період історії людства від появи пралюдей до виникнення міст, держав і появи писемності *називають первісністю, або первісною добою.*

Кілька сотень тисяч років людство вдосконалювало знаряддя та прийоми мисливства, рибальства й збиральництва, перш ніж перейти до нових форм діяльності – землеробства й скотарства. І тоді людина ніби народилася вдруге, бо сповнилася нової суті. Люди навчилися ткати, виготовляти одяг, посуд, металеві знаряддя, будувати житло. Поступово виникли міста, у яких розвивалися ремесло й торгівля. Люди винайшли писемність. Суспільство дедалі більше розширювалося. Згодом утворюються держави.

§ 2–3. ПОЧАТОК ІСТОРІЇ. ВИНИКНЕННЯ ЛЮДИНИ ТА ЇЇ РОЗСЕЛЕННЯ

- Роздивіться, як художник проілюстрував божественну теорію походження життя на Землі.
- Із поданих нижче уривків з Біблії доберіть коментар до кожного малюнка.
- На які запитання, на вашу думку, прагнуть знайти відповіді вчені-історики?
- Як зайдана теорія пояснює створення світу й людини?

■ На початку Бог створив небо та землю... І сказав Бог: Хай станеться світло! І сталося світло. І Бог назвав світло: День, а темряву назвав: Ніч. І був вечір, і був ранок, день перший. ■ І сказав Бог: Нехай станеться твердь посеред води... І назвав Бог твердь: Небо. І був вечір, і був ранок, день другий. ■ І назвав Бог суходіл: Земля, а місце зібрання води назвав: Море. І сказав Бог: Нехай земля вродить траву, ярину, що насіння вона розсіває, дерево овочеве, що за родом своїм плід приносить, що в ньому насіння його на землі... день третій. ■ І сказав Бог: Створімо людину за образом Нашим, за подобою Нашою... І Бог на Свій образ людину створив, на образ Божий її Він створив, як чоловіка та жінку створив їх... день шостий.

1. Як різні теорії пояснюють походження життя й у чому суть еволюційної теорії?

Уся історія людства пов'язана з планетою Земля. Вік нашої планети – понад 4,5 млрд років. Проте тривалий час на Землі не було ознак життя. Коли й унаслідок яких змін воно виникло? Скільки часу триває історія людства? На ці та багато інших запитань люди прагнули знайти відповідь у кожному епоху. За давніх часів створювали міфи й легенди про появу рік, морів, гір, походження тварин та рослин, засновників племен і народів. Сучасна наука спирається на конкретні факти з прадавньої історії людства, але археологічних знахідок від найдавніших часів не так і багато, окрім того, кожна нова знахідка тільки додає запитань. Адже ніхто не знає та навряд чи колись дізнається, де й коли народився, приміром, перший художник. Саме тому ніколи не втратить свого символічного значення оповідь із Книги Книг: «І створив Господь людину з порошу земного. І дихання життя вдихнув у неї – і стала людина живою душею», яка є втіленням *божественної теорії походження людського життя*.

Накопичені факти прадавньої історії людства вчені прагнуть пояснити, спираючись на *еволюційну теорію*. Її суть полягає в тому, що життя виникло на нашій планеті близько 3,8 млрд років тому з появою істот, що жили в морі. Ці істоти поступово розвивалися. З'явилися рослини й тварини. Серед тварин, які населяли суходіл, з'явилися істоти, яких учені називають приматами. Близько 40 млн років тому виникли більш високоорганізовані примати, яких називають мавпами. Припускають, що саме від них

Еволюція – поступова зміна форм живих організмів, здебільшого (але не завжди) у бік удосконалення. Складний, тривалий, незворотний шлях розвитку живої природи.

розпочався шлях формування людини. Однак до сьогодні немає точної відповіді на запитання, як саме, де й коли виникла людина.

Окрім згаданих у тексті, існує ще й космічна теорія походження людини. Чи доводилося вам про неї чути? Як ви думаєте, чому досі остаточно ані підтверджено, ані спростовано жодну з теорій походження життя?

2. Кого вважають найдавнішими людиноподібними істотами?

Найбагатший матеріал для вивчення істот, яких називають *пра-людьми*, виявлено в Африці. Археологічні знахідки засвідчують появу там понад 4 млн років тому істот, названих **австралопітеками**, – мавп, які мали риси, що зближували їх з людиною. Це були наземні істоти, які могли пересуватися на задніх кінцівках. Вони мали більший, ніж у мавп, об'єм мозку й більше, ніж у мавп, відношення маси мозку до маси всього тіла. Крім того, у цих істот помітне протиставлення великого пальця руки іншим.

Учені припускають, що в середовищі австралопітеків **2,5 млн років тому** виникла нова, досконаліша істота. Оскільки вона використовувала найпростіші штучні, тобто виготовлені, знаряддя праці, її назвали **гомо габіліс** (з латини – *людина вміла*). Саме цю істоту вважають першою пралюдиною. Кістки найдавнішої «людини вмілої» та виготовлені нею знаряддя праці з гальки знайшов Льюїс Лікі 1960 р. в ущелині Олдувей у Східній Африці. Пралюдям були властиві лише окремі риси, що споріднювали їх з людьми. Між власне людиною й цими істотами пролягала прірва в мільйони років, від людей вони відрізнялися будовою тіла й способом життя.

Приблизно 1,7 млн років тому в Африці з'явився новий різновид пралюдини – **пітекантроп**. Пітекантроп, або мавполюдина, був кремезною, невисокою на зріст істотою, що впевнено пересувалася на двох ногах, – власне, тому пітекантропа ще називають «**людиною з прямою ходою**». Пітекантропи були дуже подібні до своїх попередників. Проте ці істоти мали розвиненіший мозок. На відміну від «людини вмілої», представники якої мешкали здебільшого в Африці, пітекантропи заселили істотну частину Європи та Азії. Уперше рештки цих істот знайшов Ежен Дюбуа в 1891 р. на острові Ява в Індонезії.

1. Роздивіться ілюстрації. Чи схожі істоти, зображені на малюнку, на сучасну людину? 2. Які відмінності одразу впадають в око? (Зверніть увагу на шкіру, лоб, надбрівні дуги, щелепи).

1. Австралопітек африканський.
2. Пітекантроп.
3. Буріана.

Чому, прагнучи вибудувати ланцюжок предків людини, учені порівнюють не тільки об'єм мозку та відношення маси мозку до маси всього тіла, а й будову черепа (надбрівні дуги, нижня щелепа) та руки (протиставлення великого пальця іншим)? Як ви думаєте, чи мали людиноподібні істоти дар мови?

Період, коли основним матеріалом для виготовлення знарядь праці був камінь, називають **кам'яним віком**. Тривав він дуже довго. Тому історики поділяють його на періоди: **палеоліт** (давній кам'яний вік), **мезоліт** (середній кам'яний вік) та **неоліт** (новий кам'яний вік). Відповідно до відмінностей у знаряддях праці **палеоліт** поділяють на два періоди: **ранній**, що тривав приблизно від 2,5 млн до 40–35 тис. років тому, та **пізній**, який у Європі припадає на час від 40–35 тис. до 10 тис. років тому. У різних регіонах хронологічні межі кам'яного віку не однакові. Так, на території України палеоліт тривав від 1 млн до 10 тис. років тому.

Найдавніше знаряддя праці.

3. Що відомо про перших мешканців Європи?

Археологічні знахідки свідчать, що першими мешканцями Європи були пітекантропи. На території України вони вперше з'явилися близько 1 млн років тому. Найдавнішою пам'яткою є стоянка біля с. Королевого в Закарпатті. На лівому березі Тиси археологи виявили унікальні археологічні знахідки: численні кам'яні знаряддя праці – оббиті гальки, ручні рубила, гостроконечники, скребла, вістря рогатин, ножі. Не всі вони пролежали в землі мільйон років, хоча вік кожної пам'ятки дуже поважний. Кожній з них відповідає свій культурний шар.

Знаряддя праці пітекантропи виготовляли з каменів, оббиваючи їх до потрібної форми. Крім кам'яних, очевидно, використовували й дерев'яні знаряддя – приміром, списи, загострені на кінці способом обпалення над вогнищем. Основним знаряддям пітекантропів було ручне рубило.

Пітекантропи приходили на територію України через Балкани й Центральну Європу. Можливо, вони просувалися й іншими шляхами – через Кавказ та зі Західної Європи. Напрямки руху груп пралюдей визначають за археологічними знахідками: рештки одного періоду знаходять у різних частинах світу. Дослідники, наприклад, подібними вважають знахідки з Королевого на Закарпатті й гроту Валлоне на середземноморському узбережжі Франції.

Стоянка – неукріплене поселення для проживання за доби кам'яного віку.

Культурний шар – шар ґрунту, у якому виявлено сліди життєдіяльності людини.

Ручне рубило, виготовлене близько 1 млн років тому.

Роздивившись ілюстрацію, припустіть, що могли робити пітекантропи за допомогою цього знаряддя.

4. Хто такі неандертальці?

Справжнім випробуванням для пралюдей стала зміна природних умов унаслідок наступу холоду з півночі – приблизно 200–125 тис. років тому. Утворилися льодовики – величезні масиви криги та снігу, які поступово сповзали з півночі на південь. Крига й сніг укрили більшу частину Європи (на території України межа льодовика проходила вздовж лінії Дніпро–Львів). Вимерли або відійшли на південь ті тварини, на яких полювали пітекантропи. Їх замінили нові – мамонт, печерний ведмідь, волохатий носоріг та інші. Змінилася й пралюдина. Тепер це була кремезна, міцна, спритна й витривала істота, головним заняттям якої стало полювання.

Викопні рештки цієї пралюдини вперше знайдено 1856 р. в долині річки Неандер – однієї з приток Рейну (Німеччина). Звідси походить умовна назва *неандертальці*. Неандертальці жили приблизно 150–28 тис. років тому. Вони навчилися виготовляти понад 60 різновидів кам'яних знарядь. Найпоширенішими з них були гостроконечники (зовні схожі на рубила, але менші, рівніші й більш зручні) та скребла (з широким робочим краєм). Гостроконечники правили за вістря до списів, скребла – за ножі. Під час археологічних досліджень виявлено понад 500 стоянок неандертальців, більш ніж 100 фрагментів кістяків цих істот та велику кількість знарядь праці. Кістки неандертальців, крім Європи, знайдено в Узбекистані, на Далекому Сході, у Північній Африці.

1. Скребло.
2. Гостроконечники крем'яні. 40 тис. років тому.

На території України виявлено чимало стоянок неандертальців. Найвідомішою є стоянка в Киїк-Кобі, що в Криму, де знайдено кістки найдавнішої людиноподібної істоти на території України. Ідеться про кістяк жінки віком 35 років. В іншій ямі розкопали кістяк немовляти. Ці знахідки дають підстави припускати, що неандертальці піклувалися про померлих, ховали їх за певним ритуалом, що свідчить про зародження віри в потойбічне життя, обожнення сил природи.

Утім археологічні знахідки засвідчують не лише паростки духовності, а й дикість і жорстокість неандертальців.

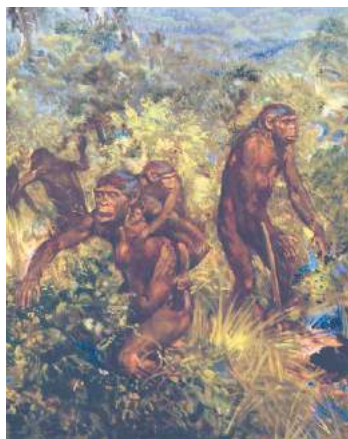
Та чи не найзагадковішою таємницею є зникнення неандертальців та поява сучасних людей. Річ у тім, що й ті і ті 40–35 тис. років тому співіснували на Європейському континенті, конкуруючи між собою. Незабаром неандертальці безслідно зникли. Тож більшість учених вважає неандертальців тупиковою гілкою, не пов'язаною з виникненням власне людини.

У чому, по-вашому, цінність археологічних знахідок, пов'язаних із життям предків людини? Чому таких знахідок небагато?

Роздивіться ілюстрації. На якій з них зображено пітекантропа, а на якій – неандертальця? Свою думку обґрунтуйте.

Пітекантропи та неандертальці. Реконструкція З. Буріана.

Висловте власне припущення про те, чому зникли неандертальці.

5. Кого називають «людиною розумною»?

Життєдіяльність пітекантропів та неандертальців уважають передісторією людства. Початок історії пов'язують з появою людини розумної (латинською мовою – гомо сапієнс), яка, власне, й була першою справжньою людиною, бо, крім вправних рук і досконалої будови, мала мову й тонку душевну організацію. Недарма, за Біблією, людина стала людиною, коли Бог вдихнув у неї душу.

У Африці виявлено рештки людей сучасного типу, вік яких перевищує *100 тис. років*. Звідти, як вважають учені, перші люди розселилися на інші континенти. Зокрема, у Європі «людина розумна» з'явилася *40–35 тис. років тому*. Археологічні матеріали свідчать про невинне зростання населення на території України за тих часів. Наша земля – одна з найбагатших на пам'ятки кам'яного віку країн Європи. Саме через Україну відбувалося заселення східної частини Європейського континенту.

Уперше рештки «людини розумної» виявили в місцевості Кро-Маньйон (Франція). Звідси походить наукова назва **кроманьйонська людина**, або **кроманьйонець**.

Кроманьйонці мали, порівняно з неандертальцями, тендітнішу статуру й меншу фізичну силу, але більший об'єм мозку. Середній зріст людини становив 172 см. Обличчя кроманьйонців були вже більш подібними до обличчя сучасних людей.

Добу, яка почалася 40–35 тис. років тому з появою в Європі людей сучасного типу й закінчилася 10 тис. років тому з кінцем льодовикового періоду, називають **пізнім палеолітом**.

«Людина розумна» користувалася скребачками для оброблення шкіри, різцями для роботи з кісткою, вістрями списів різного розміру, ножами тощо. Кроманьйонці виготовляли багато знарядь з кісток тварин. Це голки, шила, наконечники списів, гарпуни, а також різноманітні прикраси та інші речі: браслети, намиста, статуетки, ударні палиці. За тих часів з'явилися вироби, у яких поєднано різні матеріали: камінь і дерево, камінь і кістку, кістку й дерево. Кістку або ріг використовували як оправу для невеличких гострих крем'яних пластинок, які вставляли в пази й закріплювали смолою. Такий спис був дуже гострим. Крім того, завжди можна було замінити загублений крем'яний наконечник.

1. Розкажіть про зовнішній вигляд, одяг «кроманьйонського старого».
2. Чим зовнішній вигляд «людини розумної» відрізнявся від того, як виглядали пітекантропи та неандертальці?
3. Які деталі картини свідчать про заняття кроманьйонців?

1

1. Гарпуни, голка, наконечники списів та леза ножів. 20–18 тис. років тому.
  2. «Кроманьйонський старий».
- Реконструкцію зроблено на основі п'яти скелетів, знайдених у 1886 р. в місцевості Кро-Маньйон.

2

Назвіть щонайменше п'ять рис, на підставі яких саме кроманьйонця вважають першою людиною.

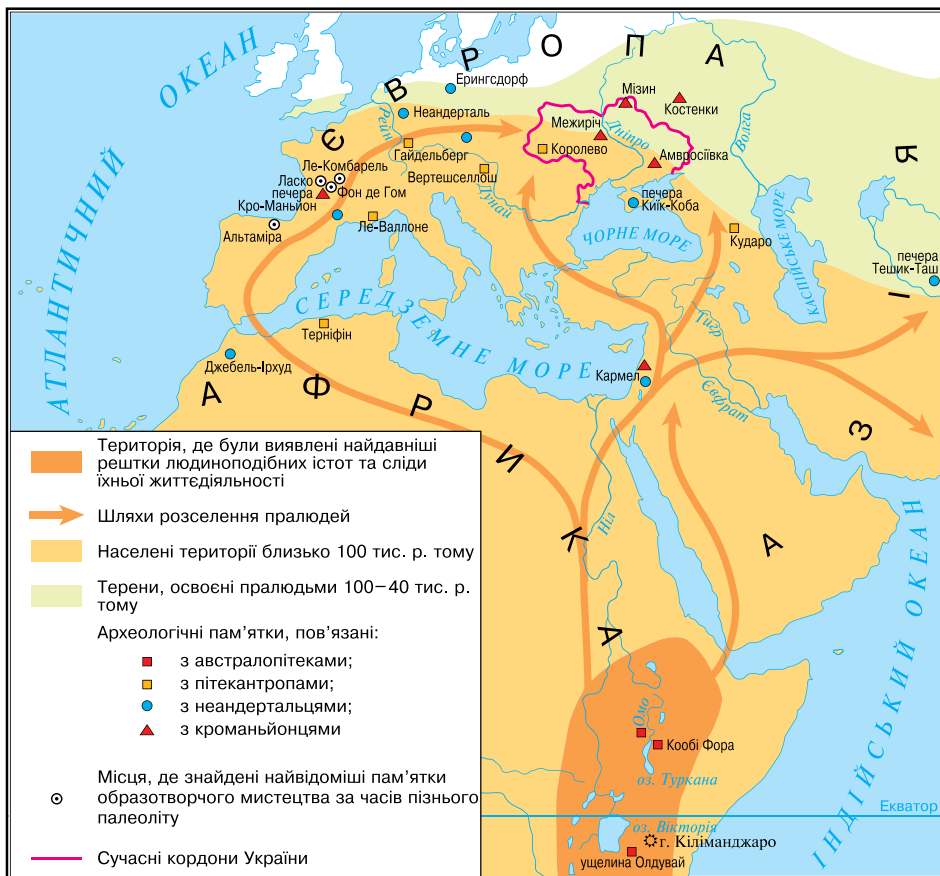
Роздивіться карту на с. 19. 1. Знайдіть території, де було виявлено рештки людиноподібних істот та сліди їхньої життєдіяльності. Який висновок можна зробити про розселення пралюдей на земній кулі? 2. Якими шляхами пралюди заселяли Європу та Азію? Де було знайдено стоянки пітекантропів, неандертальців та кроманьйонців у Європі, зокрема в Україні?

Оцініть себе

1. Де було знайдено рештки пралюдей, стоянки неандертальців та кроманьйонців? Якими були напрямки їх розселення?
- 2–3. Що спільного та відмінного між австралопітеком, пітекантропом, неандертальцем та кроманьйонцем?
4. Витлумачте поняття: *кам'яний вік*, *культурний шар*, *ручне рубило*, *«людина вміла»*, *«людина розумна»*.

Найдавніші часи образно називають «дитинством людства». Обґрунтуйте або спростуйте доречність такого вислову. Поміркуйте, чому до сьогодні серед учених немає одностайної думки про виникнення життя на нашій планеті та про походження людини.

§ 4. ЗАРОДЖЕННЯ МИСТЕЦТВА ТА РЕЛІГІЙНИХ ВІРУВАНЬ

● Роздивіться ілюстрації. Як ви думаєте, коли людина почала зображувати тварин? ● Як подані пам'ятки характеризують своїх творців? ● Чому багато наскальних малюнків було створено у важкодоступних печерах?

1. Великий чорний бик із печери Ласко у Франції.
2. Лань із печери Альтаміра в Іспанії.

1. Які знання та вміння стали надбанням давнього кам'яного віку?

Тривалий час учені вважали, що люди за найдавніших часів не мали жодних наукових знань і цілковито залежали від природи. Але нові знахідки археологів доводять, що це не зовсім так.

Життєво необхідними для людей тих часів були математичні знання. Мисливцям треба було вміти рахувати впольованих тварин, рибалкам – ділити між собою виловлену рибу. Для лічби вони використовували палички, камінці й, нарешті, вузлики.

Люди тих часів мали знання з біології та медицини. Вони вміли пускати кров, зашивати рани, знали лікувальні властивості рослин, вміли приймати пологи, лікувати переломи. Ті, хто знався на хворобах та способах їх лікування, передавали секрети цілительства своїм нащадкам. Переселяючись на нові землі, люди навчилися складати найпростіші карти місцевості, які допомагали мисливцям та мандрівникам. За доби пізнього палеоліту з'явилися перші календарі.

1. Яке, по-вашому, місце в колективі первісних людей належало носіям згаданих у тексті знань та вмінь? 2. Учені, які досліджують особливості розвитку суспільства, переконані, що нерівність виникла разом із людиною. Поміркуйте, чому?

2. Як виникло мистецтво?

Мистецтво – творче відображення, відтворення дійсності в художніх образах.

За доби пізнього палеоліту люди передавали красу навколишнього світу в малюнках, скульптурі, різьбленні по кістці, дереву, каменю. Саме тоді з'явилися оздоблені вжиткові речі, прикраси (намиста, браслети). Так, на численних стоянках в Україні знайдено прикраси, виготовлені з каменю, морських черепашок, бивнів мамонтів. Вражають вишуканістю, зокрема, браслети з Мізинської стоянки на Чернігівщині. На підставі подібних знахідок учені твердять, що в кроманьйонську добу зародилося мистецтво.

Вражають вишуканістю, зокрема, браслети з Мізинської стоянки на Чернігівщині. На підставі подібних знахідок учені твердять, що в кроманьйонську добу зародилося мистецтво.

1

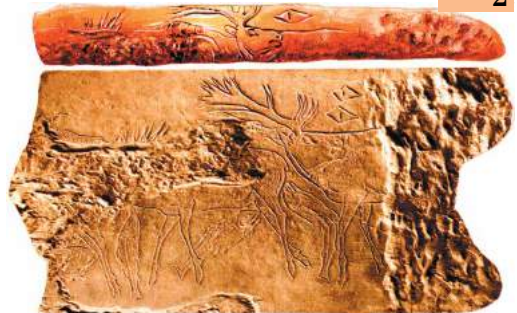

1. Браслети з бивня мамонта з Мізинської стоянки.

2. Уламок кістки, знайдений у гроті Лорте. Франція.

На малюнку зображено, як гурт оленів перепливає річку. На краю уламка видно задні ноги оленя, що тікає, за ним іде другий, а позаду зображено великого оленя, що повернув голову назад, начебто він кличе когось. Біля ніг оленів намальовано риб.

2

Найдавніші малюнки розміщені здебільшого в печерах на висоті 1,5–2 м. Вони розташовані не лише на стінах, а й на стелі. Більшість картин – це зображення звірів та сцен полювання. Вражають уміння найдавніших художників передавати рух, їхня спостережливість, фантазія. Так, у печері Ле-Комбателі, що у Франції, знайдено близько 300 зображень мамонтів, бізонів, оленів, коней, ведмедів. Неповдалік, у печері Фом де Гом, археологи відкрили цілу «картинну галерею» – 40 малюнків диких коней, 23 зображення мамонтів, 17 – оленів. «Картинна галерея» в печері Альтаміра (Іспанія), створена 15–12 тис. років тому, простягається більше ніж на 280 м і складається з безлічі просторих залів.

Учені встановили, що давні художники малювали або пальцем, умочуючи його в природні барвники, або паличкою, продряпуючи зображення по глині. Іноді контури малюнка оббивали на стіні печери кам'яним рубилом.

Висловте припущення, навіщо первісні люди створювали згадані в тексті зображення, різьблення тощо.

Роздивіться відомий наскельний розпис із печери Альтаміра (Іспанія).

1. Чи зміг 15–12 тис. років тому художник передати в образі великої тварини її міць та силу? Як саме? 2. Які власні відчуття, на вашу думку, він утілює? 3. Чи подобається вам кольорова гама малюнка? Скільки, по-вашому, тут відтінків? (Зауважте, що художник використовував лише дві фарби, виготовлені з мінералів, – червоно-коричневу та чорну).

1. Що зображено на ілюстраціях? 2. Що повинен був знати художник-дослідник, щоб створити таку реконструкцію минулого? 3. Чому перші художники зображували здебільшого тварин? Чому на цих малюнках тварини вражені списами та стрілами?

Перші художники. Художні реконструкції З. Буріана.

Скориставшись картою на с. 19, з'ясуйте місця найвидатніших пам'яток живопису кам'яного віку. У якій частині Європи вони розташовані? Чому?

3. Що таке релігія? Якими були найдавніші релігійні вірування?

Слово **релігія** в перекладі з латини означає «святість, благочестя, предмет поклоніння». У основі релігії лежить віра в існування надприродних, божественних сил, які створили світ і людину.

Явища, які позначають словом «релігія», сягають кроманьйонських часів. Кроманьйонці вірили, що незвичної форми камені, скелі, дерева, інші витвори природи та людських рук можуть бути наділені надзвичайними властивостями. Люди вважали, що, задобривши ці предмети, можна, приміром, забезпечити собі успішне полювання або риболовлю. Учені називають такі уявлення **фетишизмом**.

Фігурка бізонів із печери Тюк д'Одюбер. Франція.

Утілювалися згадані уявлення в певних діях – мисливських ритуалах. Так, у печері Тюк д'Одюбер (Франція) виявлено дві глиняні фігурки бізонів, навколо яких збереглися відбитки босих ніг. Учені припускають, що в цих печерах мисливці влаштовували магичні танці та заклинання, щоб зачаклувати тварину.

Під час ритуальних дій досвідчені мисливці передавали молоді навички полювання, розповідали про особливості поведінки тварин.

Деякі мисливці, які полювали на певного звіра (наприклад, ведмедя, носорога, оленя), пов'язували своє життя з цією твариною так тісно, що навіть вважали, що походять від неї. Так складалася віра в походження від предка-тварини – **тотемізм**.

Часів давнього кам'яного віку сягає зародження традицій вшановувати родючість, утіленням чого є фігурки жінок.

Стародавні люди вірили в **потойбічне життя**, яке починається після смерті. Небіжчикові в могилу клали зброю, їжу та прикраси, бо вважали, що ці речі стануть йому в пригоді у світі мертвих. Так виник **культ предків** – поклоніння та вшанування пам'яті померлих родичів.

Із найдавніших часів люди вірили, що грізні сили природи здатні впокорювати чаклуни та шамани. Віру в здатність окремих людей впливати на сили природи та на інших людей називають **магією**.

У побуті наших далеких предків існувала ціла низка заборон і правил, які регулювали їхнє життя. Ці заборони називають **табу**. Табу, наприклад, забороняло полювати в певний час, брати шлюб із близькими родичами тощо.

1. Роздивіться ілюстрацію. Які історичні відомості втілив художник? 2. Навіщо, на вашу думку, померлому робили ложе, клали небіжчика в позу сплячого, прикрашали його одяг, клали поряд їжу, зброю, бивні мамонта, покривали шаром червоної вохри*; укривали зверху або лопаткою мамонта, або камінням? 3. Про які вірування первісних людей свідчить картина?

* *Вóхра* – природна мінеральна фарба жовтого, червоного чи коричневого кольорів різних відтінків.

Поховання мисливця на мамонтів.
Художня реконструкція
З. Буріана.

Оцініть себе

1. Яких часів сягають найдавніші твори мистецтва? Де знайдено найвідоміші з них?
2. Витлумачте поняття та терміни: *мистецтво, релігія, фетишизм, тотемізм, магія*.
3. Виникнення яких видів мистецтва пов'язують із життям первісних людей?
4. За якими знахідками вчені дізнаються, що за пізнього палеоліту людям були притаманні певні релігійні уявлення? Наведіть приклади найдавніших вірувань людей.

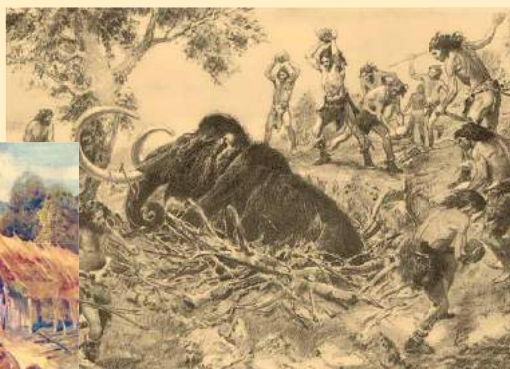

Що вас вразило в найдавніших пам'ятках? Чи про всі вияви творчості первісних людей ми знаємо? Чому? Які види мистецтва, на вашу думку, зародилися за первісної доби?

§ 5. ЗАНЯТТА ТА СПОСІБ ЖИТТЯ ПЕРВІСНИХ ЛЮДЕЙ

● Роздивіться ілюстрації. Про які заняття людей свідчать художні реконструкції? Які знаряддя праці використовують зображені на картинах люди? ● Чи відрізняються заняття й спосіб життя людей на картинах? Чим саме? ● Спробуйте витлумачити поняття *привласнювальні* та *відтворювальні* форми господарювання людей.

Заняття первісних людей.
Художня реконструкція
З. Буріана.

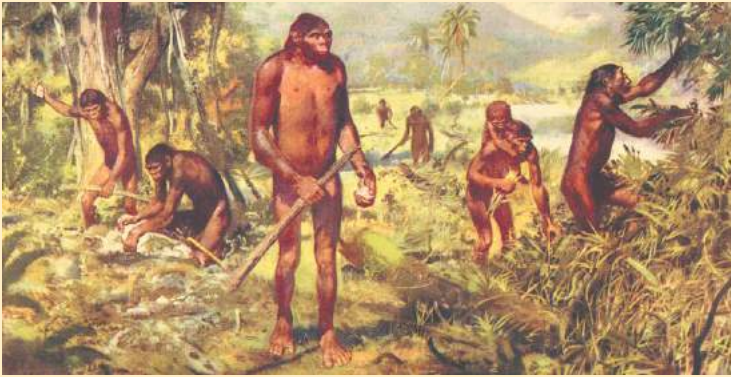
1. Що визначало спосіб життя пралюдей та перших людей за палеоліту?

Для палеоліту характерне панування *привласнювальних форм господарства* – мисливства, збиральництва, згодом рибальства.

Пітекантропи постійно пересувалися в пошуках їжі, зупиняючись на більш-менш тривалій час у місцях, багатих на здобич. Давні мешканці теперішніх європейських земель жилися плодами, пагонами, корінцями теплолюбних рослин, яких тоді було багато. Вживали пітекантропи також м'ясо. Археологічні знахідки свідчать, що вони полювали на оленів, антилоп, коней і навіть слонів. Пітекантропи використовували вогонь, хоча й не вміли добувати його.

1. Роздивіться ілюстрацію. Чим зайняті пітекантропи? 2. Які знаряддя вони використовують?

Пітекантропи. Художня реконструкція З. Буріана.

Неандертальці через зміну довкілля були змушені пристосовуватися до нових умов життя. Вони навчилися самі добувати вогонь, застосовувати ловчі ями, заганяти табуни коней, стада биків і оленів у болота

1. Роздивіться ілюстрацію. Чим зайняті неандертальці? 2. Які знаряддя вони використовують?

та інші природні пастки, влаштовувати засідки. Кістки тварин використовували як будівельний матеріал. Зі шкур виготовляли одяг.

Неандертальці. Художня реконструкція З. Буріана.

Люди сучасного типу, розселившись у Європі, Азії, Америці та Австралії, полювали на мамонтів, волохатих носорогів чи велетенських кенгуру, які після завершення льодовикового періоду вимерли.

На північних територіях України розпросторився прильодовиковий лісостеп, де жили мамонти. На півдні лежали безкраї холодні степи з численними стадами бізонів. У долинах річок, уздовж яких мешкали тварини, громади мисливців облаштовували свої поселення. Неподалік поселення чекали на мамонтів, які восени переходили в південніші райони. Полювали за допомогою списів, влаштовуючи для тварин пастки-ями.

Мисливці на бізонів, полюючи, здобували не тільки їжу, а й матеріал для одягу, взуття й покриття жител (шкури) та для виготовлення знарядь (кістки). Із рогів робили посуд, зі смужок шкіри та шерсті плели мотузки.

1. Роздивіться ілюстрацію. Де мисливці влаштовували засідку на тварину? Чи було таке полювання безпечним? Чому? 2. Поміркуйте, за якими знахідками вчені дізнаються, що основним заняттям кроманьйонців було мисливство. 3. Що визначало спосіб життя кроманьйонців?

Полювання на мамонтів. Художня реконструкція З. Буріана.

Чому, знімаючи фантастичні фільми про життя первісних людей, кінематографісти орієнтуються на уявлення про спосіб життя кроманьйонців?

2. Як змінилося життя людей за мезоліту?

Близько 10 тис. років тому завершився льодовиковий період, саме тоді в Європі встановився клімат, подібний до сучасного. Подібним до сучасного став і тваринний світ. У соснових та березових лісах оселилися лосі, благородні олені, тури, дикі кабани. Полювання перетворилося на копітку й марудну справу: годинами, а часом і днями мисливцеві доводилося вистежувати здобич, проте впольованого м'яса вистачало ненадовго. Від голодної смерті лісових мисливців часто густо рятували їстівні ягоди та гриби.

Із кінцем льодовикового періоду пов'язують початок нової доби за археологічною періодизацією – **мезоліту**. На землях України ця доба тривала від 10 тис. років тому до 7 тис. років тому.

У післяльодовиковий період змінилися не тільки способи полювання, а й мисливське знаряддя. Було винайдено лук і стріли. До спорядження мисливців узимку додалися лижі. Люди доби мезоліту користувалися також човнами. Дослідники вважають, що саме за тих часів було приручено собаку – незамінного помічника під час полювання.

Лісові мисливці мешкали в північній частині України. На півдні життя людей трохи відрізнялося, що зумовлено поширенням інших тварин і рослин. Важливу роль відіграло збиральництво, а також

 1. Роздівіться ілюстрацію. Які знання з історії використав художник, працюючи над картиною – реконструкцією доби мезоліту? 2. Чому винайдення лука та стріл, човна, лиж зумовлено змінами клімату?

рибальство. Уздовж Дніпра, поблизу порогів, природа була настільки багатою, що люди могли там жити постійно. У Криму, як засвідчують археологічні знахідки, люди залюбки обживали печери й гроти.

Мисливці на оленів. Художня реконструкція З. Буріана.

3. Коли, де і як виникло землеробство та скотарство?

Прагнучи мати надійніший і більш передбачуваний, ніж полювання та збирання диких ягід чи грибів, спосіб добування харчів, люди спробували самі вирощувати потрібні їм рослини, розводити й відгодувати тварин. Вони помітили, що зерно, кинуте в землю, проростає. Із рослини, що виросла, можна збирати такі самі зерна. Люди навчилися обробляти землю так, щоб вона ставала придатною для посіву рослин. Про те, у якому напрямку розвивалося збиральництво, свідчать численні роги та кістяні *мотики* – знаряддя для розпушування ґрунту та викопування корінців, *жнивні ножі* (прообраз майбутніх серпів), призначені для зрізання колосків і пагонів, і *терки*, які застосовували, щоб перетирати зерна та плоди тощо. Так зі збираль-

ництва близько 11–9 тисяч років тому в землях Південно-Західної Азії виникло **землеробство**, або **рільництво**. Появу свійської худоби (кози й вівці) пов'язують із Південно-Західною Азією близько 9 тисяч років тому. Так виникло **скотарство**.

Доба нового кам'яного віку в Західній Азії тривала від 9 до 6 тис. до н. е., а в Європі дещо пізніше.

Нові форми господарювання – землеробство і скотарство – виникли в останній період кам'яного віку, який називають **неолітом**.

Скотарі, постійно пересуваючись разом із худобою на нові землі в пошуках пасовиськ, зажили **кочовим життям**. Ті ж землероби та скотарі, які тривалий час жили на одному місці, – **осілим**. Скотарі надали перевагу овальним та круглим житлам, а землероби – чотирикутним будівлям, до яких можна було прибудовувати господарські приміщення.

4. Що таке ремесло?

За неоліту в житті людей сталися й інші важливі зміни: люди навчилися *свердити й шліфувати* камінь і деревину, з глини *робити посуд, прядсти й ткати, шити одяг з тканин*.

Виняткове значення мало винайдення глиняного посуду. Дослідники припускають, що виготовлення глиняного посуду, або гончарство, винайшли, обмазуючи глиною плетені посудини. Згодом навчилися складати горщики з глиняних валиків і випалювати їх у спеціальних печах. Посуд ставав міцним і довго служив. У ньому можна було не тільки зберігати зерно, а й готувати страви. Із винайденням гончарного круга – дерев'яного верстата з кругом, що обертається, посуд набув правильної округлої форми. Готові вироби прикрашали мальованим або прокресленим орнаментом. Виготовлення зручного та гарного посуду потребувало неабиякої вправності й забирало багато часу. Тож майстер цілком присвячував себе гончарству, обмінюючи виготовлені ним речі на харчі й заробляючи цим умінням на життя.

Чому мисливство та збиральництво називають привласнювальними формами господарювання, а землеробство та скотарство – відтворювальними?

1

2

3

1. Пробраз мотики – палиця із сучком.

Згодом мотика стала комбінованим знаряддям праці. До дерев'яної палиці приєднували робочу частину – з рогу чи кістки. Упродовж тисячоліть мотика лишалася основним знаряддям для оброблення землі. На зміну ручній мотиці прийшло рало, яке тягнули воли чи коні (у Європі відоме з бронзової доби).

2. Зернотерка.

3. Реконструкція мотики з робочою частиною, виготовленою з каменя.

Виготовлення посуду з глиняних валиків.

Сучасна реконструкція приладу для свертління.

1. Роздивіться ілюстрації. Які горщики досконаліші за формою, які було робити легше й швидше? 2. Чому тільки з винайденням гончарного круга стало можливим виготовляти тонкостінні, високі глечики, великі посудини? 3. Яке застосування мали вироби гончарів у тогочасному господарстві?

Горщики, виліплені руками та зроблені на гончарному крузі.

Копіткою працею було й виготовлення тканин. На дерев'яну раму вертикально натягували рівний ряд пряжі (ниток). Щоб нитки не сплутувалися, до їхніх кінців знизу прив'язували камінчики. Через ряд упоперек пропускали інші нитки – так ткали перші тканини.

1

2

1. Прядіння – виготовлення пряжі (ниток), із яких роблять тканину на ткацькому верстаті або за допомогою в'язання.
2. Сучасна реконструкція давнього ткацького верстата.

З умінь зароджувалися **ремесла** – *гончарство* та *ткацтво*. Ремесло – ще одна, окрім землеробства й скотарства, галузь відтворювальної діяльності. До давніх ремесел належать також ливарна справа та ковальство. Їхній розвиток пов'язаний з відкриттям людиною властивостей металів, з яких виготовляли знаряддя праці.

Ремесло – діяльність, що полягала у виготовленні знарядь праці та побутових предметів, одягу для обміну або продажу.

Як ви думаєте, чому гончарство, ливарна справа, ковальство було здебільшого справою чоловіків, а прядіння, ткацтво, в'язання – жінок?

Першим металом, який люди навчилися обробляти, стала *мідь*. Спочатку вироби з неї виковували, а згодом навчилися виплавляти з руди. Уперше мідь використали мешканці Західної Азії. Відкриття міді й бронзи – сплаву міді та олова – означало завершення *кам'яного віку* й початок *віку металів*. Тривалий час люди користувалися і кам'яними, і металевими знаряддями. Тому цю перехідну добу називають енеолітом – мідно-кам'яним віком.

Поступово люди дізналися й про властивості *заліза*. У Західній Азії знайдено вироби з метеоритного заліза, яке тогочасні люди вважали «подарунком небес» і носили як прикраси. Залізо навчились обробляти в 2–1 тис. до н. е., коли з нього стали виготовляти знаряддя праці й зброю.

1. Мідний самородок (Волинь).

2. Мідна сокира-молот доби енеоліту (Тернопільщина).

Поміркуйте, які переваги мали металеві знаряддя праці порівняно з кам'яними.

Ті громади, які досягали успіхів у розвитку ремесла, здобували перевагу над іншими. Вони обмінювали вироби ремісників (посуд, знаряддя праці тощо) на продукти харчування. Так виник обмін виробами та перші «гроші». Спочатку як гроші використовували худобу, бронзові мечі, мушлі, намиста з кварцу, посуд, кам'яні сокири, шматки солі. Потреба в спеціальних місцях для обміну виробами та розвиток ремесла спричинили появу нових поселень – майбутніх міст.

Оцініть себе

1. Що визначало спосіб життя та заняття пралюдей і перших людей за палеоліту? З чим це було пов'язано?
2. Яких часів сягає виникнення землеробства, скотарства, ремесла? Які території були осередками виникнення землеробства та скотарства?
3. Узагальніть зміни в житті людини, що сталися за доби мезоліту та неоліту.
4. Витлумачте поняття: *землеробство*, *скотарство*, *ремесло*, *мотика*, *гончарний круг*, *ткацький верстат*, *кочовики*, *осілість*.

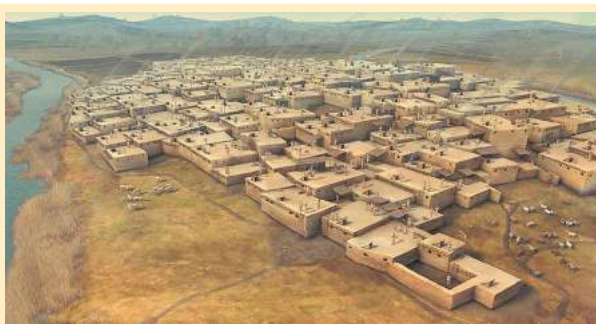

Виникнення відтворювального господарства вважають найважливішим досягненням в історії людства, що визначило його майбутнє. Доведіть це на прикладі сучасного транспорту та засобів зв'язку. Уявіть, як жили б люди, якби не навчилися обробляти землю та розводити худобу. Які загрози для людства приховували в собі нові форми господарювання?

§ 6. СУСПІЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ВЛАДИ ЗА ПЕРВІСНИХ ЧАСІВ

● Роздивіться реконструкцію Чатал-Гююка – одного з найбільших серед перших міст. На які особливості забудови міста ви звернули увагу? ● Поділіться припущеннями, які буденні справи визначали життя його мешканців. ● Поміркуйте, що вплинуло на виникнення та забудову перших міст.

Реконструкція Чатал-Гююка та його кварталів.

1. Яким було первісне суспільство?

Із появою людини сучасного типу відбулося становлення людського суспільства. Полювати на великих тварин одній людині, озброєній досить простими знаряддями, було важко. Тому, припускають учені, жили перші люди громадами з 25–40 осіб, що склалися з родичів, представників 5–7 сімей, які разом працювали та мали спільне майно. Дослідники називають такі колективи **родовими общинами**.

Рід – кілька великих споріднених сімей, об'єднаних у родову общину.

Якими були правила, що регулювали життя общини, вчені можуть лише припускати. Чоловікам належало полювати та рибалити, жінкам – підтримувати домашнє господарство, наглядати за дітьми, вогнищем, житлом, збирати їстівні рослини.

Керували общинами досвідчені члени роду – **старійшини**. Вони вирішували, як провести полювання та поділити здобич, пильнували, щоб ніхто не порушував усталених правил.

Нові умови життя, пов'язані з виникненням землеробства та скотарства, а саме: осілість, обробіток землі, вирощування худоби – поступово змінювали спосіб життя людей. Територію, що належала родові, ділили на дві частини: одну складали оброблювані ділянки, другу – угіддя, де випасали худобу, ловили рибу, полювали, збирали плоди, заготовляли сировину для будівництва та виготовлення знарядь праці тощо.

Саме рід визначав обсяг господарських робіт – розчищення ділянок від лісу, освоєння нових земель тощо. Обробіток землі, вирощування врожаю були під силу окремій сім'ї. Їй належав і зібраний врожай. Так, у межах общини та роду дедалі більшої ваги набувала сім'я. Поступово об'єднувальною основою колективу, окрім кровної спорідненості, стає й територіальне суспільство. Незабаром на зміну колективу кровних родичів приходить **сусідська община**.

У сусідській общині роль окремої сім'ї ще більше зростає. Саме за тих часів сім'ї стали вести окремі господарства й мешкати окремо та самостійно.

В умовах відтворювального господарства, винайдення способу оброблення металів, удосконалення знарядь праці з'явилися можливості не тільки для врізноманітнення харчів, а й для отримання їхнього надлишку – додаткового продукту. Унаслідок цього відбувається розшарування населення: з'являються заможні й бідні члени общини, тобто виникає майнова **нерівність**. Поступово слабшими ставали родинні зв'язки. Натомість общини охоче приймали до свого складу чужинців – умілих ремісників або вправних воїнів.

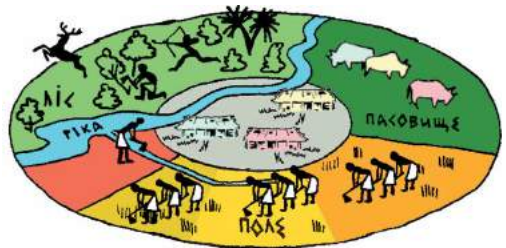
Сусідська община – колектив, який складався з окремих сімей, не пов'язаних між собою родинними зв'язками, та проживав на одній території.

1. Роздивіться схему та поміркуйте, як змінилася орна ділянка в сусідській общині порівняно з родовою? 2. У родовій общині угіддя для випасання худоби були спільними. Чи змінився такий стан речей за сусідської общини? 3. На які ще відмінності ви звернули увагу?

Сусідська община.

Родова община.

2. Як була організована влада за первісних часів?

Розвиток землеробства, скотарства та ремесла зумовив обмін продуктами й виробами між общинами. Громади почали боротися за землі, пасовиська, поклади корисних копалин. Це призводило до збройних сутичок: перемагали ті, хто мав кращих воїнів. Під час конфлікту загони озброєних членів общини очолював **вождь** – людина, яка могла згуртувати людей для захисту інтересів общини, мала авторитет, що давав змогу керувати боєм.

У мирний час життям спільноти керували **збори членів общини (народні збори)** та **рада старійшин**. Саме збори, які складалися з чоловіків-воїнів, обирали вождя. Рада старійшин продовжувала відігравати роль охоронця родових звичаїв і керувала життям общини. Старійшини скликали народні збори з приводу важливих

Об'єднання багатьох племен називають **союзом племен**.

подій (війни, переселення, установлення правових та культових норм). Із вождів та старійшин різних общин формувалася знать – прошарок родової верхівки, представники якої прагнули закріпити своє становище, спираючись на релігійні уявлення. Старійшини, які керували обміном і нагромадженням запасів, отримували додаткову винагороду у вигляді додаткових земельних наділів та продуктів. Для обробітку цих наділів їм дозволяли використовувати працю військовополонених і збіднілих членів общини. Так нерівність між членами общин поглиблювалася.

Зі споріднених общин складалося потужніше об'єднання. За спільністю мови, території та способу життя виникали **племена**. Плем'я мало свій центр, де зосереджувалося ремісницьке виробництво, відбувався обмін продуктами та виробами, зберігалися запаси продовольства. Такий центр поступово перетворювався на укріплене поселення – *городище*, згодом – *місто*. Тут проводили збори, збиралася рада старійшин, перебував вождь.

1. Поміркуйте: хто з'явився раніше – багаті чи знатні люди? 2. Чому вчені переконані, що нерівність властива будь-якій людській спільноті? 3. Як сусідська община посприяла виникненню перших держав?

3. Якими були перші міста?

Ви вже знаєте, що найбільшим із перших міст був **Чатал-Гуюк**, розташований на території сучасної Туреччини. Датою його заснування вважають кінець 7 тис. до н. е. Мешканці цього поселення вироцували більше десятка видів рослин (серед яких пшениця, ячмінь, горох), займалися також тваринництвом – розводили здебільшого овець. У житлах робили лежаки та лавки з глини. Знали в Чатал-Гуюку й кераміку.

Кераміка – виготовлення гончарних виробів із глини.

Вулиць у місті не було. У будинки потрапляли крізь отвір у пласкому даху, а на дах – знадвору по драбині. Місто не мало оборонних споруд: захистом слугував суцільний мур, який утворював зовнішні стіни.

Сконцентрованість археологічних знахідок на Сході свідчить, що саме там найраніше сформувався прошарок родової знаті, зацікавленої в розбудові *держави*. Чатал-Гуюк та інші «неолітичні міста», розкопані археологами, дають підстави вважати, що їхні жителі майже досягли рівня *цивілізації*.

1. Реконструкція житла в Чатал-Гуюку.

2. Голови биків з Чатал-Гуюка в музеї в Анкарі.

Оцініть себе

1. Як було організовано людське суспільство за первісних часів?
2. Між ким поділено владні повноваження в первісному суспільстві?
3. Витлумачте поняття: *родова община, сусідська община, плем'я, вождь, рада старійшин, народні збори.*
4. Коли виникли найдавніші міста? Що сприяло їх появі? Де вони розташовані?

Що з матеріалу уроку вразило найбільше? Які відомості про первісне суспільство, владу за первісних часів, найдавніші міста засвідчені археологічними знахідками, а які ґрунтуються на припущеннях?

§ 7. ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

● Роздивіться пам'ятки. ● Уявіть, що вам потрібно підготувати музейну експозицію. Розподіліть пам'ятки за призначенням. Свій вибір обґрунтуйте. ● Про які тогочасні винаходи свідчать зображені пам'ятки? ● Як, на вашу думку, можна витлумачити малюнки зростання колоса та зображення великої рогатої худоби на трипільському посуді? ● Поміркуйте, які зміни відбулися в релігійних уявленнях людей у зв'язку з переходом до землеробства та скотарства.

Керамічні вироби, знайдені під час археологічних розкопок поселень доби неоліту, які належать носіям трипільської культури.

1. Що таке археологічна культура?

Мисливці, які заселяли територію сучасної України, уже 8–6 тис. років тому перейняли нові види людської діяльності від мешканців Центральної Європи, які у свою чергу запозичили їх від переселенців із Південно-Західної Азії.

Давні племена час від часу змінювали територію свого проживання. Межі їх розселення та пересування визначають за археологічними знахідками, оскільки вихідці з різних куточків світу відрізнялися не тільки мовою та зовнішністю, а й способами виготовлення знарядь

Голівки фігурок людей, знайдених археологами в трипільських поселеннях.

праці, типами прикрас тощо. Багато відомостей отримують дослідники за виробами з глини, адже майстри в різних племенах мали свої улюблені форми посуду й надавали перевагу тим або іншим візерункам. Оскільки писемних джерел про ті часи не маємо, а назви давніх племен не збереглися, учені послуговуються умовними найменуваннями, користуючись поняттям **археологічна культура**.

Археологічна культура – речові залишки, знайдені під час розкопок, що належать до одного історичного часу й тієї самої території, яким притаманні спільні риси. Подібність форми та оздоблення посуду, типу прикрас, особливостей будівництва жител і рис поховального обряду свідчать про спорідненість цих племен. Назви археологічних культур зазвичай походять від назв місцевостей, де було вперше виявлено типову пам'ятку (черняхівська культура – від с. Черняхів); часом вони вказують на характерні ознаки археологічних знахідок (культура кулястих амфор, культура шнурової кераміки тощо), особливості поховань (зрубна культура).

Чому вчені не знають справжніх назв давніх народів?

2. Що відомо про господарство та побут трипільців?

Назви «трипільська культура» та «трипільці» умовні. Вони походять від назви с. Трипільля на Київщині, неподалік якого наприкінці 19 ст. археолог Вікентій Хвойка розкопав перші пам'ятки згаданої культури.

Трипільська культура проіснувала на землях Лісостепу України, від Дністра до Дніпра, майже півтори тисячі років – від 4 тисячоліття до середини 3 тисячоліття до н. е.

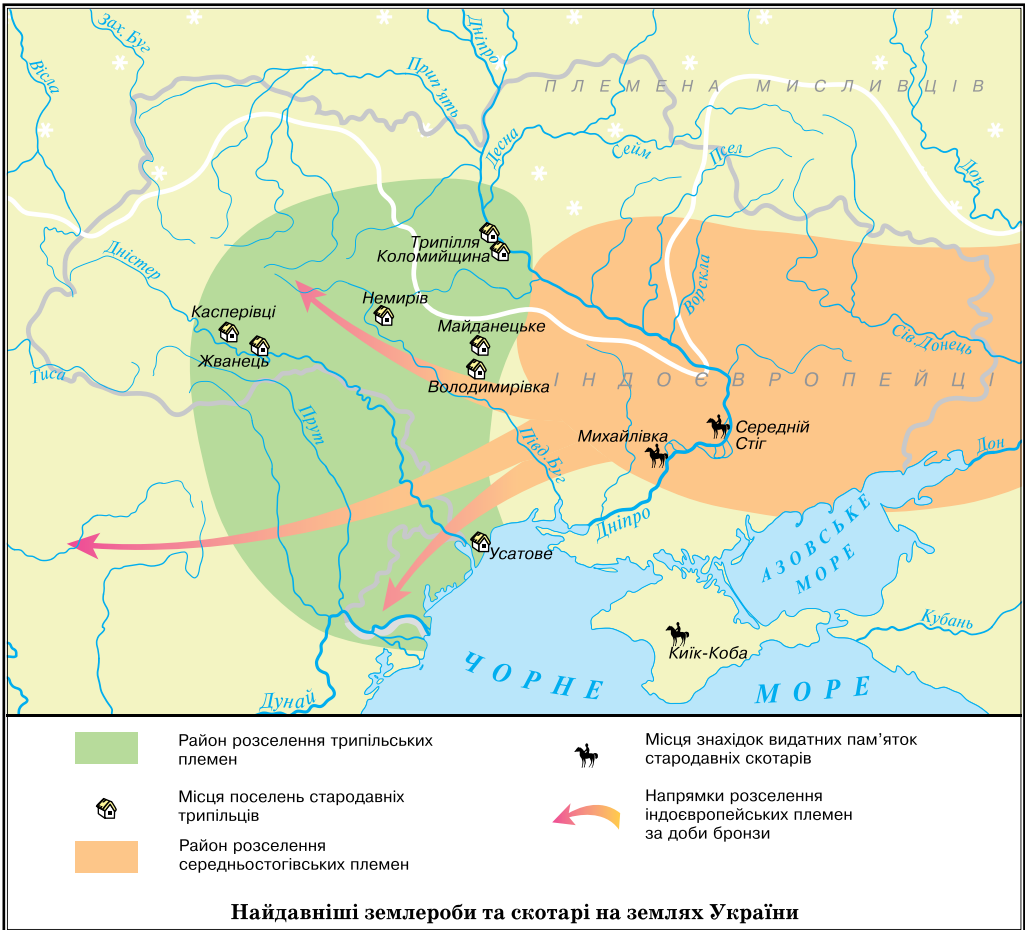
1. Реконструкції трипільських знарядь для обробки ґрунту.
2. Ткацький верстат.
3. Трипільська зернотерка.

Основою господарства трипільців було *перелогове землеробство*, що передбачало використання ділянок землі доти, доки не вичерпувалася їхня родючість. Трипільці сіяли ячмінь, просо, пшеницю, вирощували майже всі відомі в Україні й нині садово-городні культури. Землю обробляли дерев'яними мотиками з кам'яними чи кістяними наконечни-

ками. Застосовували тяглову силу волів. Урожаї збирали кістяними або кам'яними серпами. Зерно розтирали на борошно за допомогою кам'яних зернотерок. Розводили велику рогату худобу, кіз, овець, свиней.

За картою з'ясуйте, на яких територіях була поширена трипільська культура.

Трипільці були гарними гончарями. Глиняний посуд обпалювали в спеціальних печах, а потім розмальовували чорною, коричневою, червоною, рідше білою барвами. В орнаменти трипільські гончарі вплітали символічні зображення фігур людей, тварин і птахів. З трипільцями пов'язують появу перших виробів з міді.

Про що свідчить той факт, що знання й уміння трипільців не забулися із занепадом їхньої культури?

1. Роздивіться трипільський глиняний посуд та ілюстрацію-реконструкцію. Про розвиток яких галузей господарства свідчать знахідки? 2. Чому глиняний посуд слугує підставою для розрізнення давніх народів? 3. Як трипільці виготовляли посуд?

1

2

1. Трипільський глиняний посуд. 2. Робота трипільського гончаря.
Картина з експозиції Музею трипільської культури в Переяславі-Хмельницькому.

3. Яким було трипільське суспільство?

Високої майстерності носії трипільської культури досягли в будівництві житла. Мешкали трипільці в чотирикутних одно- чи двоповерхових будинках завдовжки до 25–27 м і завширшки 6–7 м, з кількома приміщеннями. Свої оселі будували так: у землю вкопували дубові стовпи, а між ними з хмизу викладали стіни, які обмазували глиною; зверху на стовпи спирали дво- або чотирискхилий, укритий соломною або очеретом дах з отвором для диму. У кожній хаті була велика піч, а біля неї – лежанки з випаленої глини. Стіни й піч іноді розмальовували. Археологи знайшли численні глиняні модельки трипільських жител. Вони, а також залишки жител дали змогу вченим реконструювати зовнішній вигляд трипільських хат.

Трипільська людність жила сім'ями, що об'єднувалися в *общини*, а пізніше – у *племена*. Спершу поселення трипільців були невеликими. Розташовані здебільшого на узвишші поблизу річок, вони склалися з 30–40 глинобитних помешкань. Будинки розташовувалися колом, із загоном для худоби в центрі. Кількість жителів кожного такого поселення складала зазвичай 600–700 осіб. Згодом деякі поселення розрослися так, що кількість мешканців сягала в них до 10 тис. осіб. Такі поселення-гіганти називають *протомістами*. Концентричні кола, за якими розташовували трипільці свої будинки, утворювали щось подібне до вулиць.

Установлені на підставі археологічних розкопок факти свідчать про досить упорядковане громадське життя носіїв трипільської культури. Загальну кількість трипільців дослідники оцінюють приблизно в 1 млн осіб.

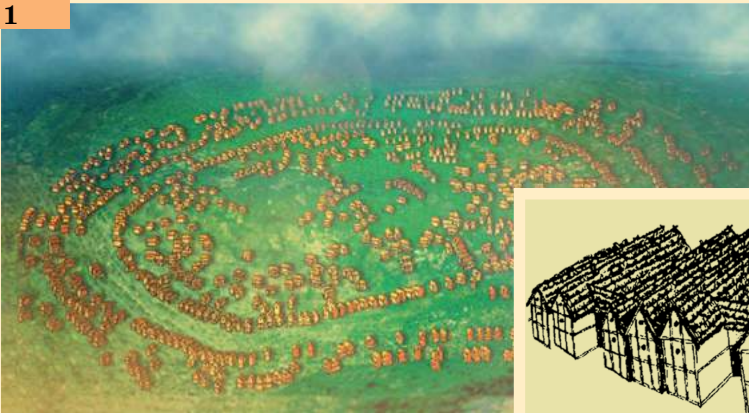

Хлібороби-трипільці своєрідно сприймали довколишній світ. Вони вірили в богів грому, сонця, вітру, дощу. Дослідники припускають, що поклонялися також богині родючості. Підставою для таких припущень є численні жіночі фігурки, які знаходять майже в кожному трипільському поселенні.

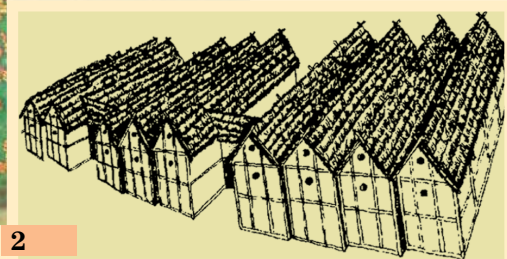
Проте хоч якого високого рівня сягнуло трипільське суспільство, поступово воно почало занепадати. Виснажені землі давали менші врожаї, а нових територій, придатних для землеробства, уже не було. Холоднішим та більш посушливим ставав клімат, що не сприяло землеробству. Тож урешті трипільці розчинилися серед інших народів.

Реконструкції трипільських будинків.

1

2

1. План-реконструкція трипільського поселення в селі Майданецьке на Черкащині.
2. Реконструкція житлових будинків у Майданецькому.

Внутрішній та зовнішні овали суцільної забудови на поселеннях-гігантах чергувалися з вулицями та кварталами всередині. У Майданецькому, зокрема, досліджено суцільну забудову так званої «житлової стіни» цих овалів, які робили трипільські поселення практично непроникними для непроханих гостей.

Трипільська культура не була єдиним осередком землеробства та скотарства на землях України. Оскільки умови Степу більш придатні для скотарства, саме воно становило основу господарства його мешканців. Знали мешканці Степу й землеробство. Щоправда, від степових культур залишилося менше свідчень.

Оцініть себе

1. Витлумачте поняття: *археологічна культура, трипільська культура*.
2. Коли та в межах якої археологічної доби на території України мешкали носії трипільської культури? Які території вони заселяли?
3. Чому трипільську культуру характеризують як найяскравішу хліборобську культуру на наших землях? Що свідчить про розвиток гончарного ремесла в трипільців?
4. Що відомо про суспільне та духовне життя трипільців?

Існує думка, що праці належить провідна роль у розвитку суспільства. Водночас в історії багато прикладів, коли «працелюбні» народи, як, приміром, трипільці, занепали. Як ви думаєте, чому? Чому трипільську культуру дослідники визнають як таку, що впритул наблизилася до виникнення цивілізації?

§ 8. ОСНОВНІ СТОЯНКИ ТА ПАМ'ЯТКИ ПЕРВІСНИХ ЛЮДЕЙ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 2

1. Про що свідчать археологічні знахідки зі стоянки в Мізині на Чернігівщині?

На території України досліджено кількасот стоянок, віднесених до часів пізнього палеоліту. Найвідоміші з них розташовані в селах Мізині на Чернігівщині, Межиріччі на Черкащині, Добраничівці на Київщині. Знаюю є і Кирилівська стоянка в Києві.

На правому березі Десни в с. **Мізині на Чернігівщині** було знайдено поселення давніх мисливців на мамонтів. Археологи дослідили рештки п'яти мисливських жител, місце оброблення каменю й кістки, заглиблені вогнища, заповнені кістковим вугіллям, попелом, м'ясні ями, призначені для зберігання запасів м'яса протягом зими. У поселенні давніх мисливців було виявлено рештки більш як 100 мамонтів, а також кістки північних оленів, носорогів, диких коней, вівцебиків, зубрів, ведмедів, вовків, песців, зайців, росомах. З-поміж численних знарядь праці – крем'яні різці та скребки, ножі, вістря, проколки, вироби з кістки та рогу тощо. Але найбільшу цінність мають виявлені під час розкопок витвори давніх митців: жіночі статуетки та фігурки тварин з бивнів мамонта, унікальні браслети з мамонтових кісток, оздоблені складними різьбленими орнаментами, прикраси з бивнів мамонта й черепашок. А ще було знайдено декілька великих мамонтових кісток, розмальованих червоною вохрою. На думку дослідників, використовували їх під час свят як музичні інструменти. У поселенні, рештки якого знайдено в Мізині, люди жили 20 тис. років тому. Мешкало в ньому до 50 осіб.

Складіть план та перекажіть текст один одному.

Працюймо самостійно. Завдання 1. Роздивіться ілюстрацію. Використовуючи текст підручника, поміркуйте, що ще можна було б намалювати на картині-реконструкції. Свої пропозиції сформулюйте за поданим початком: «На картині можна було б намалювати...»

Мізинська стоянка. Картина І. Їжакевича.

2. Що відомо про Кирилівську стоянку в Києві?

Відкриття **Кирилівської стоянки** в 1893 р. стало справжньою сенсацією. Назва стоянки пов'язана з тогочасною назвою вулиці, де відбувалися розкопки. Найдавніший шар лягав на глибині понад 30 м – вік знайдених там пам'яток сягає 20 тис. років. Археологи виявили велику кількість кісток мамонта та волохатого носорога. За підрахунками дослідників, самих лише мамонтів було 67. Знайдено також кострища із залишками кісток мамонта. А ще дослідники відкопали близько 200 знарядь праці. Основним заняттям мешканців стоянки було полювання.

Модель трипільського храму.

Жили вони в наземних житлах, споруджених із жердин, вкритих шкірами. Зовні споруди укріплювали черепами та бивнями мамонтів.

1. Роздивіться картину. Кого та що зображено? 2. Що роблять зображені на картині люди? 3. Який епізод життя мешканців пізнього палеоліту зображено? 4. Які історичні знання втіли в картині художник?

Кирилівська стоянка. Картина І. Їжакевича.

Працюймо самостійно. Завдання 2. Скориставшись інформацією про Кирилівську стоянку, складіть розповідь про це поселення на основі картини І. Їжакевича.

На передньому плані картини... Трохи позаду... Ліворуч зображено... Житла на цій стоянці... З усього видно, що основним заняттям мешканців цієї стоянки було...

3. Що довідуємося з пам'яток трипільців про їхні заняття та спосіб життя?

Роздивіться ілюстрації. Із зображених пам'яток відберіть ті, що належать трипільській археологічній культурі.

Працюймо самостійно. Завдання 3. Дайте відповіді на запитання.

1. Про які заняття свідчать відібрані вами трипільські пам'ятки?
2. Яке, на вашу думку, призначення цих речей?
3. Що повідомляють пам'ятки про спосіб життя та вірування трипільців?

Оцініть себе

Поставте собі оцінку за урок, зарахувавши за різні етапи роботи відповідні бали: за кожне із завдань (завдання 1–3) – від 1 до 3 балів; так само від 1 до 3 балів оцініть свою участь в обговоренні в парах (максимальна оцінка за урок – 12 балів).

Чому відкриття згаданих на уроці стоянок, а також трипільської культури сприйняли як сенсацію? Як ці відкриття змінили уявлення про життя за давнини?

Розділ 2

СТАРОДАВНІ
ЦИВІЛІЗАЦІЇ
АЗІЇ ТА
АФРИКИ

Мворцями перших цивілізацій на Землі стали народи, які заселяли долини великих річок – Нілу, Євфрату, Тигру, Інду, Хуанхе. Ці території Північно-Східної Африки та Азії розташовані на схід та південний схід від Європи. Саме тому в розповідях про історію розвитку людства на цих землях послуговуються поняттям «Давній Схід».

Історія Давнього Сходу бере свій початок від виникнення наприкінці 4 тисячоліття до н. е. перших держав у нижній течії річок Євфрат та Тигр у Передній Азії (так називають західну частину Азії, що простягається на схід від Середземного моря). Майже одночасно виникає держава в долині річки Ніл у Північно-Східній Африці. Саме з теми, присвяченої давньоєгипетській цивілізації, розпочинається вивчення історії Давнього Сходу.

ДАВНІЙ ЄГИПЕТ

§ 9. ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК
ЄГИПЕТСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

- Роздивіться ілюстрацію. Яке враження справляють на вас зображені споруди? Чи подобаються вони вам?
- Як, на вашу думку, мав відчувати себе єгиптянин, споглядаючи піраміду?

■ «Усе на світі боїться часу, але час боїться пірамід» – так здавна кажуть про робниці, у яких ховали правителів Єгипту 5–4 тисячоліть тому. Вони й зараз височіють уздовж західного берега Нілу. Піраміди – символ могутності Єгипту, необмеженої влади його правителів.

Піраміди Хефрена та Хеопса (Каїр) – столиці сучасного Єгипту.

1. У чому особливість природних умов Єгипту і який вплив вони справляли на життя мешканців?

В Африці протікає одна з найдовших на Землі річок – Ніл. Впадаючи в Середземне море, Ніл поділяється на кілька рукавів. Болотяну місцевість тієї частини Нілу, яка своєю трикутною формою нагадувала літеру грецького алфавіту «Δ», греки згодом так і назвали – **дельта**. Після закінчення льодовикового періоду в Північній Африці встановився спекотний та посушливий клімат, і лише в нільській долині склалися сприятливі природні умови для проживання людей. У 5 тисячолітті до н. е. вони опанували землеробство. Навесні річки, які впадають у Ніл, несли до нього безліч решток рослин та гірських порід. У середині липня повінь досягла південних кордонів Єгипту. Рівень води в Нілі піднімався на 8–14 м. Від середини листопада вода поверталася в береги, а земля навколо вкривалася шаром мулу й ставала надзвичайно родючою.

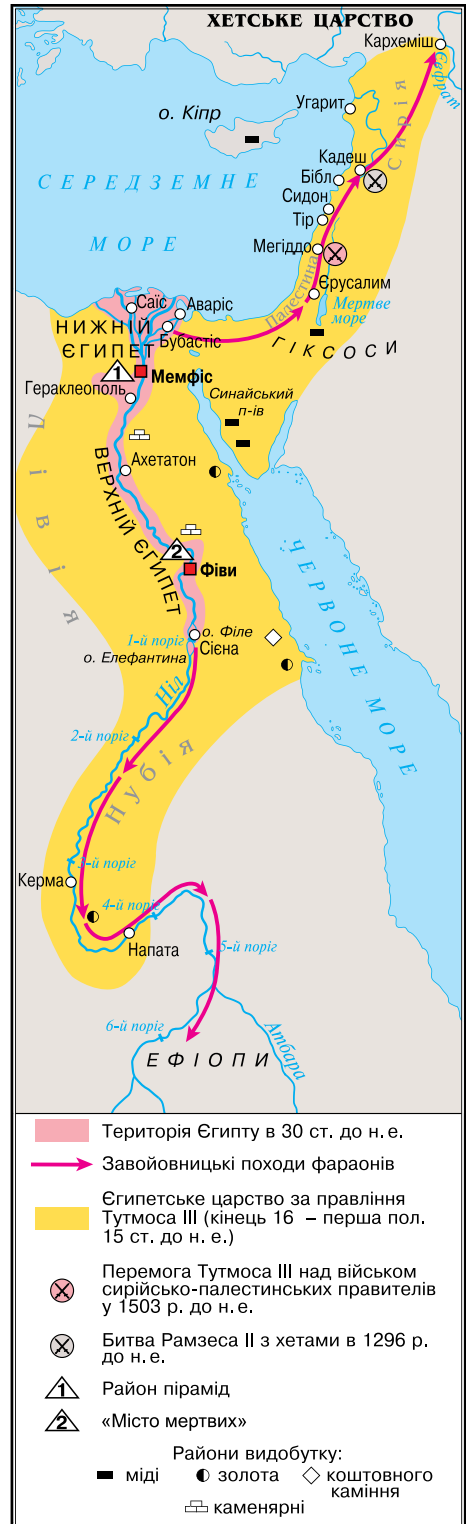

Роздивіться карту. Покажіть на карті річку Ніл від першого порога до Середземного моря. Визначте місце розташування Давнього Єгипту.

Зверніть увагу, що, показуючи на карті та визначаючи місце розташування якоїсь держави, насамперед вказуємо та називаємо материки, океани або моря, річки, озера, гори, а іноді й сусідні країни.

Отже, спершу визначаємо сторони світу та континент (материк), потім показуємо річку за течією – від витоків до гирла й при цьому зазначаємо: «*Давній Єгипет розташований в північно-східній частині Африки в долині та дельті річки Ніл від першого порога до Середземного моря*».

Селитися близько біля річки давні єгиптяни ще не наважувалися, оскільки

ки під час повені вода заливала поля та долину. Вони укріплювали береги, будували дамби, споруджували греблі, аби мул краще осідав на полях.

Спорудження зрошувальних систем спонукало різні племена, що прийшли в долину Нілу, до згуртування. Так виникали сусідські общини. Кілька громад утворювали **ном**. Згодом номи перетворилися на певну область (округ) із власною територією та своїм центром – обнесеним мурами поселенням, у якому мешкав правитель та було розташоване святилище місцевого божества. Таке поселення було також центром ремесла. На землях Єгипту було 42 номи.

1. Розкажіть за малюнком, якою була зрошувальна система єгиптян. 2. Обґрунтуйте або спростуйте слова грецького історика Діодора (1 ст. до н. е.), який твердив, що «Єгипет з усіх боків захищений самою природою».

Ніл та зрошувальна система. Реконструкція.

2. Коли та за яких обставин виникла давньоєгипетська держава? Як було організовано єгипетське суспільство?

Унаслідок боротьби між номами утворювалися великі об'єднання, які очолював правитель ному-переможця. Наприкінці 4 тисячоліття до н. е. в Єгипті існували два таких утворення – держави Верхній Єгипет (на півдні) і Нижній Єгипет (дельта Нілу). Близько 3000 р. до н. е. між Верхнім та Нижнім Єгиптом тривало протистояння. Боротьба закінчилася перемогою правителя Верхнього Єгипту.

- Розв'яжіть хронологічну задачу. Скільки тисяч років тому виникла давньоєгипетська держава?

1. Чи зауважили ви, працюючи з картою, що Нижній Єгипет розташований над Верхнім? Поясніть, чому історики використовують такі назви. 2. Знайдіть на карті першу столицю давньоєгипетської держави та розкажіть про місце її розташування.

Об'єднану країну очолював цар, який був верховним суддею. Фараонами пізніше назвали єгипетських царів греки. Лише фараон ухвалював рішення розпочати війну, побудувати зрошувальну споруду чи палац тощо. Тільки він мав право командувати військом.

Коли фараон помирав, його піддані дбали про безсмертя душі свого володаря. Згідно з віруваннями давніх єгиптян душа людини може жити доти, доки в неї є куди повернутися, доки в неї є дім. Саме тому єгиптяни прагнули якнайдовше зберегти тіло небіжчика. Для знатних осіб будували гробниці. Гробницями фараонів були **піраміди**. З часом традиція споруджувати піраміди урвалася, а помірних фараонів стали ховати в гробницях у Долині царів.

Єгипетське суспільство порівнюють з пірамідою. Фараон, зрозуміло, був на її верхівці. До вищих щаблів суспільної піраміди належали **вельможі** (найбільш знатні й заможні люди). Посідаючи державні посади, вони допомагали фараону керувати державою. Таких посадовців називають **чиновниками**. Серед державних чиновників найвпливовішим був візир, який очолював державну адміністрацію. Досить впливовими були й жерці – служителі храмів.

Найбільша піраміда – піраміда Хеопса – заввишки 146,5 м.

Збудована близько 2560 р. до н. е. Для її будівництва використано 2 мільйони 300 тисяч блоків.

Нижче на щаблях суспільної піраміди розташовувалися місцеві чиновники: писарі, рахівники, контролери, а також скульптори, архітектори, художники й лікарі. Більшість населення належала до землеробів та ремісників. З них стягували **податки** – обов'язкові платежі на користь держави. Податок передбачав визначену кількість зерна, худоби, різних продуктів і ремісничих виробів. Крім того, землероби й ремісники виконували **повинності** – усілякі роботи з будівництва та лагодження дамб, спорудження палаців, храмів та гробниць.

У Давньому Єгипті були також невільники – **раби**, яких можна було купити та продати, оскільки їх вважали власністю господаря. Рабів мали лише заможні представники верхівки.

За текстом документа розкажіть, як уявляєте працю єгиптян на будівництві піраміди. Чи сприяла така діяльність розвитку єгипетського господарства? Чи було доцільно споруджувати піраміди?

■ Геродот про будівництво піраміди Хеопса розповідав так: «...Хеопс примусив весь народ працювати на себе. Так, єгиптяни були зобов'язані перетягати до Нілу величезні кам'яні брили з кам'яних копалень в Аравійських горах (через річку каміння перевозили на кораблях), а іншим було наказано тягнути їх далі, до так званих Лівійських гір. Сто тисяч людей безперервно виконували цю роботу, змінюючись кожні три місяці. Десять років довелося змученому народові будувати дорогу, якою тягнули ці кам'яні брили, праця, на мою думку, не менш важка, ніж будувати піраміду... Спорудження самої піраміди тривало 20 років...».

Вершини своєї могутності Єгипетська держава досягла за фараона Тутмоса III (1504–1450 рр. до н. е.): в Азії її кордони сягали річки Євфрат, в Африці – четвертого порога Нілу, з півдня на північ вона розпросторилася на 3200 км. Вдало боронив свої землі та здійснював завойовницькі походи фараон Рамзес II (1301–1234 рр. до н. е.), увійшовши в історію як символ єгипетської могутності.

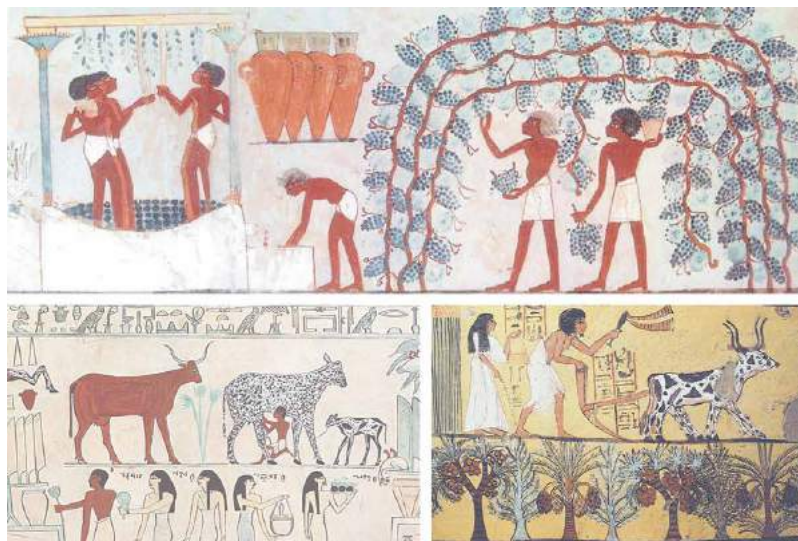
3. Що визначало господарське життя Єгипту?

Життя єгиптян було пов'язане з Нілом та землеробством. Для зволоження віддалених від Нілу земель прокопували канали, а від них – рівчаки до полів. Ця тяжка робота була щорічною. Землеробство, що

ґрунтується на штучному зрошуванні, називають **зрошувальним**, або **іригаційним**. Єгиптяни докладали зусиль, щоб якнайдовше затримати воду на полях – тільки за цієї умови мул осідав на ґрунт, утворюючи родючий шар.

Роздивіться ілюстрації. Які сільськогосподарські заняття єгиптян на них відображено?

Розписи із зображенням занять давніх єгиптян.

Люди вирощували зернові культури, займалися тваринництвом. Єгипет славився садами й виноградниками. З-поміж зернових культур єгиптяни надавали перевагу ячменю. Крім нього, сіяли просо та пшеницю. Культивували також льон. З городніх рослин вирощували часник, огірки, цибулю. Техніка посіву була дуже простою: у вологий ґрунт кидали зерно, потім на поле виганяли худобу, щоб вона втоптала його в землю.

Давній Єгипет славився ремісниками: каменотесами, будівничими, різьбярями, ювелірами, мідниками, ковалями. Давні єгиптяни були також вправними столярами. З деревини будували кораблі, виготовляли меблі, предмети розкоші, які полірували, а іноді вкривали золотом і сріблом.

У Єгипті високого рівня досягло ткацтво. Найпоширенішою була льняна тканина. Часом її оздоблювали геометричним орнаментом, витканим з ниток червоного чи коричневого кольору. Майстерністю уславилися ювеліри. Коштовні прикраси в Давньому Єгипті виготовляли із золота, дорогоцінних каменів, срібла.

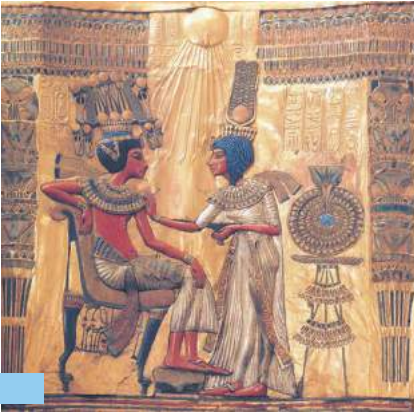

4. Що визначало спосіб життя та побут мешканців Єгипту?

Ви вже знаєте, що в державі фараон був не тільки верховним правителем, а й головнокомандувачем, верховним суддею. Володар вів відповідний до становища й спосіб життя. Зранку після вмивання фараон одягався в царський одяг, приносив жертви. Упродовж дня проводив

прийоми, брав участь у судових засіданнях, прогулянках та розвагах. Правитель Єгипту ніколи не з'являвся з непокритою головою і навіть у сімейному колі носив перуку. Щоденна перука – кругла, з діадемою й підвісками, що спускалися на потилицю. Парадним головним убором була подвійна корона. Ще одна неодмінна деталь убрання фараона – накладна борода, заплетена косичкою. Основним елементом одягу була гофрована стегнова пов'язка. Її тримав широкий пояс. Фараони обов'язково носили намисто.

Знатні єгиптяни жили в глинобитних, але високих, зазвичай триповерхових, будинках з товстими стінами, садом, ставком або басейном. Свої помешкання вони вмеблювали ліжками, столами, кріслами, скринями, шафами. Харчувалися єгипетські вельможі м'ясом биків, стравами з качок, гусей і журавлів, різною рибою, виноградом, яблуками, динями, кавунами, плодами тропічних дерев (фініками, манго тощо). На свята чоловіки вдягали гофровану сукню, пояс із фартухом, велику перуку та розкішні прикраси. Заможні єгиптянки носили тонкі сорочки та гофровані сукні, браслети, діадеми, намиста. Взуття – сандалії – виготовляли зі шкіри і навіть із золота. І чоловіки, і жінки користувалися косметикою, зокрема підмальовували очі.

1

2

1. Фараон Тутанхамон з дружиною в саду. Рельєф на кришці скриньки. Середина 14 ст. до н. е.

2. Будинок єгипетського вельможі. Реконструкція.

Єгипетському простолюду за житла правили хижі з плетеного папірусу, обмазані мулом. Умеблювання було дуже скромним: циновки, крісла з папірусу, рідше – скрині. На щодень прості єгиптяни носили настегнову пов'язку із широким поясом, у свята – пояс із вишивкою та недорогі прикраси. Жінки вдягали прямі сукні з льону на бретельках.

До семи років діти не вдягали одягу. Та наставав день, коли хлопчику давали пояс і пов'язку на стегна, а дівчинці – плаття. Цей день був важливою подією в житті дитини.

1. Роздивіться ілюстрацію на с. 48, на якій зображено одну з найвідоміших давньоєгипетських скульптур – єгиптянина Сенеба із сім'єю. Який висновок можна зробити про родинне життя давніх єгиптян? 2. Яку фізичну ваду мав Сенеб? Як ви гадаєте, як ставилися єгиптяни до таких людей?

1

1. Зображення жінки, яка збирає льон. З розпису єгипетських гробниць.

2. Єгиптянин Сенеб з родиною. Давньоєгипетська скульптура.

2

Оцініть себе

1. Коли виникла давньоєгипетська держава? Скільки тисяч років тому? Де був розташований Давній Єгипет?
2. Витлумачте поняття: *фараон, жерці, номи, єгипетські піраміди, вельможі, податки, раби*.
3. Як природні умови Давнього Єгипту впливали на життя його мешканців? Які галузі господарства були поширені в єгиптян?
4. Як виникла єдина давньоєгипетська держава? Чому фараони особисто керували будівництвом пірамід?
5. Порівняйте буденне життя й побут фараона, вельможі та простолюдина в Давньому Єгипті.

Що, на вашу думку, стало основною причиною виникнення держави в Давньому Єгипті? Яку роль у цьому відіграли природні умови та заняття її мешканців? Чому «батько історії» Геродот називав Єгипет «дарунком Нілу»? Які відомості про буденне життя давніх єгиптян вразили найбільше? Про що хотіли б дізнатися докладніше?

§ 10. МІФИ ТА РЕЛІГІЯ ДАВНЬОГО ЄГИПТУ

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 3

1. Яким богам поклонялися давні єгиптяни?

Міфи (з грецької *оповідь, переказ*) – розповіді, у яких утілено уявлення давніх людей про світ і його будову.

Єгиптяни вшановували божества, зображали в образах людини, тварини чи панів-людей, панів-тварин, які поєднували ті й ті риси. Обожнювали також явища природи, небесні тіла. Про життя богів, створення світу оповідають **міфи**. Так, в одному з міфів ідеться про **Озіріса** – володаря потойбічного світу.

Колись, дуже давно, вірили єгиптяни, країною правили боги. Озіріс був богом-царем, він навчив людей рільництва, виноградарства, осілого способу життя, співів, танців, музики, навчив також шанувати богів. Брат Озіріса, **Сет**, був утіленням зла, насильства та руйнувань. Сет заманив брата в пастку й убив його. Дружина Озіріса, **Ізіда**, знайшла тіло чоловіка й оживила його. Бог Озіріс воскрес, але не захотів лишатися на землі, а став правити в царстві мертвих та чинити суд. Посуху в травні-червні вони пов'язували зі смертю Озіріса. Коли ж

розливалися води Нілу, зеленіли поля та дерева, єгиптяни знали – ожив Озіріс. Владу над людьми Озіріс передав синові **Гору**. Бог Гор став покровителем влади фараона, він уособлював небо та світло. Зображували Гору з головою сокола.

Мумія – спеціально оброблене та замотане в полотно тіло небіжчика.

Допомагав Озірісу порядкувати в царстві мертвих бог Анубіс – його зображували з головою шакала. Анубіс охороняв могили та мумії, супроводжував душі померлих у підземний світ.

Особливою повагою користувався бог мудрості **Тот** – у нього голова птаха ібіса з довгим дзьобом. Це він навчив людей читати й писати – вважали давні єгиптяни.

Найшанованішим богом давніх єгиптян був бог сонця **Ра**. Інші його імена – **Амон** і **Амон-Ра**. Міфи розповідають, як щоранку Ра на золотому човні впливає із-за східних гір і рухається по небу на захід. Зображували бога Ра в людській подобі, здебільшого з головою сокола. На голові бога осяяно виблискує сонячний диск, який дарує світу тепло й світло. З появою Ра оживає природа, прокидаються люди та птахи. Але ось день хилиться до вечора, бо човен Амона-Ра спускається з небес: на західному краю неба запливає у ворота підземного царства.

Зробіть висновок про те, у що та в кого вірили давні єгиптяни. Які явища природи відображено в міфі про Озіріса та Сета? Чому давні єгиптяни найбільше шанували Амона-Ра, Озіріса та Ізиду?

Працюймо самостійно. Завдання 1. Роздивіться ілюстрації. Використовуючи текст, визначте богів, яких зображено, стисло схарактеризуйте кожного.

1

2

3

4

5

6

Давньоєгипетські рельєфи із зображенням богів Єгипту.

2. Які уявлення про потойбічне життя втілено в міфах про «суд Озіріса»?

За давньоєгипетськими віруваннями, щоб отримати життя в царстві мертвих, людина повинна була мати тіло, аби в нього могла вселитися душа померлого. Тому єгиптяни прагнули якомога довше зберегти тіло покійника. Мумію, у якій має «жити двійник», клали в саркофаг. Гробницю, де стояв саркофаг, вважали будинком небіжчика.

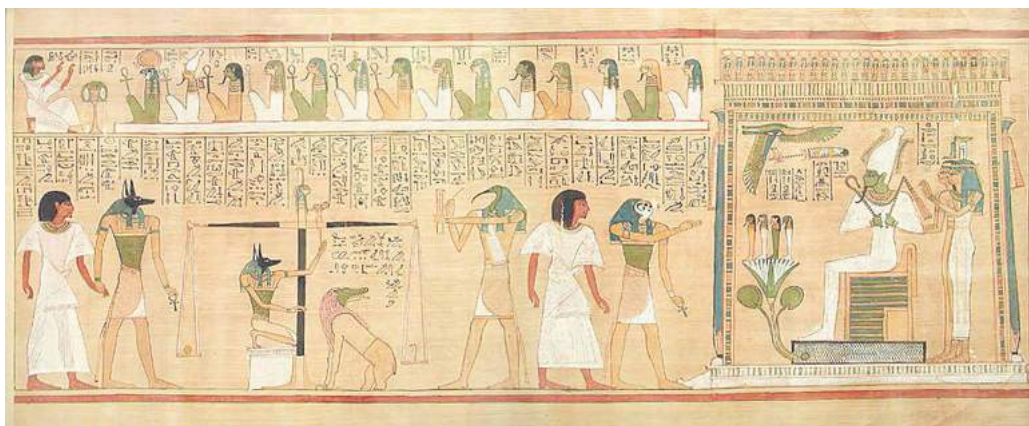
У давніх єгиптян виникла віра в те, що після смерті душа людини проходить перед володарем потойбічного світу Озірісом і звітує про своє земне життя. Бог мудрості Тот та богиня правосуддя Маат перевіряють правдивість слів небіжчика та зважують його серце, бо саме в серці, вважали єгиптяни, міститься розум людини. Якщо мертвий чинив погано, його кидають у пащу чудовиська. У нагороду за добрі вчинки та праведне життя людина потрапляє на *поля Іалу* – у край, де не треба важко працювати, бо там поля вже впорядковані каналами й дамбами, а земля сама родить усе потрібне.

Прочитайте слова промови з «Книги мертвих», з якими небіжчик звертався до богів під час «суду Озіріса», зробіть висновок про вчинки, що їх засуджували давні єгиптяни.

■ *«Я не коїв зла людям. Я не піднімав рукі на слабого. Я не був причиною хвороби. Я не був причиною сліз. Я не вбивав. Я не наказував убивати. Я нікому не завдавав страждань».*

Чи втратили давньоєгипетські моральні настанови значення нині?

У потойбічному світі: «суд Озіріса». Малюнок із «Книги мертвих».

Працюймо самостійно. Завдання 2.

Роздивіться малюнок, дайте відповіді на запитання.

1. Де на малюнку зображено Озіріса? Що дає підстави для висновку, що він – цар потойбічного світу?
2. Яких богів ще зображено?
3. Яку роль у церемонії вони виконують?

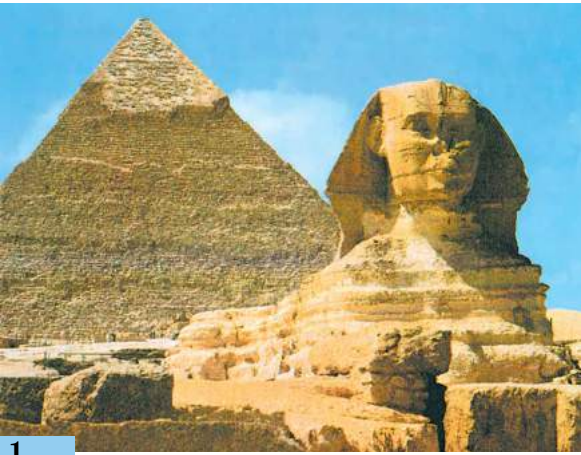

3. Яке місце у віруваннях єгиптян належало фараонові?

Єгиптяни вірили, що їхні царі були богами. Як утілення божественної сили, фараон благословляв усі важливі події. Так, перед початком розливу Нілу єгипетський володар кидав у воду папірус із «наказом» річці розпочати розлив. Саме фараон починав оранку, зрізав перший сніп. Божественну силу фараона уособлював **сфінкс** – статуя лева з головою фараона.

Роздивіться статую сфінкса. Висловіте припущення, чому божественну силу фараона уособлював саме сфінкс? Поміркуйте, чому в сучасних мовах слово «сфінкс» уживається в переносному значенні як «загадка», «загадкова людина».

1

2

1. Давньоєгипетський сфінкс.

2. Фараон та боги Єгипту. Давньоєгипетський розпис.

Працюймо самостійно. Завдання 3.

1. Роздивіться ілюстрацію 2. Визначте, кого з богів зображено на давньоєгипетському малюнку. 3. Як можна пояснити ілюстрацію? 4. Чи міг простолюдн бути зображений поряд з богом?

Оцініть себе

Поставте собі оцінку за урок, зарахувавши за різні етапи роботи відповідні бали: за кожне із завдань (завдання 1–3) – від 1 до 3 балів; так само від 1 до 3 балів оцініть свою участь в обговоренні в парах (максимальна оцінка за урок – 12 балів).

Чи пов'язана віра в потойбічне життя з повсякденням єгиптян? Свою думку доведіть. Поміркуйте, що мали на увазі давньоєгипетські жерці, коли казали: «Люблять боги слухняного, ненавидять – непокірного». Як цей вислів пов'язаний із «судом Озіріса»?

§ 11. ОСВІТА, НАУКОВІ ЗНАННЯ, ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО ТА АРХІТЕКТУРА ДАВНІХ ЄГИПТЯН

● Роздивіться давньоєгипетське письмо. Чи схоже воно на наше? Які відмінності впадають в око? ● Як ви думаєте, чи легко було навчитися такого письма?

1. Які особливості давньоєгипетського письма? Як і чого навчали в давньоєгипетських школах?

Єгиптяни мали власне письмо. Зрозуміло, що впродовж тисячолітньої історії єгипетської цивілізації воно змінювалося, удосконалюючись. Давньоєгипетське письмо було **ієрогліфічним**: графічні знаки в ньому мали різне значення, позначаючи й окремі звуки, і їхні сполучення, і цілі слова.

Ієрогліфи – схематичні малюнки, що позначають слова й поняття та використовуються для письма.

Папірус – це трав'яниста рослина, різновид очерету, що росла на берегах Нілу.

Єгиптяни розміщували ієрогліфи горизонтальними рядками справа наліво чи вертикальними – зверху вниз. Матеріалом для письма був **папірус**. На ньому єгиптяни писали чорним та червоним чорнилом, використовуючи спеціальні палички-щіточки. Червоною фарбою позначали початки розділів та дати.

Приклад різнокольорового ієрогліфічного письма єгиптян.

Як виготовляли папірусні сувої?

Стебла очерету нарізали смужками, які складали в декілька шарів навхрест, а потім пресували та висушували. Папірусні аркуші склеювали й скручували в згортки – робили сувої. Деякі з них мали довжину 40–50 м.

Усіх єгипетських хлопчиків незалежно від походження в 7–8 років приймали в школу при храмі. Навчання було платним: платили здебільшого харчами. Один з написів розповідає про бідного юнака, який «*досяг ніг фараона завдяки своїй дощечці для письма*». Завершивши освіту, що передбачала засвоєння ієрогліфів, опанування мистецтва письма й читання, а також арифметики, геометрії та географії, учні здобували звання «*переписувача, що одержав дощечку*». Це давало можливість обійняти адміністративну посаду.

Батьки приділяли хлопчикам і дівчаткам однакову увагу, хоча освіта не вважалася обов'язковою, особливо для дівчат. Утім іноді дівчатам усе-таки вдавалося її здобувати. Перша в історії жінка-лікар, Песечет, практикувала в Мемфісі в 3 тисячолітті до н. е.

Чи всі єгиптяни мали змогу вчитися? Чому?

2. Що знали про світ і людину давні єгиптяни?

З давніх-давен єгиптяни вміли вимірювати час. Це було потрібно, щоб стежити за розливами Нілу. Повінь завжди починалася, коли в ясні липневі ночі край неба з'являлася зірка Сіріус. Єгиптяни першими винайшли годинник: сонячний і водяний.

Єгипетський рік становив 12 місяців, кожен з яких мав 30 днів. Поділявся місяць на три декади (по 10 днів). Добу становили 24 години: 12 нічних і 12 денних годин.

1

1. Сонячний годинник.
2. Давньоєгипетська лінійка.

2

Спорудження пірамід, храмів свідчить про неабиякі математичні знання давніх єгиптян. Точність розрахунків для будівництва пірамід і досі вражає. Адже піраміди точно орієнтовані своїми кутами за сторонами світу. Особливо шанували єгиптяни геометрію. Знання геометрії ставало в пригоді для обчислення площ посіву та під час будівництва зрошувальних споруд.

Добрі знання мали єгиптяни і з медицини. Лікарі надавали допомогу при переломах, використовували бинти, накладали шви, а також робили досить складні хірургічні операції. Археологи знайшли такі хірургічні інструменти, як бронзові ножі-скальпелі, голки. Єгиптяни складали довідники-порадники лікарям, писали медичні праці. Помітними були досягнення в астрономії – науці про планети та зірки. Єгиптяни давали назви зіркам та сузір'ям, складали карти. Наприклад, сузір'я Великої Ведмедиці (Великий Віз) називали Ногою Бика. Єгиптяни вірили, що за зірками можна визначити долю людини.

Які знання потрібні були єгиптянам для: 1) обчислення періодів розливу Нілу й занять землеробством; 2) обчислення податків, розміру врожаїв; 3) будівництва пірамід, палаців, храмів; 4) виготовлення мумій?

1. У Єгипті побутувало прислів'я: «Таємниця лікаря – це знання серцебиття». Як це прислів'я свідчить про рівень медичних знань? 2. Поміркуйте, чому найбільших успіхів єгиптяни досягли в медицині.

3. У чому своєрідність образотворчого мистецтва давніх єгиптян?

Давньоєгипетські митці першими почали створювати скульптурні портрети. Палаці, храми, гробниці прикрашали статуями фараонів, вельмож, полководців та верховних жерців. Унікальними є статуї ца-

ревича Рахотепа та його дружини. Проте в скульптурі увічнювали й простих людей.

Створюючи статуї, скульптори дотримувалися певних правил. Роздивившись уважно скульптурні зображення, ви помітите, що ноги людей щільно стулені, одна рука притиснута до грудей, друга – до колін. Погляди спрямовано вперед. Скульптурні зображення чоловіків покривали фарбою коричневого кольору, жінок – жовтого, а волосся фарбували в чорний колір.

Давньоєгипетський рельєф.
Близько 2000 р. до н. е.

Кого й що зображено на рельєфі? Знайдіть у тексті опис правил зображення людей у Давньому Єгипті й порівняйте з тим, що бачите на рельєфі.

Людей зображували молодими, красивими й повними сил. На статуї вирізьблювали ім'я й посаду, яку людина займала за життя. Стіни гробниць прикрашали розписами й розфарбованими рельєфами – об'ємними зображеннями на площині. Фігури людей вирізьблювали або малювали за певними правилами: верхня частина тіла – плечі, руки – виглядала так, ніби ми дивимося на зображеного спереду, а ноги – ніби ми дивимося збоку. Голова теж повернена до нас боком, але око намальоване так, немов ми дивимося людині прямо в обличчя. Фігури фараонів завжди були більшими за інші, чоловічі тіла малювали темнішими фарбами, а жіночі – світлішими.

Єгипетські художники оздоблювали стіни храмів і гробниць сценами буденного життя (зокрема, людей, зайнятих землеробськими роботами) чи війн. Персонажами могли бути хлібороби, пастухи, ремісники. Художники дуже точно відтворювали тварин, рослини та предмети.

Чому статуям у гробницях надавали портретної схожості з померлими? Яких правил мали дотримуватися єгипетські скульптори та художники? Поміркуйте, чому чоловіка зображено темнішими барвами, а жінку – світлішими.

Царевич Рахотеп і його дружина Нофрет.
Близько 2700 р. до н. е.

4. Чим вражає давньоєгипетська архітектура?

Колона – кругла вертикальна опора в будівлі.

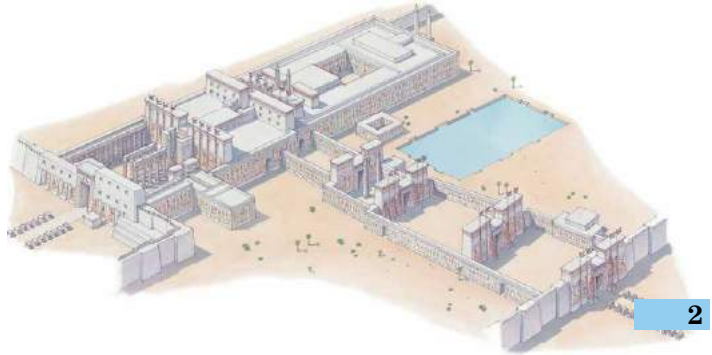
Давні єгиптяни першими почали застосовувати камінь для будівництва палаців та храмів. Вони також перші навчилися будувати споруди з **колоннами**.

До нашого часу збереглися залишки храмів Амона-Ра в Карнаку та Луксорі (Фіви). Їх споруджували протягом багатьох століть. Це складний комплекс просторих кімнат, алей-переходів, колон і **обелісків**. Великий зал з колонами в Карнакському храмі довжиною 102 м та шириною 53 м, зі 134 колонами заввишки 15 м та 21 м. Величні колони, що підтримували покрівлю даху храмів, оздоблювали написами та малюнками. Верхня частина колон мала вигляд квітки папірусу або пальми тощо.

Обеліск – архітектурна форма, уперше створена в Єгипті. Вона символізувала сонячні промені.

1

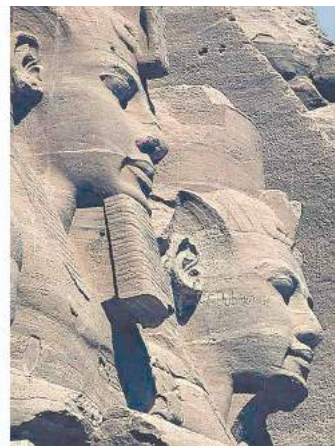
2

1. Великий зал з колонами у храмі Амона-Ра в Карнаку.
2. Храмівий комплекс у Карнаку. Реконструкція.

Видатною пам'яткою давньоєгипетської архітектури є також храм фараона Рамзеса II в Абу-Сімбелі в Північній Нубії. Та найбільше вражають піраміди. Ви вже знаєте, що найвідомішою, найбільшою є піраміда Хеопса, яку вважають першим із семи чудес світу давнини.

Роздивіться фотографії. Як ви думаєте, навіщо спорудили ці гігантські статуї фараона? Яку ідею вони втілювали?

20-метрові статуї Рамзеса II перед входом до печерного храму фараона в Абу-Сімбелі.

Оцініть себе

1. Яким було давньоєгипетське письмо?
2. Що дізналися про освіту єгиптян? Які знання були вкрай потрібні єгиптянам у повсякденному житті?
3. Які архітектурні споруди будували в Давньому Єгипті? Які особливості давньоєгипетського мистецтва?
4. Витлумачте поняття: *ієрогліф, папірус, колона, обеліск*.

Побуває думка, що піраміди споруджено за вказівками представників позаземних цивілізацій. Прокоментуйте такі припущення. Чим вони зумовлені? Що мали знати єгиптяни, аби споруджувати піраміди та храми?

ЦИВІЛІЗАЦІЇ ПЕРЕДНЬОЇ ТА ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ

§ 12. НАЙДАВНІШІ ДЕРЖАВИ ДВОРІЧЧЯ

- Роздивіться зображення. Про що свідчить факт запису законів Давньої Вавилонії?
- Навіщо цар наказав викарбовувати закони на камені? Чому царя й бога зображено поряд і чому бог сидить, а цар стоїть?
- Як ви прокоментуєте одне з перших речень, викарбованих на стовпі: *«Для того щоб сильний не ображав слабого, щоб була справедливість і до сироти, і до вдовиці, щоб був суд у країні, щоб ухвалювалися справедливі вироки, я викарбував...»*?

1. Як природа Давнього Дворіччя вплинула на заняття його мешканців?

У Південно-Західній Азії протікають річки Тигр та Євфрат. Країну, розташовану в середній та нижній течії між цих річок, давньогрецькі географи називали **Межиріччям** (грецькою – Месопотамія). Усе Межиріччя за природними умовами поділялося на дві частини: Верхнє та Нижнє (Дворіччя). Якщо Верхнє Межиріччя – це пагорби й степи, то Дворіччя – рівнина, утворена наносами мулу Тигру та Євфрату. Палюче сонце перетворювало зволожений шар землі на глиняну кірку вже за декілька кроків від річки. Справжнім лихом для мешканців були бурхливі повені, унаслідок яких утворювалися озера й болота. Тож, аби вирощувати хліб, люди мусили навчитися відводити воду, коли був її надлишок, та зрошувати лани під час спеки.

Крім зернових культур, жителі Дворіччя вирощували фінікові пальми. З їхніх плодів виготовляли хліб, вино, оцет, а з деревини та листя – різноманітні плетені вироби. Кісточки фініків використовували як паливо та корм для худоби.

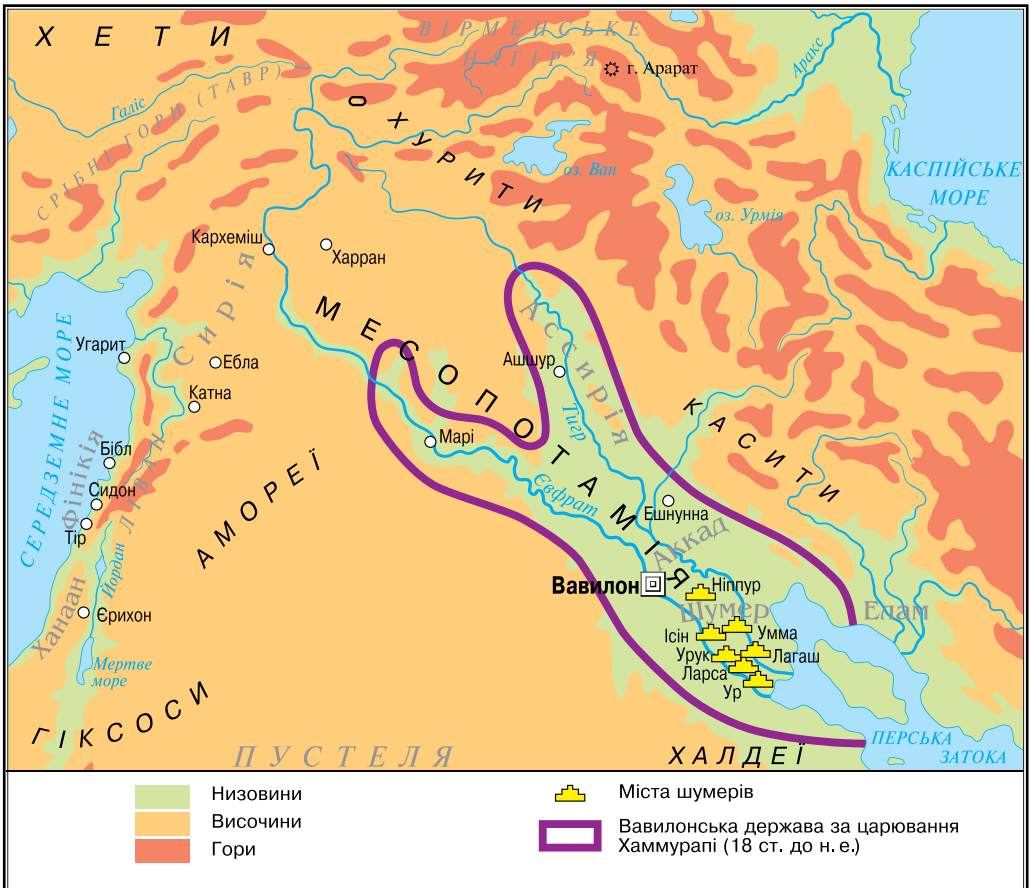

Чорний стовп з базальту з текстом законів царя Хаммурапі було знайдено в Сузах.

У верхній частині зображено Хаммурапі перед богом Сонця та справедливості Шамашем. 18 ст. до н. е.

Надра Дворіччя були багаті на поклади руд різних металів та родовища срібла. З високоякісної глини виготовляли різноманітний посуд та цеглу. Жителі Дворіччя вірили, що саме з глини боги створили людину.

 1. Покажіть на карті річки Тигр та Євфрат. 2. Визначте місце розташування Давнього Дворіччя.

 1. Що спільного та відмінного в природних умовах Дворіччя та Єгипту? 2. Як давні єгиптяни зрошували свої землі? 3. Чи такою самою була зрошувальна система у Дворіччі?

 2. Хто такі шумери?

Найдавніших мешканців Дворіччя називають **шумерами**, а територію, яку вони заселяли, – Шумером. Їхні поселення відомі від 4 тисячоліття до н. е. Уся територія Шумеру була втричі менша за Єгипет. Громаду тут очолював верховний правитель-жрець, який прагнув одночасно бути й військовим вождем. Тому шумерський храм – то не лише центр поселення, а й центр формування держави. При храмах

зберігалися запаси продовольства на випадок неврожаю або стихійного лиха. Своїм головним богам шумери будували храми у вигляді багато-ярусних східчастих споруд – **зикуратів**.

*Зикурат з Ура.
Сучасний вигляд.*

На верхівці зикурата був розташований храм бога Місяця Нанни, покровителя Ура.

*Шумери, що моляться.
Храм Абу в Ешнунні.
2800–2600 рр. до н. е.*

Багатства Шумери приваблювали сусідів. Тому від 3 тисячоліття до н. е. свої поселення, розташовані здебільшого на пагорбах, шумери почали обносити мурами. Кожне місто, у якому мешкало до 40–50 тис. жителів, мало свої органи управління й нікому не підкорялося. Так постали перші **міста-держави**. Міста об'єднувалися у військові союзи. Найдавнішим містом у Шумері вважають місто Еріду. Неповдалік нього розташовувалося місто Ур. Були ще міста Ларса, Лагаш, Урук і Ніппур.

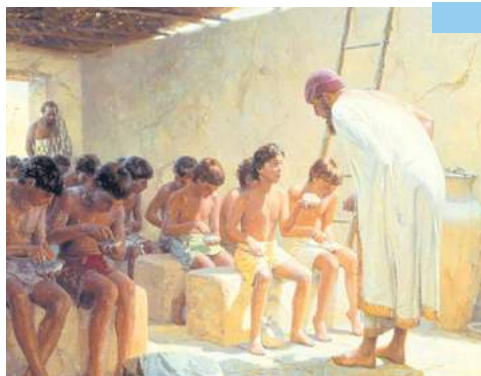
Одним з найвизначніших винаходів шумерів є писемність, яку запозичили інші народи Західної Азії, пристосовавши до своїх мов. Писали шумери загостреною паличкою по сирійській глині знаками, схожими на клинки. Так виникло клиновидне письмо, або **клинопис**.

У шумерів існували школи («будинки табличок»), де учні навчалися письма, лічби, читання, астрономії, географії, музики та співів, медицини та релігійних ритуалів. Шумери знали чотири математичні дії, уміли знаходити квадратний та кубічний корені, обчислювати площу, винайшли систему дробів. Вони встановили, що рік складається з 365 днів, і поділили його на 12 місяців. Мали єдину систему мір і ваги. Вважають, що шумери винайшли колесо та гончарний круг, першими навчилися виплавити бронзу.

1

2

1. Шумерська глиняна табличка. 2. Шумерська школа. Художня реконструкція.

• Що повинен був знати художник, щоб створити таку реконструкцію шумерської школи?

3. Як Вавилон став столицею могутнього царства? Чим уславився цар Хаммурапі?

На початку 2 тисячоліття до н. е. Месопотамію захопили кочові племена скотарів. Вони створили державу зі столицею у Вавилоні. Назва міста в перекладі означає «ворота бога». Розквіт Вавилону пов'язують з правлінням царя **Хаммурапі (1792–1750 рр. до н. е.)**. Хаммурапі підкорив собі все Нижнє й частину Верхнього Межиріччя.

Цар недремно стежив за господарським життям та збиранням податків. Відомо про його листування із чиновниками: Хаммурапі заглиблювався в найрізноманітніші справи, часом навіть такі, які стосувалися простих людей. Опікувався будівництвом храмів. Своім іменем назвав два зрошувальних канали, побудовані за його правління: «Хаммурапі – достаток» і «Хаммурапі – багатство народу». Землеробство лишалося найважливішим заняттям мешканців, зерно продавали в сусідні країни. Вавилон був найбільшим торговельним центром Межиріччя.

Проте увічнив своє ім'я Хаммурапі тим, що уклав перший відомий в історії збірник **законів**. 282 статті законів збереглися до нашого часу. За законами Хаммурапі все населення Вавилонської держави було поділено на три групи: повноправних громадян-власників; тих, хто отримував знаряддя праці та землю на умовах, що працюватиме на державу (мушкенуми); а також рабів.

Закони – приписи, обов'язкові для виконання всіма людьми або певною групою, потрібні для того, щоб регулювати відносини в громаді, державі.

1. Знайдіть на карті на с. 57 місто Вавилон, визначте його місце розташування. На яку особливість розташування Вавилону ви звернули увагу? 2. Які території охоплювала Вавилонська держава за царя Хаммурапі?

На яке століття до нашої ери припадає правління царя Хаммурапі? Про кого з відомих вам фараонів Єгипту міг знати вавилонський володар?

Прочитайте фрагменти законів царя Хаммурапі й виконайте завдання.

■ *«Якщо чоловік звинуватив іншого чоловіка у вбивстві, але не викрив його, то обвинувач мусить бути вбитий.*

Якщо чоловік вкрав майно бога чи палацу, чоловік мусить бути вбитий, і той, хто крадене з його рук отримав, теж має бути вбитий.

Якщо чоловік стіну не свого будинку проломив, перед проломом цим його повинні бити й закопати.

Якщо чоловік для роботи на своєму полі найняв працівника й дав йому зерно для посіву, а також волів і зв'язав договором про обробіток поля, то, якщо той працівник насіння та корм вкрав і в його руці вкрадене було виявлено, йому повинні відрубати руку.

Якщо син вдарив батька, йому слід відрубати руку».

● Чому закони Хаммурапі були такими жорстокими?

■ *«Якщо чоловік не зміцнив греблю на своїй землі і вода прорвала греблю, затопивши поля сусідів, він має відшкодувати сусідам збитки. Якщо йому нема чим платити, слід продати все його майно та його самого, а отримане срібло хай сусіди розділять між собою.*

Якщо чоловік має борг і продав за срібло чи віддав у боргове рабство чи свою дружину, чи сина, чи дочку, то вони повинні служити в домі їхнього покупця або позикодавця 3 роки, на четвертий рік їх мають відпустити на волю. Якщо раба чи рабину він віддав у боргове рабство, то їх може бути продано за срібло».

- Чому цар зацікавлений у збереженні дамб і дбає про добробут селян? Про який вид рабства дізналися із законів?

- «Якщо чоловік осліпив око синові іншого чоловіка, то має бути осліплений сам.

Якщо око мушкенуму він осліпив чи кістку мушкенуму зламав, він повинен віддати 1 міну срібла.

Якщо хтось осліпив око чи зламав кістку раба чоловіка, він повинен сплатити половину його ціни».

- Чому за той самий злочин передбачено різні покарання?

Оцініть себе

1. Де була розташована Давня Месопотамія? Які території охоплювала Вавилонська держава за царя Хаммурапі? У якому столітті жив цей цар?
2. Витлумачте поняття: *клинопис, зикурати, шумерські міста-держави, закон*.
3. Які природні умови сприяли розвитку господарства у Дворіччі, а які ускладнювали його? Хто такі шумери і якими були досягнення їхньої цивілізації?
4. Яким, за законами Хаммурапі, постає вавилонське суспільство?

Інтереси яких суспільних груп Вавилонії обстоювали закони Хаммурапі? Чи були ці закони справедливими? Чи змінилося уявлення про справедливість від часів Хаммурапі? Чому закони царя Хаммурапі вважають важливим досягненням людства, однією з ознак цивілізаційного розвитку?

§ 13. ФІНІКІЙСЬКІ МІСТА-ДЕРЖАВИ. ІЗРАЇЛЬСЬКО-ІУДЕЙСЬКЕ ЦАРСТВО

- Одним з найважливіших символів іудеїв є золотий семисвічник, опис та правила виготовлення якого, за Біблією, заповів Мойсею Бог на горі Синай. Звичай запалювати свічку біля вікна або біля дверей так, щоб її сяйво було видно здалеку, зберігається й нині. Поміркуйте, що уособлює цей звичай.

Римські вояки виносять трофей – золотий семисвічник. Рельєф кінця 1 ст.

Золотий семисвічник – один з основних культових предметів Єрусалимського храму – після завоювання Римом Ізраїлю.

1. Роздивіться на карті на с. 61 територію Східного Середземномор'я. У якій його частині розташовані Сирія та Давня Палестина? 2. Яку з країн – Фінікію чи Сирію – можна назвати приморською? 3. Назвіть сусідів країн Східного Середземномор'я. 4. Визначте місце розташування Давньої Палестини. Які ріки та озера є на її території?

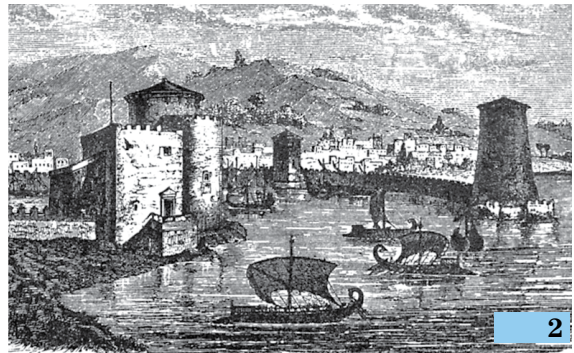
1. Як природні умови Фінікії впливали на заняття її мешканців? Як виникли фінікійські міста та їхні колонії?

Більше чотирьох тисяч років тому на східному березі Середземного моря оселилися племена, які пізніше давні греки назвали **фінікійцями**, а їхню країну – **Фінікією**. Давня Фінікія була відокремлена від Західної Азії високим гірським хребтом Ліван. Тут розташована родюча Саронська рівнина, зволожена вітрами з моря, багата на кедрові ліси та оливкові гаї.

Фінікійці оселялися вздовж берегової лінії. Так утворювалися міста-порти, що мали добре обладнані гавані й потужні укріплення. Одним з найдавніших прибережних міст Східного Середземномор'я був **Бібл**. Він виник у 2 тисячолітті до н. е. Його купці відвідували навіть Єгипет, постачаючи деревину та оливкову олію. Згодом постали й інші фінікійські міста, серед яких найсильніші та найбагатші – **Тір** та **Сидон**. Кожне місто було самостійною державою. Фінікійські міста-держави мали своїх правителів, закони, армію та флот.

1

2

1. Фінікійський корабель. Рельєф. 2. Фінікійське торгове місто. Реконструкція.

Основним заняттям мешканців фінікійських міст була морська торгівля. Постачання товарів морем давало фінікійським купцям подвійну перевагу: по-перше, перевозити кедрову, соснову та іншу деревину морем зручніше, а по-друге, можна не платити мита сусідам. У середи-

Фінікійський посуд з кольорового скла.

ні 2 тисячоліття до н. е. фінікійці відкрили землі, багаті на срібло. Згодом там знайшли олово, яке у сплаві з міддю давало бронзу – метал війни, з якого виготовляли панцирі й мечі. Саме фінікійці стали постачальниками олова для войовничих царів Азії. Прагнучи багатства, фінікійські купці не гребували також розбоєм, піратством, работоргівлею.

Поступово фінікійці стали купувати сировину, обробляти її, продаючи ремісничі вироби. У містах з'явилися бронзоливарні й ткацькі майстерні. Квітучі міста приваблювали багатьох чужоземців, які прагнули там оселитися. Тож чисельність городян швидко зростала. Молодим людям у Фінікії стало важко знайти роботу, і вони почали масово переселятися на неосвоєні землі, закладати нові міста. Таке переселення називають **колонізацією**, а міста, створені переселенцями, – **колоніями**. Найвідомішою фінікійською колонією було місто Карфаген у Північній Африці, за-

сноване в 9 ст. до н. е. вихідцями з Тіра. Воно проіснувало найдовше і навіть пережило свою метрополію.

Колонізація – заселення та освоєння вільної території.

Метрополія – місто або країна, які заснували колонію.

2. Які винаходи уславили фінікійців?

Фінікійці мали найсильніший та найдосконаліший на той час флот. Фінікійські кораблі вирізнялися заокругленим корпусом, високою кормою та щоглою з прямокутним вітрилом. Фінікійські моряки склали списки надійних небесних орієнтирів і зберігали в таємниці морські шляхи та карти узбережжя.

Для своїх таємних записів купці та мореплавці винайшли алфавіт, у якому кожен знак відповідав одному звукові, а комбінацією знаків записували слова. Фінікійський алфавіт складався з 22 знаків-літер. Від нього походять абетки всіх європейських мов.

Так виглядав фінікійський алфавіт (перший рядок) у порівнянні з грецьким і латинським (другий, третій рядки).

У Фінікії відкрили секрет фарбування вовни в бузково-червоний і бузково-синій кольори. Фарба називалася **пурпуром**. Цей рідкісний барвник добували з берегових равликів; пурпурні тканини зберігали свіжість барви впродовж

Намистина з кольорового скла, зроблена фінікійцями.

сторіч. З таких тканин шили одяг для царів і жерців. Вивезення фарбованої вовни до інших країн стало найвигіднішою справою для жителів Фінікії. Недарма грецька назва цього народу «фойнікес» означає «ті, що фарбують у бузковий колір».

Фінікійцям ми завдячуємо й винайденням скла. Перше скло було непрозорим, але з нього можна було робити посуд і намистини.

Чим відрізнявся спосіб життя фінікійців від єгиптян чи вавилонян?

Який з винаходів фінікійців мав надзвичайне значення для них самих? Який з винаходів особливо важливий для розвитку людства?

3. Яким був суспільний лад та духовний світ давніх євреїв?

У 14–13 ст. до н. е. з Дворіччя на землі Ханаану (Палестини) прийшли скотарські племена євреїв. Слово **євреї** означало «зарічні люди», адже прийшли вони з-поза річки Євер – Євфрату. Історію цього народу викладено в **Біблії**, у Старому Завіті. Археологічні знахідки, зокрема клинописні таблички, підтверджують багато фактів, викладених у Біблії. Тож Біблія є одним з найдавніших і найцінніших історичних джерел.

У Біблії розповідається, що першим євреєм був **Авраам**, якого і вважають прабадьком усіх євреїв. Він жив поблизу шумерського міста Ур, був скотарем і кочував берегами річок Тигр та Євфрат, а згодом прийшов до Ханаану і оселився там. Від Авраама походив рід, який починався сином Ісааком та онуком Яковом. Яків згодом змінив ім'я на **Ізраїль** – саме тому євреїв стали ще називати **ізраїльтянами**. Яків мав 12 синів, які й дали початок 12 племенам.

Ізраїльські племена поклонялися єдиному Богу, якого називали Ягве. Це ім'я було заборонено вживати без потреби, тож його замінювали словами «Бог», «Господь мій». Давні євреї вірили, що Ягве віддав землю Ханаану – ту його частину, що пізніше стала називатися Палестиною, – народу Ізраїлю.

Від 12 ст. до н. е. південно-західну частину Східного Середземномор'я захопили войовничі філістимляни, з якими давнім євреям довелося боротися протягом тривалого часу. Філістимляни виробляли залізні зброю та деталі до колісниць. Саме від назви цього народу грецькою мовою походить назва **Палестина** (давньєврейською – «пеліштім»).

У той час за землі Палестини воювали хети та єгиптяни. Учені припускають, що частина єврейського населення дійшла до Єгипту, перебуваючи там як поневолене населення. Наприкінці 12 ст. до н. е. народ Ізраїлю залишив Єгипет і рушив до Палестини. Як саме це сталося, оповідає Біблія. Вивів єврейський народ з єгипетської неволі **пророк Мойсей**. Під час «виходу» ізраїльтян з

Біблія (з грецької *книги*) – збірник давніх текстів, що їх визнають в іудаїзмі та християнстві як Святе Письмо. Найдавнішу її частину християни називають Старим Завітом, другу частину, у якій ідеться про життя Ісуса Христа, Новим Завітом.

Пророками називають людей, обраних Богом і наділених даром сприймати Божественні послання й повідомляти їх людям, передрікати майбутнє.

Єгипту Бог уклав з євреями завіт, а Мойсею на горі Синай дав дві скрижалі – кам'яні плити, на яких було написано десять заповідей (настанов). Вони вказують, що мусить робити людина і чого їй варто уникати. Мойсей зробив з дерева спеціальну скриню, усередині й ззовні обкладену золотом, – «Ковчег Завіту», де зберігалися скрижалі із заповідями Господа. «Ковчег» став найважливішою святинєю євреїв і завжди супроводжував їх під час переселення.

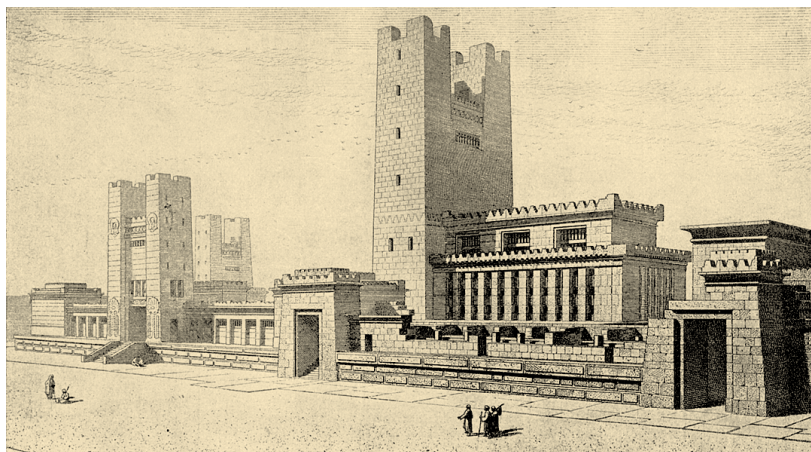
Прочитайте десять заповідей Божих. 1. Як ці заповіді могли прислужитися згуртуванню євреїв? 2. Чому вони стали втіленням загальнолюдських цінностей? 3. Які із заповідей вам здаються найважливішими? 4. Порівняйте десять заповідей з уривком з єгипетської «Книги мертвих». Що спільного в цих текстах?

■ *«Хай не буде тобі інших богів переді Мною. Не вклоняйся їм і не служи їм... Не призивай Імення Господа, Бога твого, надаремно. Пам'ятай день суботній, щоб святити його. Шануй свого батька та матір свою... Не вбивай! Не чини перелюбу! Не кради! Не свідчи неправдиво на ближнього свого! Не жадай дому ближнього свого... дружини... раба... вола... ані осла, ані всього, що є в ближнього твого!»*

4. Яким було правління Давида та Соломона в Ізраїльсько-Іудейському царстві?

Наприкінці 2 тисячоліття до н. е. євреї перейшли до осілого способу життя: опанували землеробство й ремесло, почали виплавляти залізо. Близько 1030 р. до н. е. вожді єврейських племен проголосили царем **Саула**. Коли ж Саул загинув у битві з філістимлянами, новим царем став його зять – **Давид**. Давид прославився ще за Саула перемогою над воїном-велетнем філістимлянином Голіафом. Давид правив Ізраїльським царством від 1005 до 965 р. до н. е. Столицею за його володарювання було місто Єрусалим. Відтоді це місто стало священним для євреїв, символом їхньої історії. За Давида було створено гвардію з іноземців – філістимлян та критян. З метою встановлення податків провели перепис населення. Згодом, коли уклали мир з філістимлянами, територія Ізраїлю розширилася до Червоного моря.

Єрусалимський храм за Соломона. Реконструкція.

За сина Давида **Соломона** (правив 965–935 рр. до н. е.) Ізраїльсько-Іудейське царство сягнуло свого розквіту. Соломон не воював, як його батько, а намагався за допомогою дипломатії та торгівлі зміцнити державу. У країні розпочалося бурхливе будівництво, відновлювалися й засновувалися нові міста, будувалися палаци. За правління Соломона було споруджено грандіозний Єрусалимський храм на честь Бога Ягве. У Біблії розповідається, що цей храм було оздоблено ліванським кедром, міддю, коштовним камінням і золотом. У храм урочисто перенесли найбільшу святиню ізраїльтян – «Ковчег Завіту». З біблійних розповідей Соломон постає як уособлення мудрості. Цар був для свого народу мудрим порадником, справедливим суддею.

Переселення іудейських жінок і дітей до Вавилона – «вавилонський полон». Фрагмент рельєфу з Ніневії.

Після смерті Соломона північні єврейські племена відокремилися та створили своє власне царство – **Ізраїль** із центром у місті Самарія. Спадкоємці Давида правили в **Іудейському** царстві, столицею якого залишився Єрусалим. Через кілька століть войовничі сусіди знищили спочатку Ізраїльське царство, а згодом й Іудейське.

Роздивіться карту на с. 61. Визначте кордони Ізраїльсько-Іудейського царства за часів Давида.

Оцініть себе

1. Які країни були розташовані в Східному Середземномор'ї? Чому Східне Середземномор'я називають ворітьми Західної Азії?
2. Витлумачте поняття: *Біблія, фінікійські міста-держави, колонізація, метрополія, пророки.*
3. Якими винаходами уславилися фінікійці?
4. Про які події з історії євреїв ідеться в Біблії? Як виникла перша єврейська держава? Чому про правління царя Соломона кажуть як про «золотий вік» Ізраїльсько-Іудейського царства?

Чим відрізнялися вірування давніх євреїв та єгиптян? Чому Біблія є цінним історичним джерелом? Пригадайте біблійні перекази про царя Соломона. Утіленням якої чесноти є цей історичний діяч?

§ 14. НОВОВАВИЛОНСЬКА ТА ПЕРСЬКА ДЕРЖАВИ

1. Коли та внаслідок яких подій виникло Халдейське царство?

- Роздивіться ілюстрацію. Хто із зображених – перський цар? • З якою метою, на вашу думку, Дарій I наказав викарбувати своє зображення та фігури царів зі зв'язаними руками та скутих одним ланцюгом? • Навіщо було розташовувати напис та зображення на запаморочливій висоті?

Рельєф на Бехістунській скелі в Ірані з фрагментами написів перського царя Дарія I. 516 р. до н. е. Зображення та текст трьома мовами було висічено на висоті 105 м.

До кінця 10 ст. до н. е. у Північному Межиріччі посилилась держава Ассирія, що виникла навколо міста Ашшур. Унаслідок завоювань цар Тіглатпаласар III у 8 ст. до н. е. захопив Сирію, Фінікію, частину Мідії. У 729 р. до н. е. він приєднав Вавилон і створив першу в історії людства імперію. Проте, побудована на насильстві та переселеннях, ця держава не проіснувала довго і Вавилону разом із мідянами вдалося повалити Ассирію у 612 р. до н. е. На руїнах Ассирійської імперії виникло **Нововавилонське, або Халдейське, царство**.

За царя **Навуходоносора II (605–562 рр. до н. е.)** Халдейське царство процвітало. Втіленням його величі мала бути столиця.

Навуходоносор II розгорнув у двохсоттисячному Вавилоні небачене будівництво. Навколо міста було зведено два ряди мурів з 360 сторожовими вежами. Парадний вхід у місто – величні (14 м заввишки, 30 м завширшки) Ворота богині Іштар – було прикрашено рельєфними зображеннями фантастичних чудовиськ. Від цих воріт до дев'яностометрової Вавилонської вежі з храмом бога Мардука вела брукована дорога процесій. Її ширина сягала 35 м. Через Євфрат було збудовано міст завдовжки 123 м і завширшки 5–6 м. Тоді постали царські палаци з висячими садами Семіраміди, які вважають одним із семи чудес світу давнини.

Роздивіться реконструкцію. За текстом підручника, оповіддю Геродота та ілюстрацією підготуйте розповідь «Вулицями давнього Вавилону».

■ Давньогрецький історик Геродот, який відвідав Вавилон, розповідав:

«Вавилон був не тільки дуже великим містом, але й наймальовничішим з усіх міст, які я знаю. Насамперед, місто оточене глибоким, широким і повноводним ровом... Місто складається з двох частин. Через нього тече річка Євфрат... Місто забудовано три-, чотириповерховими будинками і переділено прямими вулицями, що прокладені частково вздовж, а частково впоперек річки.»

Вавилон часів Навуходоносора II. Реконструкція.

2. Хто такі перси і що відомо про їхню державу?

На схід від Вавилону лежала величезна країна з пустелями в центральній частині – **Іран**. Землеробство на цих теренах розвивалося в оазисах, розташованих уздовж гірських хребтів. Тут ріс дикий ячмінь, паслися дикі кози й вівці. Зрошення в умовах сухого теплого клімату давало змогу збирати гарні врожаї. Землі були багаті на поклади міді, заліза й срібла.

На початку 1 тисячоліття до н. е. сюди прийшли племена мідійців і **персів**. Мідійці оселилися на півночі Ірану, а перси – на півдні. Тривалий час перси були залежними від Ассирії та мідійців. **Кір II**, ставши перським царем, повстав проти Мідії й об'єднав під своєю владою всі її володіння. Так **550 р. до н. е.** виникла Перська держава.

Згодом Кір II виступив проти Лідії, захопив її столицю й полонив царя Креза – найбагатшого правителя стародавнього світу. Така сама доля спіткала землі Середньої Азії та Вавилону. Тож Кір II зумів перетворити невеликий союз мідійсько-перських племен на могутню світову державу – **імперію**, володіння якої сягали кордонів Індії на сході та Середземного моря на заході. Завойовані народи поклонялися своїм богам, мали своїх жерців, знать, правителів, які тримали простих людей у покорі та збирали податки для персів. Цар-завойовник планував здійснити похід і проти Єгипту, однак у 530 р. до н. е. загинув.

Назва **перси** походить від області Парса – території неподалік Перської затоки.

Імперія – велика держава, утворена внаслідок завоювання інших держав, що об'єднувала різні країни та народи.

Розв'яжіть хронологічну задачу. *Перси підкорили Вавилон у 539 р. до н. е. Скільки років минуло від зруйнування Ніневії до взяття персами Вавилону?*

До яких хитрощів удалися перси, щоб здобути Вавилон?

■ *«...Вавилоняни вийшли з міста з військом й очікували Кіра. Коли цар підійшов до міста, вавилоняни кинулися в бій, проте, зазнавши поразки, повернулися в місто. Оскільки продовольства було в місті на багато років, вони не звертали ніякої уваги на облогу... Між тим Кір потрапив у скрутне становище, адже минуло багато часу, а справа аж ніяк не посувалася... Тоді Кір відвів ріку за допомогою каналу в озеро. Після того як вода в річці спала так, що доходила людям до коліна, перси по руслу увійшли до Вавилону... Місто було таким великим, що городяни, які мешкали в центрі, не знали, що ворог уже зайняв країни».*

Перські вояки. Мозаїчний рельєф із царського палацу в Сузах. Близько 500 р. до н. е.

1. Роздивіться зображення перських воїнів – царських охоронців, яких греки називали «безсмертними». Чому всі воїни мають однакові незворушні обличчя? 2. Поміркуйте, що мали втілювати такі обличчя вояків.

1. Знайдіть на карті Іранське нагір'я. У якому напрямку від Межиріччя розташований Іран? 2. У якій частині Азії лежать ці землі? 3. У яких напрямках відбувалися завойовницькі походи Кіра II? Які держави він захопив? 4. До якої річки на сході і до яких морів на півночі й заході простягалося Перське царство часів свого розквіту?

3. Якою була Перська імперія за Дарія I?

Дарій поборює грифона.
Рельєф з палацу.

У 522–486 рр. до н. е. правителем Перської держави був **Дарій I**. У перший рік правління цар жорстоко розправився з непокірними, які прагнули звільнитися з-під влади персів. Незабаром Дарій розширив кордони своєї держави. До її складу належали території майже 70 народів.

Цар поділив країну на **20 сатрапій** – округів. На чолі сатрапій Дарій I поставив чиновників-сатрапів. Вони чинили суд, збирали податки й наглядали за виконанням розпоряджень царя. Було створено спеціальну царську гвардію – 10 тисяч «безсмертних» піхотинців. Діяла таємна поліція – «очі та вуха царя». Вона наглядала не лише за простолюдом, а й за сатрапами. За Дарія I було запроваджено єдину золоту монету – дарик. Працювала кінна поштова служба. Від станції до станції вночі та вдень

мчали вершники, передаючи розпорядження царя й листи-звіти посадових осіб.

Столицею Перської держави стало місто Сузи. Осінь і зиму Дарій проводив у Вавилоні, літо – в Екбатанах, весну – у Сузах. На свята виїздив у давню столицю Пасаргади або в місто **Персеполь**.

Після смерті «царя царів» Дарія I країна почала поступово занепадати. За правління царя Ксеркса (486–465 рр. до н. е.) державу послабляли повстання на завойованих землях, зокрема в Єгипті та Вавилоні. Персія вела нелегку боротьбу з греками, під час якої зазнала поразки. Проте до кінця 4 ст. до н. е. це була ще сильна держава. Знищення перської цивілізації припадає на часи Александра Македонського.

Геродот розповідав, що перси навчали дітей від п'яти- до двадцятилітнього віку лише кількох умінь: їздити верхи, стріляти з лука та бути правдивими. Який висновок можна зробити на основі такого свідчення про буденне життя персів?

Оцініть себе

1. Якими були кордони Перської держави за часів її найбільшої могутності?
2. Визначте доленосні, на вашу думку, події історії Ассирії, Халдеї та Персії.
3. Що спільного та відмінного в державному устрої Ассирійської, Нововавилонської та Перської держав?
4. Чим уславили свої імена Ашшурбаніпал, Навуходоносор II, Дарій I? Хто з них міг знати один про одного?

Доведіть, що Перська держава часів Дарія I була імперією. У чому, на вашу думку, причини занепаду давніх великих імперій Західної Азії? Свою думку обґрунтуйте.

ДАВНІ ІНДІЯ ТА КИТАЙ

§ 15. давня Індія

- Індійська держава досягла розквіту за правління царя Ашоки в 3 ст. до н. е. Про діяння цього індійського царя відомо із численних написів на каменях, вирізьблених за його наказами. Найвідомішу з «колон Ашоки» зверху прикрашали фігури чотирьох левів.
- *Поміркуйте, чому це зображення стало гербом сучасної Індії.*
- *Згадайте, у яких країнах Давнього Сходу обожнювали тварин і чому.*

1. Якими є природно-географічні умови Індії?

Давня Індія була розташована на півдні Азії, за Гімалайськими горами. Природні умови Індії напрочуд різноманітні. У долині річки Інд і су-

Верхня частина кам'яної колони індійського царя Ашоки з м. Сарнатх. Середина 3 ст. до н. е.

сідніх гірських районах (*Північно-Західна Індія*) рідко випадають дощі, розливи Інду трапляються тільки під час танення снігів у горах. Вологі вітри не досягають долини Інду, тож через сухий клімат рільництво тут потребує зрошування.

Уздовж долини Гангу (*Північно-Східна Індія*) простяглися тропічні ліси – джунгли. Тут росли бамбук, манго, очерет, лотос. Водилися королівські тигри, носороги, леви, слони, мавпи, змії. Для заняття землеробством потрібно було вирубувати ліси. Клімат цієї частини Індії визначають вітри Індійського океану. У жовтні–листопаді (одразу після жнив) тут наставала тепла зима з найнижчою температурою до +5 °С. У червні–серпні тривав двомісячний дощовий сезон. Коли опади не припинялися довше, починалися руйнівні повені.

У *Південній Індії*, відрізаний від північних областей ланцюгом гір, дощі випадали нерегулярно. Річки тут були багаті на золото та алмази.

Більшість населення Давньої Індії проживало в невеликих поселеннях, оточених суцільною стіною або парканом для захисту від нападників та диких звірів. Одноповерхові будівлі були розташовані навколо водоймища. Житла мали одне вікно, закрите дерев'яними ґратами. Дах робили з листя та тростини. Кімнати вмебльовували ліжками та плетеним столом, біля якого сиділи на підлозі. У підсобних приміщеннях у глиняних та мідних горщиках зберігали продукти (масло, перець, спеції, мед). Цей посуд використовували лише для приготування та зберігання їжі. За тарілки слугувало листя.

Які природно-географічні особливості відрізняли Індію від країн Західної Азії та Єгипту? Що було спільного між ними?

Яка з долин була найприспособанішою для заняття землеробством? Коли й чому стало можливим освоєння долини Гангу?

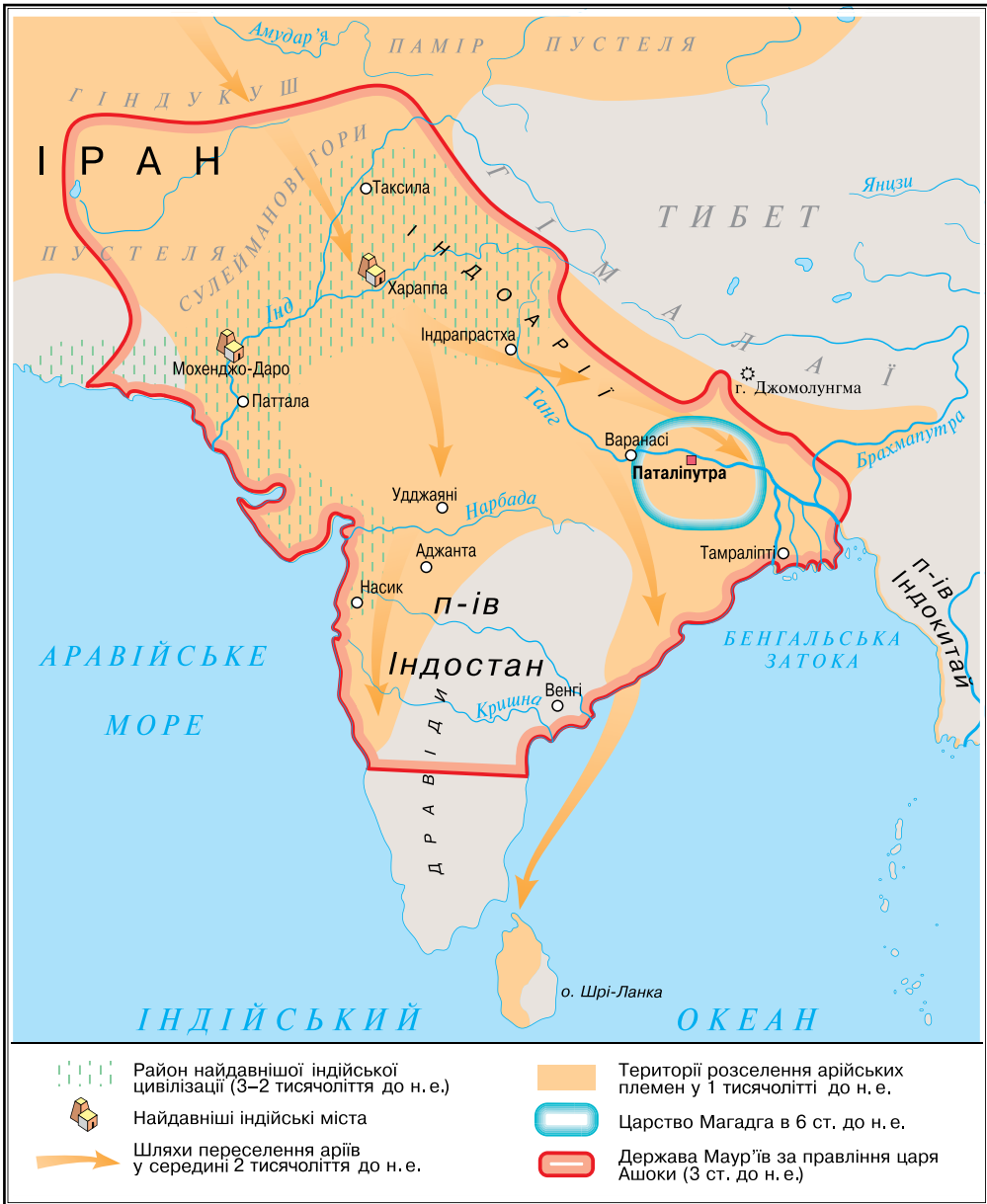
2. Що відомо про найдавнішу цивілізацію в долині Інду?

Найдавніші держави та міста в Індії існували в 23–18 ст. до н. е. Від 20-х років 20 ст. в Індії провадять великі археологічні розкопки. На сьогодні відомо понад 500 поселень індійської цивілізації з населенням до 100 тис. осіб. Першими було відкрито стародавні поселення **Мохенджо-Даро** та **Хараппа**. Вулиці в цих містах перетиналися під прямим кутом. За захисні споруди правили мури. Як основний будівельний матеріал для спорудження дво- й триповерхових помешкань городяни використовували обпалену цеглу. Індійські міста мали найдосконалішу на всьому Давньому Сході каналізацію.

У долинах Інду та його приток зводили іригаційні споруди. Урожай збирали двічі на рік. Індійці вирощували пшеницю, ячмінь, горох, диню, бавовник, у вологіших районах сіяли рис. Розводили корів, буйволів, овець, кіз, свиней, віслуків і різні види домашньої птиці. Близько 2000 р. до н. е. приручили слона.

1. Роздивіться карту на с. 71. Які гори з північного сходу відокремлюють Індію від материка? 2. Води якого океану омивають цю країну? 3. Які найбільші річки течуть Індією? Де вони беруть свій початок? 4. Визначте місце розташування Давньої Індії.

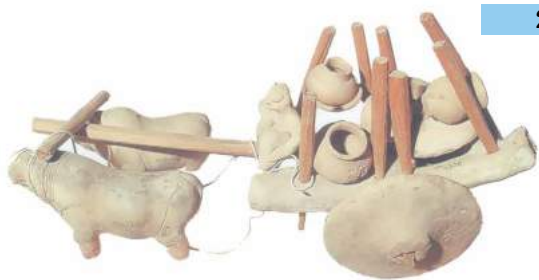
Давні жителі Індії вміли виплавляти мідь, виготовляти скло, ювелірні вироби, знали й використовували гончарний круг. З Індії до інших країн вивозили бавовняні тканини, слонову кістку, коштовні камені, золото й цінні породи деревини.

Індійці мали писемність. Проте тисячі написів, знайдених археологами, лишаються й досі не прочитаними. Відомо, що писали жителі Хараппи справа наліво, користувалися 400 малюнковими знаками.

Швидкий розквіт індійської цивілізації був перерваний з невідомих причин. Міста зникли, а на їхньому місці виростили буйні тропічні ліси.

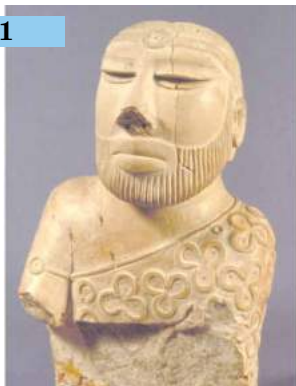
1. Сцени буденного життя з поселення індійської цивілізації. Реконструкція.
2. Керамічна модель – віз, запряжений волами, з Хараппи.

Роздивіться пам'ятки з Мохенджо-Даро та Хараппи. Зробіть висновок про рівень розвитку тогочасного суспільства Індії.

Руїни давнього міста Мохенджо-Даро. Пакистан.

1. «Цар-жрець» із Мохенджо-Даро.
2. Печатка-амулет зі зразками писемності з Хараппи.

3. Хто такі арії? Як постала ведійська цивілізація в долині Гангу?

У давнину Індію називали Ар'явартою – «країною аріїв». Племена індоарійців (аріїв) прийшли на землі Індії з Ірану близько 1500 р. до н. е. За допомогою залізних знарядь праці вони вирубували хащі,

осушували мочарі*, будували іригаційні системи. Поступово в долині Гангу з'явилися міста.

Освоєння Північно-Східної Індії аріями тривало майже тисячоліття. Цей період індійської історії називають **ведійським**, бо саме тоді було складено на санскриті – мові аріїв – священні тексти *Вед* (так називають збірники священних гімнів на честь арійських богів).

У середині 1 тисячоліття до н. е. в долині Гангу виникло понад півтора десятка нових держав. Царі (**раджі**) були верховними розпорядниками всієї землі. Вони командували військом, очолювали управління та вважалися охоронцями **дхарми**. З-поміж тогочасних держав найсильнішими були царства Кошала та Магадга. Наприкінці 4 ст. до н. е. владу в Магадзі захопив **Чандрагупта Маур'я**. За правління онука Чандрагупти – **Ашоки** – під владою царів Магадги опинилася майже вся Індія. Долину ж Інду загарбали перські царі.

Індійці платили персам неймовірно велику данину – майже 9 т золота щороку, а також служили у війську.

1. Роздивіться карту на с. 71. У якій частині Індії виникла перша цивілізація?
2. Визначте межі розселення в Індії арійських племен у 1 тисячолітті до н. е.
3. У якій частині Індії було розташовано Магадгу? 4. Які території охоплювала держава Ашоки?

Прочитайте уривок з праці давньогрецького історика 2 ст. Флавія Арріана про буденне життя індійців. Сформулюйте за змістом тексту 3–5 запитань, дайте відповіді на них.

■ *«Неможливо точно вказати число індійських міст – так їх багато. Міста, розташовані на берегах рік та морів, вони [індійці] будують з лісу, оскільки будівлі із цегли внаслідок опадів, а також через повені річок недовговічні. Ті ж, хто оселяється на узвишші чи в гористих місцевостях, позбавлених рослинності, споруджують будинки із цегли та глини... Одяг індійці носять льняний. Одягаються вони в хітон нижче колін, а на плечі накидають накидку, якою прикривають і голову. Носять індійці й сережки зі слонов'ячої кістки, але не всі, а лише ті, хто дуже заможний... Індійці розфарбовують собі бороди в найрізноманітніший спосіб... Взуття носять, виготовлене з білої шкіри, і воно чудове – підшва барвисто розмальована і дуже висока, щоб людина здавалася вищою... Тілом індійці високі на зріст та худорляві. їздять вони на верблюдах, конях та віслюках, а найзаможніші – на слонах...».*

Оцініть себе

1. Де й коли виникла перша цивілізація в Індії? Які території належали імперії Маур'їв?
2. Витлумачте поняття: *Веди, арії, дхарма, раджа*.
3. Які зміни відбулися в Індії з приходом арійських племен? Як виникла імперія Маур'їв?

Як ви можете пояснити співзвучність деяких слів українською мовою та на санскриті – тато (тата), мати, матір (мата, матар), брат (бграта), вода (уда), один (аді)? Висловіть припущення про формування індоевропейської сім'ї народів, до якої, зокрема, належать й українці.

* *Мочарі* – трясовина, болото.

§ 16. СУСПІЛЬНЕ, РЕЛІГІЙНЕ ТА КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ ДАВНЬОЇ ІНДІЇ

• Роздивіться ілюстрацію. Що за формою нагадує буддійський храм?

• Порівняйте зовнішній вигляд індійських та єгипетських храмів. • Чим можна пояснити простоту та невибагливість архітектурної форми зображеної споруди?

Найвідоміший буддійський храм – ступа – у Санчі. 3–2 ст. до н. е.

1. Що характеризувало суспільство Давньої Індії?

Після приходу аріїв в індійському суспільстві утвердився поділ на **варни**. Так називали великі групи людей із чітко визначеними правами та становищем у суспільстві. Усього варн було чотири: **брахмани** – члени жрецьких родів, **кшатрії** – члени царських родин та військова знать, **вайш'ї** – рядові вільні общинники. Четверта варна – **шудри** (неповноправні) – розорені співплемінники та нащадки підкореного доарійського населення, дрібні ремісники тощо, зобов'язані служити першим трьом варнам. Належність до будь-якої варни визначалася походженням. Так, син брахмана міг бути лише брахманом, а син шудри міг належати тільки до варни шудр. Брати шлюби між представниками різних варн було заборонено. Жителі Індії вважали, що брахмани постали з вуст верховного божества Брахми, кшатрії – з рук, вайш'ї – зі стегон, а шудри – зі стоп.

Неповноправність шудр виявлялася в низці обмежень: їм було заборонено навіть слухати Веди. Вони не проходили обряд посвячення як духовного народження. Власне, тому брахманів, кшатріїв та вайш'їв називали «двічі народженими», а шудр – «раз народженими». Люди, які належали до однієї варни, мали той самий спосіб життя, будували схожі житла, споживали однаково їжу.

На самому дні суспільства перебували недоторкувані – навіть дотик до них ритуально оскверняв «двічі народженого». За Ашоки в межах варн та разом з ними почали виникати касты. У касты об'єднувалися переважно люди однієї професії. Діти належали до касты батьків.

Як ви вважаєте, навіщо був потрібний поділ індійців на варни та касты? Чи впливав він на буденне життя індійців? Як саме? Чи міг поділ на варни та касты зумовити занепад індійської цивілізації? Чому?

2. Коли виник буддизм і в чому сутність цієї релігії?

У Давній Індії зародилося віровчення, якому судилося стати однією із сучасних світових релігій, – **буддизм**. Його виникнення пов'язують з ім'ям **Сідхартхи Гаути**, який жив у 6–5 ст. до н. е.

За переказами, принц Сідхартха випадково довідався, що на кожного чекають старість, хвороби та смерть. Приголомшений таким від-

криттям, у 29-річному віці він зрікся свого високого становища, полишив дружину та сина й став пустельником.

Духовне прозріння зійшло на Сідхартху, коли він сидів у глибокій задумі під деревом бодхі поблизу міста Буддх-Гая. Відтоді Сідхартху називали Буддою – **Просвітленим**. Усе життя, твердив Будда, – страждання: «Народження – страждання, хвороба – страждання, смерть – страждання; присутність того, кого ми ненавидимо, – страждання; віддалення від того, кого ми любимо, – страждання». Спасіння досягне лиш той, хто подолає жагу життя, упокорить будь-яке сильне почуття, обмежить бажання, а відтак досягне душевного спокою – **нірвані**. Будда переконував, що кожна людина здатна врятуватися сама шляхом самовдосконалення. Основним моральним обов'язком кожного в буддизмі вважають щедрість і добродієність, а найбільшою чеснотою – безмежне милосердя до всього живого, терпимість і всепрощення.

Скульптура Будди.

Знайдено в м. Сарнатх, де Будда виголосив свою першу проповідь.

Будда в так званій позі лотоса – позі внутрішньої зосередженості, занурення в себе.

Що в скульптурі Будди є уособленням ідей буддизму?

Прочитайте уривок із джерела та дайте відповідь на запитання. Особливого поширення буддизм досяг в Індії за царя Ашоки. Водночас в одному з наскельних указів царя читаємо:

■ *«Цар Ашока, улюбленець богів, складає шану послідовникам усіх віровчень... Щоб не було вихвалання свого віровчення й осуду чужої віри... той, хто чинить у такий спосіб, і своє віровчення звеличує, і чужому віровченню сприяє. Той, хто чинить інакше, і своє віровчення занепащає, і чужому шкодить».*

- Яку позицію обстоював цар у справі релігійних вірувань?

3. Що таке індуїзм?

Окрім буддизму, в Індії чимало прихильників вірування, що ввібрало в себе розмаїття традиційних попередніх індійських релігій, – індуїзму. Прихильники цієї релігії головними богами вважали Брахму, Вішну та Шиву. Брахма – творець і правитель світу. Він поділив людей на варни, карав невірних і грішників. З ним були нерозривно пов'язані бог-охоронець Вішну і бог-руйнівник Шива. Брахму вважали покровителем жерців-брахманів, Шиву – покровителем купців, ремісників та землеробів. Шанували прихильники індуїзму (індуси) й інших богів. Наприклад, Індру – покровителя воїнів-кшатріїв і царської влади. Шанували дружин Вішну та Шиви – Лакшмі (богиню сімейного щастя, символ жіночої вроди, ласки, самопожертви) й Калі (богиню жаху та символ невгамовності). Виникло вчення про аватари, тобто сходження бога на землю та його втілення в земну істоту заради «спасіння світу» та відновлення дхарми. Серед аватар бога Вішну – боги Будда, Кришна й царевич Рама – герой однієї з найвідоміших давньоіндійських поем «Рамаяни».

4. Що знали про світ давні індійці? У чому своєрідність давньоіндійської архітектури?

Багатьма здобутками давньоіндійської культури людство користується дотепер. Давні індійці перші почали виробляти тканини з бавовни та навчилися отримувати цукор із цукрової тростини. Індія є батьківщиною гри в шахи, яку називали «гатуранга», що означає «армія, що складається із чотирьох родів військ». Індійці вміли визначати більше ста хвороб і користуватися лікарськими травами. Індійські математики винайшли простий і зручний спосіб лічби та запису чисел – десяткову систему числення (так звані **арабські цифри**). Кожна цифра змінює своє значення залежно від її місця в числі. Тому для позначення десятків, сотень, тисяч можна користуватися тими самими знаками. Індійці також запровадили в цифрову систему нуль. Індійські математики розробили правила арифметичних дій, знали квадратні й кубічні корені.

Брама Великої ступи в Санчі.

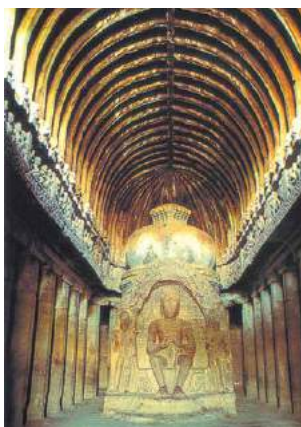
Ступа («купа землі, каменів») – буддійська культова споруда, у якій зберігали священні реліквії.

Основним будівельним матеріалом у Давній Індії було дерево, яке спеціально обробляли, щоб запобігти його псуванню протягом сторіч. З дерева було споруджено триповерховий палац Ашоки. Ця будівля перевершувала розмірами палац у Сузах і вражала розкішшю та багатством різьблення.

4–2 ст. до н. е. – доба розквіту давньоіндійської архітектури. У той період було збудовано багато буддійських храмів – ступ. За переказом, індійський цар Ашока звів 84 000 ступ. Найвідоміша та найбільша ступа постала в Санчі. Кам'яна огорожа, що оточує ступу, мала чотири брами, зорієнтовані за сторонами світу. На брамах вирізьблено сцени з життя Будди, а також картини природи, представників тваринного та рослинного світу, сцени з буденного життя індійців, перекази й легенди, що пов'язані з життям богів і людей.

У 2–1 ст. до н. е. індійці почали вирубувати храми та монастирі в скелях. Одним з найвідоміших зразків храмової скельної архітектури є високогірний *печерний монастир у Карлі* (1 ст. до н. е. – 1 ст. н. е.). Індійські художники знали секрет напрочуд стійких фарб. Богів та царів завжди зображували білою барвою, якою не можна було малювати злих духів і людей.

У 2–1 ст. до н. е. індійці почали вирубувати храми та монастирі в скелях. Одним з найвідоміших зразків храмової скельної архітектури є високогірний *печерний монастир у Карлі* (1 ст. до н. е. – 1 ст. н. е.). Індійські художники знали секрет напрочуд стійких фарб. Богів та царів завжди зображували білою барвою, якою не можна було малювати злих духів і людей.

Печерний монастир у Карлі.

1. Роздивіться ілюстрації. Про розвиток якого мистецтва в Індії свідчать ці пам'ятки? 2. Які єгипетські храми нагадає вам печерний монастир у Карлі?

Які факти свідчать про розквіт архітектури та мистецтва за часів імперії Маур'їв? Які спільні риси властиві архітектурі, скульптурі Індії та інших країн Давнього Сходу?

Оцініть себе

1. Витлумачте поняття: *варни, касты, буддизм, ступа*.
2. Кого вважають засновником буддизму? У чому сутність цієї релігії?
3. Якими винаходами індійців людство користується й нині? Про які пам'ятки архітектури та скульптури дізналися?

§ 17. ДАВНІЙ КИТАЙ

- Поміркуйте, чи лише з метою захисту кордонів перший імператор зігнав мільйони людей для грандіозного будівництва.
- Чому стіна стала символом ненависті сотень тисяч китайців до імператора та його чиновників?
- Про що свідчить ще одна назва стіни – «найдовше кладовище у світі»?

Велика китайська стіна.

Її будівництво розпочато за наказом імператора Цінь Шіхуанді після об'єднання Китаю (221 р. до н. е.) для захисту північно-західних кордонів імперії від нападів кочовиків. Згодом стіну добудовували та ремонтували.

1. Якими були природно-географічні умови Давнього Китаю?

Давній Китай обіймав тільки частину тієї території, на якій розташовано сучасний Китай. Місцеві жителі називали свою країну Піднебесною.

У центрі країни розпросторилася Велика Китайська рівнина, якою несла води Жовта ріка (таку назву вона мала через колір води), або **Хуанхе**. Південніше височіли вкриті лісами гори, а за ними – долина іншої великої ріки – Блакитної, або **Янцзи**.

Долини цих річок заросли тропічними лісами. У лісах водилися слони, носороги, буйволи, тигри, антилопи, леопарди й інші тварини. Так само як Ніл, Хуанхе несла зі своїми водами величезну кількість родючого мулу і, розливаючись, затоплювала великі прибережні низовини. Часом повені Жовтої ріки супроводжувалися зміною річища. Через таку примхливу вдачу Хуанхе називали «рікою тисячі бід», «лихом Китаю», а також «такою, що блукає».

Верховним божеством давні китайці вважали Небо. Саме тому свою країну називали *Піднебесною*.

2. Як виникла перша китайська імперія?

У 8 ст. до н. е. в Китаї постало півтори–дві сотні самостійних царств, які змагалися між собою. Зрештою, сім найвпливовіших царств поділили між собою майже всю територію країни. Саме тому 5–3 ст. до н. е. називають добою «семи царств, що воювали». Наймогутнішим з-поміж них виявилось царство **Цінь**. Найбільшої сили царство досягло за правління Ін Чжена. Цей правитель поставив собі за мету підкорити шість інших царств та об'єднати весь Китай під своєю владою. Втілюючи мету, Ін Чжен поодинці розгромив своїх супротивників. Він прийняв титул імператора та став називатися **Цінь Шіхуанді** – «перший імператор Цінь» (**221–210 рр. до н. е.**). Столицю царства Цінь, місто Сяньян, було проголошено столицею імперії.

Прочитайте фрагмент з «Історичних записок» Сими Цяня (145–86 рр. до н. е.) – батька китайської історії. Визначте, навіщо Цінь Шіхуанді здійснив заходи, про які розповів Сима Цянь.

■ *«Царство Цінь уперше об'єднало Піднебесну... Шіхуанді розділив Піднебесну на тридцять шість областей і в кожную призначив чиновників керувати нею. Він змінив назву простого народу на "цяньюшоу" – "чорноголові"; забрав усю зброю в Піднебесній, зібрав її в Сяньяні й виплавив з неї рами-стійки для підвішування дзвонів, а також дванадцять людських фігур вагою в тисячу ші (близько 31 т) кожна; їх було встановлено в палацах. Було запроваджено єдині закони, міри ваги, ємності та довжини, копії візків, написання ієрогліфів».*

1. Воїн з керамічної армії Цінь Шіхуанді з гробниці імператора.

Цікаво, що серед кількох тисяч глиняних та бронзових фігур вояків немає двох однакових.

2. Імператор Цінь Шіхуанді в паланкіні. Малюнок на шовку.

Впливові китайські чиновники нерідко користувалися своєрідним транспортом – паланкінном – колісницею для сидячої їзди, яку несли на плечах слуги.

3. Як Цінь Шіхуанді керував своєю імперією?

Після об'єднання країни Шіхуанді розпочав завойовницькі війни, унаслідок яких посунув кордони держави на півдні аж до Південнокитайського моря. На півночі Шіхуанді воював проти кочовиків, серед

яких найбільше допікали хунну (гуни). Для захисту від нападників імператор наказав будувати грандіозну споруду – **Велику китайську стіну**.

До будівельних робіт було залучено два мільйони селян, які нескінченним потоком ішли на північ. За робітничими загонами тяглися обози з одягом і продовольством. Будівничим доводилося працювати в жахливих умовах. Найбільше дошкуляли холод, злиденні харчі, батюги наглядачів. Не витримуючи нелюдських умов, селяни тисячами тікали. Страшна смерть чекала на втікачів: їх ловили й живими замурували в стіну.

Щоб запобігти заколотам і змовам, імператор наказав переселити в столицю 120 тис. людей – представників знатних родів, де за ними уважно стежили. Джерела повідомляють, що невблаганний Шіхуанді стратив 460 учених, які не поділяли його ідей.

Цінь Шіхуанді заборонив пісні й перекази та розпорядився спалити всі приватні бамбукові книжки, крім релігійних текстів, книг з медицини, фармакології, агрономії й математики. Було видано наказ, що забороняв приватне навчання, а також критику уряду. Щоб запобігти невдоволенням, імператор запровадив 12 різновидів страти.

Неймовірна жорстокість імператора стала причиною замахів на його життя. Шіхуанді побудував собі 37 палаців, щоб ніхто не знав, де він перебуває. Проте у віці 48 років імператор раптово помер. Не багато пережила Шіхуанді його імперія. Невдовзі спалахнуло грандіозне повстання. Ватажок повстанців, сільський староста Лю Бан, оголосив себе засновником нової династії Хань. У 202 р. до н. е. він став китайським імператором.

Роздивіться карту на с. 78. Знайдіть та назвіть 7 китайських «царств, що воювали». Яка була територія імперії Цінь Шіхуанді?

1. Поміркуйте, навіщо Цінь Шіхуанді наказав знищувати книжки та тримати під наглядом учених? Як ці факти пов'язані з будівництвом безлічі імператорських палаців? 2. Порівняйте владу китайського імператора, єгипетського фараона та перського царя.

Прочитайте уривок з твору Сими Цяня, дайте відповіді на запитання.

- Чому історик дав Цінь Шіхуанді таку характеристику?
- Висловіть своє ставлення до цього історичного діяча.
- Порівняйте словесний та мальований портрети Цінь Шіхуанді. Чи зміг художник утілити риси вдачі імператора, про які розповідав Сима Цянь?

■ *«Володар Цінь був людиною з великими очима й грудьми хижого птаха. Він не вирізнявся добротою. У нього був голос шакала та серце тигра й вовка одночасно. Коли Шіхуанді потрапляв у скрутне становище, він з легкістю підкорявся іншим. Але якщо домагався свого, він так само легко міг розчавити людину».*

Уявний портрет Цінь Шіхуанді.

Оцініть себе

1. Де розташовано Давній Китай? Визначте кордони давньокитайських імперій.
2. Як природні умови вплинули на виникнення давньокитайської цивілізації?
3. Чому Цінь Шіхуанді називають найжорстокішим правителем Давнього Сходу?

Чи погоджуєтеся з твердженням: «Будівництво пірамід у Єгипті виглядає скромною забавою, якщо порівнювати його з будівельними роботами в Китаї часів Цінь Шіхуанді». Відповідь обґрунтуйте. Чому давні володарі заохочували будівництво грандіозних споруд?

§ 18. СУСПІЛЬНЕ ТА КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ ДАВНІХ КИТАЙЦІВ

- Роздивіться ілюстрацію. Навіщо імператорові Китаю потрібне було військо після смерті? ● Як ця знахідка пов'язана з віруваннями давніх китайців? ● Про розвиток якого мистецтва вона свідчить? ● Що, на вашу думку, відчували люди, які будували гробницю Цінь Шіхуанді?

Глиняні фігури вояків Шіхуанді в натуральний зріст (7000 вояків, 650 коней, 130 бойових колісниць). Це «військо» з гробниці Шіхуанді знайшли в 1972 р.

1. Які заняття визначали повсякденне життя давніх китайців?

Ви вже знаєте, що основним заняттям давніх китайців було землеробство. Сіяли пшеницю, ячмінь, проте найбільше вирощували рису, який і досі є для китайців найважливішим продуктом харчування. Важливою галуззю господарства було тваринництво. Розводили китайці велику рогату худобу, яку використовували як тяглову силу, також свиней, овець. Займалися вони й городництвом та садівництвом. З городини вирощували часник, цибулю, черемшу, бамбук, гарбузи, ріпу тощо, а із садових культур – груші, сливи, суничне дерево, абрикоси, апельсини, каштани, хурму, персики. Культивували китайці ще одну рослину, яку за давнини не знали в інших краях, – чай.

У ті часи Китай був єдиною країною, яка виготовляла шовк. Технологію виготовлення шовку китайці тримали в суворій таємниці.

Зрозуміло, що серед ремесел особливе місце посідало ткацтво. Вдосконалюючи ткацький верстат і барвники, китайці виробляли багато видів шовкової тканини. Шовкові тканини вироблялися майже в кожному селянському господарстві, а також у приватних та державних ткацьких майстернях.

1

1. Виготовлення шовку.

Шовковична гусінь, з'їдаючи листя тутового дерева, випускає тонку нитку, якою обгортається в лялечки. Лялечки кидали в окріп або тримали над паром, потім розмотували шовкову нитку.

2. Бронзовий китайський посуд 17–11 ст. до н. е.

2

Неабиякої майстерності досягли китайці у виплавленні металів. На початку нашої ери для виробництва заліза вони вже почали використовувати міхи*, які діяли за допомогою водяного двигуна. Китайські майстри вміли відливати з бронзи досконалий посуд. Популярними були також вироби з мінералів: з яшми та нефриту різьбярі виготовляли різноманітні чаші, келихи, вази. Славилися вироби й китайських гончарів. Тонкостінний посуд з білої глини вони оздоблювали емаллю та вишуканими малюнками.

2. Що таке конфуціанство?

У 5–3 ст. до н. е. в різних царствах виникали свої світоглядні вчення. Багато прихильників мало **конфуціанство** – учення, яке зародилося ще перед створенням імперії. Засновник цього вчення – **Конфуцій** (китайською Кун Цзи) (551–479 рр. до н. е.). Він належав до збіднілого знатного роду, тривалий час був жерцем, а потім відкрив власну школу. Водночас Конфуцій подорожував країною. Його шанували як великого мудреця, хоча він не придумав нічого нового, а лише зібрав і записав давні перекази. Згодом Конфуція стали вважати богом. Своє вчення він виклав у формі бесід з учнями, які було зібрано в книжці «Бесіди та судження». Згідно з ученням Конфуція верховним божеством є Небо. Імператор вважався Сином Неба, тому влада над іншими людьми дана йому богом. Порядок, установлений Небом, Конфуцій уважав вічним, закликав шанувати традиції в сім'ї та державі, понад усе цінував виховання людини. Мислитель сформував правила поведінки, дотримуючись яких, можна було досягти внутрішнього самовдосконалення. Найвищою чеснотою Конфуцій визнавав покірність: молодші мають коритися старшим, народ – своїм володарям. «Правитель повинен бути правителем, батько – батьком, син – сином», – переко-

* *Mix* – обладнання, пристрій для нагнітання повітря.

нував Конфуцій. Він закликав чиновників учитися, бо, на його думку, тільки освічена людина може обіймати державні посади.

3. Які з правил конфуціанства пов'язані з повсякденним життям китайців?

Сформульовані Конфуцієм правила поведінки стосувалися кожного – незалежно від рангу, посади, майна. Одяг, зачіска, манери людини, за Конфуцієм, мали відповідати її становищу, тож зовнішній вигляд не був особистою справою: за ним безпомилково вгадували, яке місце посідала людина в суспільстві. За Конфуцієм, вихований китаець – це той, хто, заходячи в оселю, знімає взуття та йде босоніж, ховає під себе п'ятки, коли сидить, завжди чемний з тими, хто нижчий за нього за статусом, не брутальний і не підлецується до того, хто вищий. З молодшими китаець доброзичливий, а зі старшими – шанобливий. Китаець завжди має бути охайний в одязі та мати пристойну зачіску. Зачіску китайці робили складну: збирали волосся в пучок або робили косу з волосся на тім'ї, а решту голили. Довга коса була ознакою відданості імператорові. Простолюдини носили халати з дешевої тканини, а заможні – з оздобленого вишивкою шовку.

Бажати щастя, здоров'я та процвітання прийнято в усьому світі. Проте в Китаї добрі побажання стали справжнім культом. Головним побажанням у тогочасному Китаї було «три багато» – років, синів та багатства.

*Розмова двох китайців.
Розпис керамічної плитки
часів династії Хань.*

Найважливішою деталлю китайського одягу був халат. Чоловіки в Китаї, на відміну від жінок, навіть за обіднім столом покривали голову шапкою чи головною пов'язкою.

Які правила поведінки та традиції давніх китайців, на вашу думку, не втратили актуальності?

Прочитайте уривок з книжки «Бесіди та судження» Конфуція та дайте відповіді на запитання.

1. Поясніть, як розумієте наведені вислови. 2. Які з повчань, на вашу думку, мають слушність і чому? 3. Чому настанову «Чого собі не бажаєш, не роби й іншим» називають золотим правилом моралі?

■ «Учитися й не розмірковувати – даремна праця; розмірковувати та не вчитися – небезпека... Той, у кого природні якості переважають освіченість, – дикун. Той, у кого освіченість переважає природні якості, – звичайний писар. Той, у кого врівноважені освіченість і природні якості, є благородною людиною... Чого собі не бажаєш, не роби й іншим... Нікчемна людина прагне вигоди, а благородна – справедливості. Благородна людина звинувачує себе, нікчемна – інших. Якщо в народі є все, тоді й правитель нічого не потребує; але якщо бідує народ, тоді й у правителя не може бути всього...».

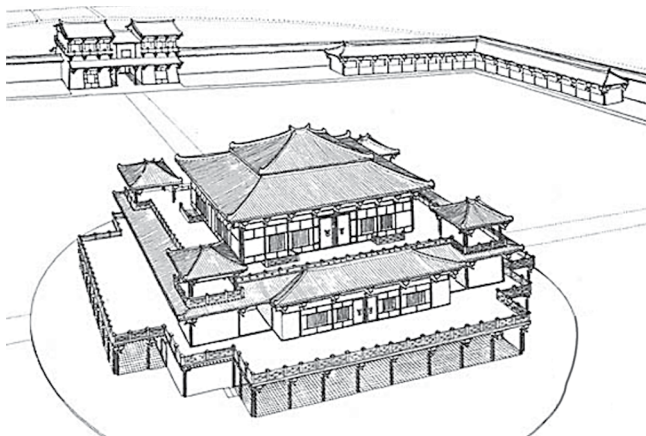
1. Як ви гадаєте, чи дотримувався Цінь Шіхуанді у своїй діяльності наведених положень з книги «Бесіди та судження» Конфуція? 2. Чому імператори династії Хань підтримали статус конфуціанства, керуючись принципом «Поважати лише конфуціанство»?

4. У чому своєрідність китайської архітектури та скульптури?

Модель будинку заможного китайця.

Палац у Чан'ані. Реконструкція.

Помітних успіхів досягли давні китайці в архітектурі, скульптурі та розписі. Великі міста з'явилися в Китаї в середині 1 тисячоліття до н. е. Найбільшими й найкраще забудованими були столиці. Столицю Ханьської імперії місто Чан'ань оточували стіни завдовжки понад 30 км. Найвищими будівлями в цій столиці були палаці імператора, з'єднані між собою критими переходами та підвісними галереями. У Чан'ані налічувалося 160 житлових кварталів, з'єднаних прямими й рівними вулицями, причому кожен квартал мав свою захисну стіну з брамою, яку на ніч зачиняли. У самій столиці та в приміській окрузі існувало дев'ять ринків і кілька в'язниць. На ринкових площах порядкували ворожки, цирульники. Тут також страчували злочинців. Китайські міста були багатолюдними (у кожному з них мешкало кілька сотень тисяч городян), тому й будувалися багатоповерхові будинки).

Щоправда, тогочасні споруди не збереглися. Уявлення про них можна скласти на основі глиняних модельок та за зображеннями на рельєфах. Ці будівлі були зазвичай дво- або триповерховими, з баштами. Вони мали багатоярусні черепичні дахи. Стіни багатих будинків оздоблювали різьбленням, картинами на шовку, опорні балки вкривали лаком. Проте житло навіть заможних китайців було вмебльоване якнайпростіше. Китайські архітектори прагнули зберегти в житлових будівлях відкритість небесному просторові.

Розгляньте модель житлової споруди. 1. Скільки поверхів мав будинок? 2. Які його архітектурні особливості? 3. Які деталі надають будівлі чіткості й строгості, а які прикрашають її?

На прикладі глиняних фігур вояків підземної армії Шіхуанді (с. 81) зробіть висновок про розвиток скульптурного портрета в Давньому Китаї.

Оцініть себе

1. Які заняття були поширені в китайців?
2. Хто такий Конфуцій, якими були основні положення його вчення?
3. У чому особливість китайської архітектури та скульптури?
4. Що впливало на життя китайських міст?

На основі наведених у тексті параграфа крилатих висловів Конфуція поміркуюйте, кого давні китайці вважали мудрою людиною. Чи відрізняються їхні уявлення від сучасних?

§ 19. ПИСЕМНІСТЬ, ОСВІТА ТА НАУКОВІ ЗНАННЯ В ДАВНЬОМУ КИТАЇ ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 4

1. Які особливості давньокитайської писемності? Якою була освіта китайців?

У Давньому Китаї для письма послуговувалися **ієрогліфами**. Китайських ієрогліфів налічувалося близько 10 тисяч. Їх писали вертикальними стовпчиками згори донизу (стовпчики розміщували справа наліво). Аби вважатися грамотним, китаець мав вивчити щонайменше 7 тис. ієрогліфів. Запам'ятати написання ієрогліфа, а тим більше відтворити його на матеріалі для письма досить складно, адже кількість рисок в одному ієрогліфі в різних комбінаціях могла сягати 52.

Для письма давні китайці спершу використовували кістки тварин і панцири черепах. Пізніше писали на бамбукових чи дерев'яних дощечках. Згодом китайці почали використовувати для письма шовкові стрічки, а від 1 ст. – папір.

Освіченим у Китаї вважався той, хто опанував «шість мистецтв»: ритуал, музику, умів стріляти з лука, правити колісницею, читати, писати й рахувати.

Здобували освіту китайці в численних приватних школах, у яких «учителі-мудреці» самі набирали собі учнів. Проте існували й державні школи. Шкільництво в Китаї отримало поштовх для розвитку після запровадження імператором У Ді конкурсних іспитів. Мета іспиту – відкрити шлях для чиновницької кар'єри найздібнішим, найкомпетентнішим випускникам. Оскільки до уваги брали знання претендентів, охочих навчатися ставало більше, тож китайці почали масово записувалися в приватні конфуціанські школи.

Складіть план розповіді про писемність та освіту в Давньому Китаї, формулюючи пункти плану як питальні речення.

Працюймо самостійно. Завдання 1.

Об'єднайте подані слова в речення: *У Давньому Китаї, ієрогліфи, 7 тис., кількість рисок, 52.*

Яке слово або словосполучення є зайвим у рядку: папір, глиняна табличка, шовкова стрічка, бамбукова дощечка, кістки тварин?

Доповніть речення. Після запровадження імператором У Ді...

Дайте відповідь на запитання. Чому слухним є твердження, що в Давньому Китаї «воїн ніколи не був взірцем для наслідування – ним завжди був грамотійчиновник».

2. Який внесок китайців до скарбниці досвіду людства?

Виготовлення паперу було складною й марудною справою. Молодий бамбук, льняні та вовняні ганчірки, рис, коноплі, очерет подрібнювали, розтирали й варили з водою в казані. Волокнисту масу переливали в прямокутний басейн і зачерпували з нього рамкою, на яку було натягнуто сітку із шовкових ниток. Вода стікала, а на сітці залишався шар паперу. Вологий аркуш знімали із сітки, прасували й висушували.

жу або вколювання (голкутерапії).

Китайці винайшли *порох*, який спочатку використовували для феєрверків під час урочистостей в імператорському палаці.

Давній Китай знаменитий *лаковими* виробами. Китайські лаки мали здатність консервувати деревину, протистояти дії кислот та високих температур (до 500 °С).

Китай, як ви вже знаєте, – батьківщина *шовку*.

Китай – країна, у якій було зроблено багато відкриттів та винаходів, що ними користуємося й сьогодні. Ви вже знаєте, що китайці винайшли *папір*.

У Китаї створили *компас*. Він мав вигляд квадратної пластини з магнітною ложкою на поверхні, що вільно оберталася, незмінно вказуючи ручкою на північ.

Китайські астрономи першими помітили плями на Сонці. Вони описали 800 зірок, поділили небо на 28 зодіакальних сузір'їв. Важливим винаходом був перший у світі *сейсмограф* – прилад для визначення сили підземних поштовхів під час землетрусів. Він складався з порожнистої кулястої мідної посудини, усередині якої був вертикально розташований маятник. Китайські математики знали десяткові дробі та дії з від'ємними числами.

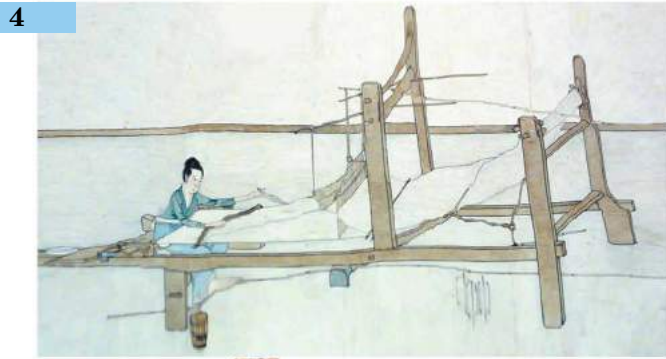
Високого рівня сягнула китайська медицина. Китайці відкрили лікувальні властивості багатьох трав. *Чай* вони споживали як ліки, що допомагають подолати втому та подовжують життя. Цілі трактати було написано про цілющі властивості женьшеню. Китайці використовували знеболювальні засоби, відкрили певні нервові центри та методи дії на них за допомогою масажу

Висловте припущення про значення кожного з винаходів для розвитку господарства та способу життя в Давньому Китаї.

Працюймо самостійно. Завдання 2. Роздивіться ілюстрації, які стосуються винаходів та відкриттів давніх китайців у галузі природничо-математичних знань. Підготуйте стислі коментарі до ілюстрацій для інтернет-сторінки «Природничо-математичні науки в Давньому Китаї».

3. Які гуманітарні науки розвивалися в Давньому Китаї?

Прочитайте фрагмент із твору Сими Цяня. Знайдіть у підручнику роки життя вченого. Ким був Сима Цянь? Чи був він учасником описаних подій? Про розвиток якої науки йдеться?

■ «...Щойно Шіхуанді вступив на престол, одразу розпочав пробивати гору Лішань, щоб облаштувати в ній могилу. Коли ж він об'єднав Піднебесну, направив туди більше семисот тисяч каторжних з усієї країни... Вони зміцнили стіни бронзою та спорудили саркофаг. Усипальницю заповнили макетами палаців, фігурами чиновників усіх відомств, незвичайним начинням та коштовними виробами. Майстрам на-

казали виготовити потужні механічні самостріли для того, щоб розстріляти всіх тих, хто проникне всередину гори й наблизиться до могили. Із ртуті створили численні малі й великі річки та моря, які перетікали з одного місця на інше. На стелі зобразили картину неба, на підлозі – карту землі...».

Звичаї яких народів Давнього Сходу нагадує опис усипальниці Цінь Шіхуанді?

Працюймо самостійно. Завдання 3. Дайте відповіді на запитання.

1. Про які події йдеться у фрагменті з твору Сими Цяня?
2. Коли вони відбулися?
3. Навіщо Сима Цянь розповідає про ці події? У чому цінність джерела?

Оцініть себе

Поставте собі оцінку за урок, зарахувавши за різні етапи роботи відповідні бали: за кожне із завдань (завдання 1–3) – від 1 до 3 балів; так само від 1 до 3 балів оцініть свою участь в обговоренні в парах (максимальна оцінка за урок – 12 балів).

Оцініть рівень розвитку наукових знань Давнього Китаю. Які з відкриттів китайців були відомі іншим народам? Які винаходи, зроблені китайцями, були справжніми відкриттями? Чому багато відкриттів, зроблених у Давньому Китаї, не стали надбанням інших народів?

Розділ 3

АНТИЧНА
ЦИВІЛІЗАЦІЯІСТОРІЯ
ДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

Давню Грецію вважають колыскою європейської цивілізації. До територій поширення грецької цивілізації належали південна частина Балканського півострова, острови Егейського та Іонічного морів й узбережжя півострова Мала Азія. Проте найдавнішим вогнищем давньогрецької цивілізації був острів Крит. Саме тут від 2000 до 1400 р. до н. е. існувала найдавніша держава в Європі.

Від 11 ст. до н. е. починається новий цикл розвитку грецької державності. Спершу тривав «гомерівський» період (11–9 ст. до н. е.), за якого панували родові відносини. 8–6 ст. до н. е. називають архаїчним періодом, коли зароджується грецька державність у формі поліса, відбувається колонізація, заміна родової аристократії торговельно ремісничою знаттю. 5–4 ст. до н. е. – класичний період – розквіт давньогрецьких полісів, їхнього господарства, час найбільших культурних досягнень греків. Останній період історії Давньої Греції пов'язаний із походом Александра Македонського і створенням держав на руїнах його імперії. Це – доба еллінізму (4–1 ст. до н. е.).

Давньогрецьку цивілізацію разом з давньоримською називають античними. Слово «античний» походить від латинського слова «давній». Антична цивілізація є фундаментом сучасної європейської цивілізації.

СТАНОВЛЕННЯ АНТИЧНОЇ ГРЕЦЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

§ 20. ПРИРОДА ТА НАСЕЛЕННЯ ДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

Роздивіться ілюстрацію. ● Що роблять зображені на вазі греки? Пригадайте давньоєгипетську картину «Полювання на птахів», порівняйте з тим, що бачите на поданій ілюстрації. ● Чим зображення подібні, а чим відрізняються? На підставі відмінностей зробіть висновок, що відрізняє давніх греків від давніх єгиптян. ● Про що, на вашу думку, можуть розмовляти зображені? Розіграйте в парях уявний діалог.

Давньогрецька ваза «Приліт першої ластівки». Близько 510 р. до н. е.

1. Які особливості визначають географічне положення Давньої Греції?

Давню Грецію називають колицкою європейської цивілізації. Її вишки сягають межі 3 та 2 тисячоліть до н. е. Балканський півострів та острови Егейського моря були тим містком, який сполучав Європейський континент із державами Стародавнього Сходу.

Роздивіться карту на с. 91. Знайдіть на ній Балканський півострів, Егейське та Іонічне моря. У якій частині Європи розташовані ці географічні об'єкти? Покажіть історичні області Греції: Епір та Фессалію, Беотію та Аттику, Мессенію та Лаконіку. Які острови Егейського моря належали до території поширення грецької цивілізації?

Назви *Греція* та *греки* вживали римляни. Греки за давнини йменували себе за назвами племен (данайцями, ахейцями), згодом почали називати свою країну **Елладою**, а себе **еллінами**. Південна частина Балканського півострова, острови Егейського та Іонічного морів й узбережжя півострова Мала Азія – землі, які населяв цей народ.

Терени Давньої Греції, розташовані на півдні Балканського півострова, поділяються на три частини: *Північну*, *Середню* та *Південну* (півострів Пелопоннес). Це переважно гориста місцевість.

Північна частина, відділена горами й гірським хребтом, поділяється на 2 області: **Епір** на заході та **Фессалію** на сході. Землями Фессалії протікає ріка Пеней – найбільш повновода в Греції. Родючі ґрунти долини сприяли землеробству. Найвища гора Греції – Олімп (2917 м). Вона височить на північно-східному кордоні Греції. Потрапити з Фессалії до Середньої Греції можна було лише через вузький **Фермопільський прохід** між горами та узбережжям Егейського моря.

Середня Греція поділялася на 8 областей. Найрозвиненішими з них були **Беотія** та **Аттика**. Аттика вкрита горами й пагорбами. У ній переважають кам'янисті ґрунти й тільки зрідка трапляються родючі долини. Беотія має більш сприятливий для землеробства клімат.

У Південній Греції розташовані області з гарними умовами для землеробства – **Мессенія** та **Лаконіка**.

В Егейському морі розкидано багато невеликих островів, які славилися садами й виноградниками: Лесбос, Хіос, Самос, Родос. На островах Делос, Наксос, Парос було відкрито поклади рідкісного мармуру. Є в Егейському морі й великі острови – Крит, Фасос, Евбея. Дуже давно греки заселили узбережжя Малої Азії. Найвідомішими містами тут були Мілет, Ефес, Пергам.

Клімат у Греції м'який, з дуже спекотним літом і теплою дощовою зимою.

1. Визначте за картою на с. 91 місце розташування Давньої Греції. 2. На які три частини природа поділила Балканський півострів? 3. У чому своєрідність природних умов кожної із частин?

Які природно-географічні особливості відрізняли Грецію від країн Давнього Сходу? Як, на вашу думку, це могло вплинути на заняття її мешканців?

2. Яким заняттям населення сприяла природа Греції?

Гористий рельєф Греції мало придатний для землеробства. Проте природні умови спонукали ощадливо ставитися до землі, обробляти кожен її класик з винятковою старанністю. Грецькі угіддя не мали іригаційних споруд: каналів, гребель, дамб.

Греки вирощували пшеницю, жито, оливки, виноград. Особливу роль у сільському господарстві відігравало маслинництво. Маслинову (оливкову) олію використовували і як харчовий продукт, і як лікарську речовину, і як горючу речовину для освітлювальних приладів тощо.

Надра Греції багаті на поклади залізної руди, міді, срібла, високоякісної глини, мармуру. Наяв-

Виноградна лоза на амфорі 550 – 525 рр. до н. е.

ність таких корисних копалин зумовила розвиток ремесла, тож греки могли обмінювати ремісничі вироби на продукти харчування.

Що довідемося про буденне життя давніх греків із зображень на посудинах? Чи тільки побутовими сценами оздоблювали свій посуд давні греки?

1. Роздивіться живопис на грецьких вазах. Яку особливість у способі розпису посуду помітили? 2. Поміркуйте, чому одну із зображених ваз називають чорнофігурною, а іншу – червонофігурною.

Кам'янисті схили гір не надто багаті на рослинність: вони здебільшого вкриті травами, кущами та низькорослими деревами, тож придатні для пасовиськ. На рівнинах тримали велику рогату худобу, коней, мулів, овець, кіз і свиней. У північних та західних районах Балканської Греції, а також на більшій частині Пелопоннесу розпросторилися ліси з дуба, дикого горіха, кипариса, піхти та ялин. У лісових нетрях водилися кабани, ведмеді, вовки, косулі, навіть леви.

Балканська Греція з усіх боків оточена морем. У багатьох місцях узбережжя створює зручні бухти. Усе це сприяло розвитку судноплавства. Греки досконало знали море, а у 8 ст. до н. е. почали колонізувати інші райони Європи – Італію, Фракію, Причорномор'я.

Давні греки багато подорожували, шукаючи незаселені землі, придатні для землеробства. Вони вивчили все узбережжя Середземного моря, дісталися через протоки Геллеспонт і Боспор Фракійський до **Понту Евксинського** (у перекладі «гостинне море»). Так греки називали Чорне море.

Давній грек на керамічній посудині 570–550 рр. до н. е.

Роздивившись зображення на давньогрецькому посуді, зробіть висновок про сільськогосподарські заняття мешканців Давньої Греції.

3. Хто населяв Грецію за найдавніших часів?

Про походження найдавніших жителів Балканського півострова майже нічого не відомо.

Наприкінці 3 тисячоліття до н. е. сюди прийшли племена **ахейців**, які підкорили місцеві племена й розселилися на всьому півострові. А в кінці 2 тисячоліття до н. е. з'явилися нові переселенці – племена **дорійців**. Тепер уже ахейцям довелося розчинитися в середовищі нових племен або піти в гори на менш родючі землі.

Унаслідок переселень на землях Еллади сформувалася грецька на-родність, що складалася із чотирьох великих племінних об'єднань: *ахейців, іонійців, дорійців та еолійців*.

Оцініть себе

1. Де була розташована Давня Греція?
2. Як давні греки називали себе та свої землі?
3. У чому особливості природно-географічних умов Давньої Греції?
4. Яким заняттям населення сприяла природа Греції?

Порівняйте географічне положення й природні умови Давнього Єгипту та Греції. Укажіть спільне та відмінне. Поміркуйте, чому греків називали морським народом.

§ 21. ДАВНЬОГРЕЦЬКА МІФОЛОГІЯ ТА РЕЛІГІЯ

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 5

1. Як давні греки пояснювали походження світу та богів, явища природи?

У грецькому міфі про створення світу йдеться про період, коли існувала безодня Хаос. У ній народився Ерос (сила кохання), що постав зі світового яйця. Він призвів рух у Всесвіті. Богиня землі Гея народила **Урана** (небо) та **Понта** (море). Згодом, вона народила однооких велетнів – **циклопів** і дванадцятьох **титанів**. Головним серед них був **Кронос**. Згодом його син – **Зевс** – скинув титанів і став верховним богом, царем і батьком богів та людей. Бог неба, покровитель грому й блискавки Зевс, сидячи на високому троні, поділяв владу над світом з братами та сестрами. Його брат **Посейдон** став володарем моря, покровителем мореплавства. Він здіймав або гамував на морі бурю, викликав землетруси. Своім тризубцем Посейдон підіймав кораблі, що сіли на мілину, а тим, хто зазнав кораблетрощі, посилав швидкі течії, які несли їх до безпечних берегів.

*Персефона та Аїд.
Давньогрецький рельєф.*

Інший Зевсів брат, Аїд, став володарем у підземному світі. За віруваннями давніх греків, ворота в царство Аїда охороняв триголовий пес Цербер. Коли душа людини проходила крізь браму царства мертвих, вона потрапляла на суд Аїда, де зважували її вчинки за час земного життя. Душі праведників потрапляли в країну вічного щастя та вічної весни. Гршників доправляли в Тартар, оточений вогненною рікою. Тут на кожного з них чекала доля відповідно до його провини.

З грецьких міфів дізнаємося, що Аїд з дозволу Зевса викрав дочку Деметри й Зевса – Персефону, зробивши її своєю дружиною. Розгнівана Деметра наслала на землю неврожай, тому Зевс, аби врятувати життя на Землі, наказав Аїдові відпускати Персефону до матері на три чверті року. Саме на цей час природа щороку оживає. На землі розцвітають та плодоносять дерева, трави. Коли Персефона повертається до Аїда, життя завмирає. Так давні греки пояснювали зміни пір року.

1. Як давні елліни уявляли створення світу? 2. Які боги поділили між собою владу над природою та людьми? У чому виявлялася їхня влада? 3. Як греки пояснювали зміни пір року?

Працюймо самостійно. Завдання 1. Роздивіться ілюстрації та виконайте завдання.

1. Визначте, яких богів зображено.
2. Чи були серед єгипетських богів такі, які уособлювали ті самі стихії або опікувалися тими самими сферами життя, що й грецькі? Із чим це було пов'язано?
3. Чому греки поклонялися саме таким богам?

1

2

3

2. Як у грецьких міфах втілено спосіб життя та заняття греків?

Елліни вірили, що їхні найголовніші боги на чолі із громовержцем Зевсом живуть на горі Олімп. Боги в уяві греків мали людську подобу,

людські бажання, думки, почуття, людські вади. Давньогрецькі боги сварилися, закохувалися, заздрили одне одному й навіть зазнавали поразок від людей.

Важлива роль серед богів-олімпійців належала сестрам Зевса та Посейдона: богиням **Гестії**, **Деметрі** та **Гері**. Гестію шанувували як покровительку домашнього вогнища; Деметра, богиня землеробства, уособлювала родючість та хліборобство; Гера – покровителька заміжніх жінок і дітей, родинного життя, подружньої вірності.

Шанувували греки й дітей Зевса. Так, **Арес** був богом війни, **Гефест** – вогню та ковальства; **Артеміда** – богиня полювання й покровителька тварин. Її зображували в довгому жіночому вбранні або в короткому, зручному для швидкого бігання одязі. За плечима в неї був сагайдак, а в руках – лук зі стрілами. Поряд з Артемідією зображували лань – її священну тварину.

Особливо шанували греки **Афіну** – богиню мудрості, покровительку наук та мистецтва, жіночої праці (ткацтва). Міфи розповідають про народження Афіни з голови Зевса в повному військовому спорядженні. Тому зображували її в обладунках, зі списом, щитом і в шоломі. За легендою, саме Афіна подарувала афінянам оливкове дерево.

Аполлону, богові сонячного світла, покровителю мистецтв, богу цілительства, були підвладні дев'ять муз, які уособлювали різні види мистецтва. Грецькі митці зображували Аполлона в образі вродливого стрункого юнака, з лірою в руках.

Шанували греки також **Гермеса** – вісника богів, опікуна пастухів, торговців, шахраїв і злодіїв. Щоб устигати виконувати всі доручення, Гермес змушений був зробити собі на ногах маленькі крильця. Зображували його юнаком у пласкому капелюсі, у руці він тримає чарівний жезл.

Одним з найпопулярніших богів був **Діоніс** – бог виноградарства та виноробства. Саме він навчив людей вирощувати виноградну лозу й робити вино. Зображували цього бога молодим, гарним, у вінку з плюща або виноградного листя, з гроном винограду.

Богиня кохання та краси **Афродіта**, за легендою, народилася з морської піни, і всюди, де ступала її нога, виростали квіти.

Греки вважали, що деякі боги втручалися в людські справи, допомагаючи чи шкодячи людині. Це, наприклад, богиня правосуддя **Феміда**, богині помсти **ерінії**, бог сну **Гіпнос**, бог шлюбу **Гіменей**.

1. Поміркуйте, про що свідчить той факт, що греки зображували своїх богів як людей.
2. Поясніть, як пов'язана поява богів зі способом життя та заняттями давніх греків.
3. Хто з богів уособлював явища природи?

Працюймо самостійно. Завдання 2. Роздивіться зображення з грецького посуду та виконайте завдання.

1. Яких богів зображено на фрагментах давньогрецького посуду?
2. Укажіть, покровителями яких занять або явищ природи вони були. Які людські якості уособлювали?
3. Доберіть слова чи словосполучення до характеристики кожного з богів.

3. Кого в Греції називали героями?

Не менше шанували греки **героїв** – напівбогів, народжених від богів і смертних жінок або від богинь і смертних чоловіків. Герої допомагали людям, навчали їх новому й корисному, а також приборкували або знищували страшних чудовиськ. Найулюбленишим з грецьких героїв-напівбогів був **Геракл**. Він убив велетенського лева, знищив гідру – потвору з тілом змії та дев'ятьма головами дракона, уполював дикого кабана, який мав дивовижну силу й наводив жах на людей. Геракла шанували й за те, що він навів лад у стайнях царя Авгія (які ніхто не чистив 30 років). Герой вичистив стайні від гною за один день, спрямувавши туди води двох річок. Загалом Геракл уславився 12 подвигами, за які Зевс зробив героя безсмертним, узявши його на Олімп.

У міфах про Геракла розповідається, що під час своїх мандрів герой зустрів титана **Прометея**, прикутого, за наказом Зевса, до скелі за те, що той викрав вогонь з Олімпу та приніс його людям. Тіло титана не переставав клювати орел. Геракл стрілою вбив орла, розірвав ланцюги й визволив Прометея.

Не менш шанованим героєм був **Персей**. Йому випало знищити страшну Медузу Горгону. Гермес подарував юному героєві всепереможного меча, який легко розрубав навіть залізо, Афіна вручила Персеєві блискучого, мов дзеркало, щита. Герой знав, що той, хто погляне на Медузу, негайно перетвориться на камінь, тому дивився на віддзеркалення на щиті. Відтявши голову Медузі Горгоні, Персей захпав її в чарівну торбу й знявся на летючих

Чому героїв греки поважали не менше за олімпійських богів? Кого в наш час називають героями? Поясніть походження та значення висловів: «геркулесова праця», «прометеїв вогонь», «очистити авгієві стайні».

блискучого, мов дзеркало, щита. Герой знав, що той, хто погляне на Медузу, негайно перетвориться на камінь, тому дивився на віддзеркалення на щиті. Відтявши голову Медузі Горгоні, Персей захпав її в чарівну торбу й знявся на летючих

сандалях у повітря, тікаючи від інших Горгон. Дорогою додому Персей урятував від морського чудовиська красуню Андромеду й одружився з нею.

Працюймо самостійно. Завдання 3. Роздивіться ілюстрації та виконайте завдання.

1. Які сюжети міфів про героїв покладено в основу зображених скульптур?
2. Чому Геракл був найулюбленішим героєм греків?
3. Уособленням яких чеснот були герої? Чому саме ці якості цінували греки?

Оцініть себе

Поставте собі оцінку за урок, зарахувавши за різні етапи роботи відповідні бали: за кожне із завдань (завдання 1–3) – від 1 до 3 балів; так само від 1 до 3 балів оцініть свою участь в обговоренні в парах (максимальна оцінка за урок – 12 балів).

Поміркуйте, чому деяких своїх богів елліни зображували старими, а деяких – юни-ми. У чому відмінності грецької релігії від релігій народів Сходу? Чи пов'язаний з уявленнями греків про зовнішність богів розвиток скульптури та живопису?

§ 22. МІНОЙСЬКА ПАЛАЦОВА ЦИВІЛІЗАЦІЯ

- Роздивіться настінний розпис із зображенням гри критян з биком. Від давніх часів зберігся міф про людинобика Мінотавра, який також свідчить про те, що мешканці Криту вшановували цю тварину.
- Поміркуйте, чим можна пояснити цей факт.

Ігри з биком. Фреска з Кносського палацу. 1500 р. до н. е.

1. Що відомо про першу цивілізацію Європи?

Найдавніша цивілізація в Європі виникла на острові Крит. Критську цивілізацію називають *палацовою*, бо саме царські палаці уособлювали державу. Вони були не тільки резиденцією володарів, а й місцем здійснення релігійних культів. У критських палацах також розташовувалися продовольчі склади, майстерні гончарів та різьбярів. Згуртовані навколо палацу критяни навіть не будували захисних мурів, покладаючись на захист моря та флоту. Цивілізація Криту проіснувала приблизно 600 років (2000–1400 рр. до н. е.).

Держава на острові Крит досягла розквіту в **16 – першій половині 15 ст. до н. е.** за часів правління царя **Міноса**. Саме за нього відбулося об'єднання палаців. Кносський палац став центром царства. Від імені цього володаря й походить назва критської цивілізації – **мінойська**.

Критська держава за часів правління Міноса панувала в східній частині Середземного моря, а інші народи платили їй данину. Головне місто острова – **Кнос** – було одним з найбільших міст Середземномор'я. Критські торговельні й військові кораблі були на той час найшвидшими та найміцнішими. Критяни продавали оливкову олію, вино, кераміку, вовну, а купували метали та знаряддя праці для розвитку ремісничого виробництва. Не тільки на Криті, але й в інших місцевостях археологи знаходять мідні злитки у формі розтягнутої бичачої шкіри вагою 29 кг. Це були гроші давніх мінойців.

Головним божеством критян була Велика небесна володарка, богиня родючості, гір і лісів, мати всіх людей і тварин. Божество, яке уособлювало стихію, землетруси, шторми, зображували у вигляді бика або іноді людини з головою бика. На жаль, імен цих богів ми не знаємо, бо досі не розшифроване письмо критян. Правителю Криту належала і світська, і релігійна влада. Побачити критського царя могли тільки наближені до нього особи. Перед тим як потрапити до тронного залу, вони повинні були обов'язково помитися в спеціально відведених для цього приміщеннях.

Реконструкція Кносського палацу.

Мінойська цивілізація зникла так само раптово, як і з'явилася. Близько 1450 р. до н. е. більшість поселень і палаців на Криті загинуло внаслідок грандіозного виверження вулкана на сусідньому (120 км) острові Фера (нині Санторіні). Загинув і флот – основа могутності критян. Скориставшись із цього, Крит захопили греки-ахейці.

1. Руїни палацу в Кноссі.
2. Богиня зі зміями. Фігурка зі святилища палацу в Кноссі. 1600–1580 рр. до н. е.
3. Фестський диск 18–17 ст. до н. е. зі зразками критської писемності. Знайдений Артуром Евансом.

Обчисліть, на скільки століть пізніше за виникнення єгипетської держави відбувся розквіт крито-мінойської цивілізації.

2. Про що розповідається в міфах, присвячених крито-мінойським часам?

В одному з найулюбленіших міфів давніх греків ішлося про перемогу над чудовиськом Мінотавром у Лабіринті Кносського палацу царя Міноса. Цю перемогу здобув **Тесеї** – син бога Посейдона й названий син Егея, правителя Аттики.

Прочитайте уривок з міфу, дайте відповіді на запитання.

1. Що допомогло Тесеєві перемогти Мінотавра? 2. Складіть речення з крилатим висловом «нитка Аріадни», який витлумачують так: це спосіб, що допомагає розв'язати якесь важке питання, вийти зі скрутного становища. 3. Як греки пояснювали назву Егейського моря? 4. Які легендарні сюжети, пов'язані із царем Міносом, є, на вашу думку, вигадкою, а які – цілком вірогідні?

■ *«Коли Тесеї прийшов до Афін, уся Аттика була в тяжкому смутку. Афіняни повинні були кожні дев'ять років посилати на Крит сімох юнаків і сімох дівчат. Там їх замикали у величезному палаці Лабіринті, де їх пожирав Мінотавр – жаклива потвора з тулубом людини й головою бика. Юний герой Тесеї вирушив з афінськими юнаками й дівчатами на Крит, щоб звільнити їх і покласти край жакливій данині. Проте звільнитися від сплати можна було, тільки вбивши Мінотавра. Афіньських юнаків і дівчат відвели до Міноса. Могутній цар Криту одразу звернув увагу на прекрасного юнака-героя. Помітила його й дочка царя, Аріадна, а покровителька Тесея*

Монета із зображенням Лабіринту.

Афродіта викликала в серці Аріадни глибоку любов до юного сина Егея. Тож царівна вирішила допомогти Тесею. Таємно від батька вона дала відчайдушному афінянину гострий меч і клубок ниток. Коли всіх засуджених відвели до Лабіринту, Тесей прив'язав біля входу кінець нитки клубка й пішов по заплутаних переходах; поволі розмотував він клубок, щоб знайти по нитці шлях назад. Убивши Мінотавра, Тесей по нитці клубка вийшов з Лабіринту й вивів усіх афінських юнаків і дівчат. Біля входу їх зустріла Аріадна; вона радісно вітала Тесея.

Корабель швидко летів додому під чорними вітрилами. Тесей забув про свою обіцянку батькові поміняти чорні вітрила на білі, якщо він переможе Мінотавра. Ось уже вдалині з'явився берег Аттики. Цар Егей чекав на свого сина. Не відриваючи очей, вдивлявся він у морську далечінь. Та раптом замаяла чорна цятка; наближаючись до берега, вона росла. «Це корабель сина, – подумав Егей. – Ні, не сяють на сонці білі вітрила, вітрила – чорні. Отже, загинув Тесей!». У розпачі Егей кинувся з високої скелі в море. Відтоді зветься море, у якому загинув Егей, Егейським».

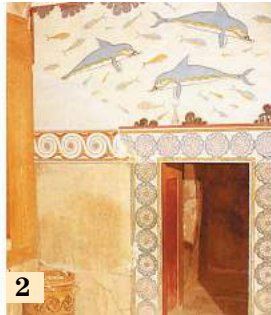

3. Як було відкрито мінойську цивілізацію?

Міфологічні сюжети про Тесея, Аріадну та Міноса надихнули англійського археолога Артура Еванса розпочати наприкінці 19 ст. дослідження на Криті. Біля поселення Кносс археолог звернув увагу на пагорб. Купивши землю, Еванс розпочав розкопки. Під пагорбом знайшли палац, який мав понад 300 приміщень. Розкопки тривали майже 40 років. Це й був Кносський палац. Ви вже довідалися про те, що палац складався з комплексу житлових, господарських та ритуальних приміщень. Ці приміщення, сполучені складною системою переходів, коридорів, сходів, не мали зовнішніх вікон й освітлювалися через спеціальні світлові шахти, справді нагадуючи лабіринт. Палац мав систему вентиляції, для житлових приміщень було споруджено водогін та каналізацію.

1

2

3

1. Сходи в житловому кварталі Кносського палацу. 2. Фреска з дельфінами в царській ванній кімнаті Кносського палацу. 3. Тронний зал Кносського палацу.

Тронні зали та житлові приміщення палацу були оздоблені живописом. В одній з кімнат зображено жінок, можливо жриць, з вишуканими зачісками та в розкішному вбранні, які беруть участь у релігійній церемонії чи спостерігають за якимось видовищем. Можливо, цим видовищем є сцени з іншого приміщення: спритні акробати (юнаки та дівчата) застрибують на спину бика. Унікальними є портретні зображення жителів Криту. Найвідоміше з них – «Парижанка»: так Артур Еванс назвав портрет молодої, гарно вбраної критянки з темним волоссям. Відомим є розфарбований рельєф із зображенням смаглявого юна-

ка з тонкою талією та широкими плечима, якого вважають царем-жерцем. На розписах чимало морських тварин та риб, екзотичних рослин.

Пізніші розкопки засвідчили, що на Криті, крім цього палацу, існували ще три палаці.

- 1. Роздивіться зображення мешканців Криту. Як одягалися чоловіки та жінки? 2. На які відмінності у вбранні ви звернули увагу? 3. Чи носили головні убори та прикраси? Про що це свідчить? 4. Чи володіли критські художники мистецтвом відтворення руху?

1

2

3

1. «Парижанка». Фреска. Близько 1500 рр. до н. е. 2. Жінки, які дивляться виставу. 3. Цар-жрець.

- Прочитайте уривок з міфу, у якому йдеться про один з подвигів Тесея дорогою до Афін. Поміркуйте, чому вислів «прокрустове ложе» означає мірку, під яку штучно підганяють факти та явища.

■ «Тесей прийшов до розбійника Дамаста, якого зазвичай називали Прокрустом (витягачем). Розбійник цей вигадав особливо тяжкий і болісний спосіб катування для всіх, хто потрапляв до нього. Прокруст мав ложе, і на нього примушував він лягати тих, хто потрапляв йому до рук. Якщо ложе було надто довге, Прокруст витягає нещасного доти, доки ноги жертви не доторкалися до краю ложа. Якщо ж ложе було закоротке, то Прокруст обрубав нещасному ноги. Тесей повалив Прокруста самого на ложе, але ложе, звичайно, було закоротким для велетня Прокруста...».

- Про які подвиги міфічного героя Тесея дізналися? Які крилаті вислови пов'язані з міфами про Тесея, що вони означають?

Оцініть себе

1. Визначте місце розташування острова Крит. Яке місто було головним на острові?
2. Витлумачте поняття *палацова цивілізація*.
3. Коли виникла та занепала мінойська палацова цивілізація? Хто з правителів Давнього Сходу міг знати про її існування?
4. Які факти свідчать про існування в середині 2 тис. до н. е. на Криті цивілізації? Чому її називають мінойською палацовою цивілізацією?

Які особливості життя (державного, господарського, духовного) критян відрізняли їх від давніх египтян та китайців, а що споріднювало з іншими народами Давнього Сходу?

§ 23. АХЕЙСЬКА ПАЛАЦОВА ЦИВІЛІЗАЦІЯ

• Роздивіться ілюстрацію. Вважають, що бронзовий кинджал виготовив мінойський майстер. Ця зброя могла потрапити до Мікен разом з іншою здобиччю, захопленою ахейцями під час чергового нападу на Крит, проте він міг бути зроблений і в самих Мікенах критським майстром, який знав про смаки нових володарів. • Поміркуйте, про що свідчать подібні знахідки.

Бронзовий кинджал, інкрустований золотом, зі сценами полювання на левів. Мікени.

1. Коли та як розквітла ахейська цивілізація?

За часів розквіту на Криті мінойської цивілізації в материковій Греції набирають сили племена **ахейців**. Саме з ними пов'язують нову грецьку цивілізацію, яку ще називають **мікенською** – від назви столиці наймогутнішого з ахейських царств, міста **Мікени**. Мікени були торговельним і ремісничим центром Греції. Помітну роль у житті Греції з 16–15 ст. до н. е., окрім Мікенського царства, відіграють держави зі столицями Пілос, Тірінф, Афіни та Фіви. Так само як і на Криті, центрами влади й культури ахейської Греції були **палаці**. Проте ахейські палаці захищали міцні кам'яні мури. Особливо потужні стіни мав Тірінф. Їх було складено з величезних брил завтовшки 4,5 м, заввишки 7 м.

На відміну від критських, ці палаці мали планомірне розташування приміщень. Зразком такої споруди є палац у **Пілосі**. У центрі палацу розташовано розкішно оздоблену настінним розписом парадну залу з культовим вогнищем, до якої прилягали численні житлові та господарські приміщення. У коморах палацу знайдено кілька тисяч посудин для зберігання оливкової олії та інших продуктів. Пілоський палац, так само

1

2

1. Реконструкція Мікен. 1400–1200 рр. до н. е.

2. Реконструкція великого залу палацу в Пілосі. 1300–1200 рр. до н. е.

як і критський, мав ванні кімнати, водогін і каналізацію. Проте найцікавішою знахідкою є архів, що зберігав відомості про господарське життя палацу. Архів налічував близько тисячі глиняних табличок.

З архівних документів історики дізналися, як було організовано держави ахейської Греції. Державою керував цар, якому допомагав військовий командир. Уся земля належала царю або громадам. Більшість землі цар роздавав чиновникам. Це була своєрідна платня за службу. Службовці збирали з жителів сільських общин податки продуктами. Ні селяни, ні ремісники участі в управлінні державою не брали.

Про велич ахейських царів яскраво свідчать знахідки з їхніх гробниць. У цих похованнях було знайдено золоті маски, що відтворювали риси обличчя небіжчиків, численні золоті прикраси, золотий та срібний посуд, різноманітну зброю. Усе це свідчить про розквіт ахейської цивілізації, який припав на **15–13 ст. до н. е.**

У великій пошані в ахейців була військова справа. Про завойовницькі набіги ахейців повідомляє чимало тогочасних джерел. Зокрема, хети вважали царство Ахіяву небезпечним західним сусідом, що не поступається військовою майстерністю Єгипту, Вавилонії та Ассирії.

1

2

1. Золота поховальна маска мікенського царя.

2. Вояки на вазі з Мікен. 1200 р. до н. е.

Роздивіться карту на с. 91. 1. У яких історичних областях Греції були розташовані найбільші міста ахейців? 2. Де розташовувалося Троянське царство? 3. Як ахейці могли досягти його столиці?

2. Як грецькі міфи розповідають про причини війни ахейців з троянцями?

Маючи неабияку військову міць, ахейці прагнули контролювати Егейське море. Погляди ахейських володарів дедалі частіше звертали-ся до узбережжя Малої Азії, до багатой на золото Лідії. У 13 ст. до н. е. з послабленням Хетського царства тиск на західні землі Малої Азії посилювався.

Найвідомішою військовою експедицією ахейців є війна проти міста Трої. Похід очолив володар Мікен – Агамемнон. Збройне протистояння тривало в **1240–1230 рр. до н. е.** Цар Трої Пріам уклав міцний військовий союз із сусідами, проте врешті-решт зазнав поразки.

З покоління в покоління греки передавали оповіді про війну ахейців проти троянців, у яких історичні події тісно переплелися з легендарними. Так склався Троянський цикл міфів, який пізніше ліг в основу славнозвісної «Іліади».

Прочитайте уривок з міфу, дайте відповіді на запитання.

1. Як у міфі пояснено причину війни ахейців з троянцями? Що насправді спричинило Троянську війну? 2. Чому вислів «яблуко розбрату» вживають у значенні «предмет суперечок», «причина ворогування»?

■ «...Ніхто не завважив, як під час гучного бенкету з нагоди весілля богині Фетіди та героя Пелея за деревами чорною тінню промайнула Еріда, лиха богиня чвар і розбрату. Нечутно наблизилась Еріда до божественних гостей і кинула на весільний стіл золоте яблуко із написом: «Найвродливіший». Три богині – Гера, Афіна Паллада та Афродіта – почали су-

перечку, бо кожна вважала, що саме вона – найвродливіша. Заспокоїти їх зміг тільки Зевс-громовержець: Тобі доручаю, Гермесе, відпровадити мою дружину Геру та обох дочок – Афіну Палладу й Афродіту – аж за море на троянську землю. Там, на горі, багатій на чисті джерела, пасе череду юний Паріс. От хай Паріс і присудить золоте яблуко тій богині, котра, на його думку, найвродливіша.

Коли Гермес приніс Парісові те яблуко, юнак зніяковів. Тоді почала кожна з богинь умовляти юнака віддати яблуко їй. Гера обіцяла йому владу над усією Азією, Афіна – воєнну славу й перемоги, а Афродіта обіцяла йому за дружину найвродливішу із смертних жінок, Єлену, дочку громовержця Зевса й Леди. Недовго думає Паріс; почувши обіцянку Афродіти, він віддав яблуко їй. Відтоді Паріс став улюбленцем Афродіти. А Гера й Афіна зненавиділи Паріса, зненавиділи вони й Трою і всіх троянців і надумали погубити місто й увесь народ... Щойно Єлена покинула з Парісом палац свого чоловіка, царя Спарти Менелая, вирушив він додому. Страшенно розгнівався він, побачивши, що зрадила його Єлена і що викрадено його скарби. Цар рушив до свого брата Агамемнона, щоб порадитися з ним, як помститися Парісові за його підступ... Незабаром 1200 кораблів відпливли на війну з троянцями».

3. Які крилаті вислови пов'язані з Троянським циклом міфів?

Десять років тривала Троянська війна. Тільки порада Одиссея змайструвати величезного дерев'яного коня, усередині якого сховалися воїни, дала змогу переламати перебіг подій.

Одне з найдавніших (з відомих) зображень троянського коня. Рельєф на вазі близько 670 р. до н. е.

Удаючи, ніби зняли облогу Трої, ахейці почали відпливати на своїх кораблях. Проте коня було залишено в таборі. Троянці, побачивши спорожнілий табір, вельми зраділи й зажадали забрати коня в місто – як символ щасливого завершення війни. Жрець Лаокоон застерігав: «Бійтеся данайців (тобто греків), що приносять дари». Проте троянці не послушали жерця. Уночі ахейці на чолі з Одиссеєм вилізли з коня й відчинили міську браму для свого війська. Сьогодні вислів *дари данайців* означає підступний крок, чийось хитрість, якої слід остерігатися. Вислів *троянський кінь* означає подарунок ворогові на його згубу; хитрі, підступні наміри.

Дружина Одиссея Пенелопа двадцять років чекала на свого чоловіка. Багаті й родовиті юнаки сваталися до неї. Пенелопа пообіцяла, що назве ім'я свого обранця тоді, коли витче покривало на гробницю свекра. Удень вона ткала, а вночі розпускала все, що зробила за день. Звідси вислів *праця Пенелопи* – нескінченна робота.

4. Як занепала ахейська цивілізація?

Після завершення війни з Троєю грецькі царства, колишні союзники в Троянській війні, пересварилися між собою. Вони ніяк не могли поділити здобич, що захопили після падіння Трої. Царства перестали підкорятися Мікенам. Послабленням ахейських держав скористалися *дорійці*. Вони захопили спочатку міста Центральної Греції, потім спалили Пілоський палац. Тіринф та Мікени, які дорійці не змогли здобути штурмом, було взято в облогу. Отже, **наприкінці 12 ст. до н. е.** ахейська цивілізація впала під натиском дорійців.

Оцініть себе

1. Назвіть міста – центри ахейської цивілізації. Чому ахейську цивілізацію по-іншому називають мікенською?
2. Скільки років тому розпочалася Троянська війна?
3. Які факти свідчать про існування цивілізації на материковій Греції в 15–13 ст. до н. е.? Які досягнення мали ахейські міста – центри грецьких царств?
4. За яких обставин занепала ахейська цивілізація? Які крилаті вислови пов'язані з міфами про ахейців?

Чому в давньогрецьких міфах Мікени називають велезлотими та велелюдними? Чи можна вважати грецькі міфи історичним джерелом?

§ 24. ДАВНЬОГРЕЦЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЗА ПОЕМАМИ ГОМЕРА. ВИНИКНЕННЯ ГРЕЦЬКИХ ПОЛІСІВ

- Роздивіться зображення на давньогрецьких посудинах 5 ст. до н. е., що ілюструють сюжети з «Іліади» та «Одіссеї».
- Чи знаєте ви, яким подіям присвячено ці зображення?

1

2

3

1. Втеча Одиссея з печери циклопа Поліфема, коли той випустив своє стадо овець, а Одиссей з товаришами прив'язалися до животів тварин і зуміли вибратися непоміченими.
2. Пенелопа за своєю працею в очікуванні Одиссея.
3. Фетіда приймає викувані Гефестом обладунки для Ахілла.

- Яку історичну інформацію про господарське життя давніх греків містять ці джерела?
- Про що свідчить факт зображення сюжетів грецького епосу на творах ремісників та вазописців?

1. Про що розповідають поеми «Іліада» та «Одіссея»?

Як і в інших народів, у давніх греків міфи та легенди спершу жили в усній формі. Їх переказували, точніше переспівували, поклавши на музику, мандрівні співці, яких у Греції називали *рапсодами*.

Від тих часів збереглася пам'ять про сліпого співця Гомера. Він жив у 8 ст. до н. е. Гомерові належить слава першого поета Греції. Він створив дві епічні поеми – «Іліаду» та «Одіссею». Поеми є не лише високохудожніми літературними творами, а й надзвичайно цінними історичними джерелами. Адже автор, розповідаючи про події чотирирохсотлітньої давнини, водночас відтворював сучасну йому дійсність. Саме тому в «Іліаді» й «Одіссеї» визначають два історичних плани: уславлену «ахейську давнину» та добу післямікенського занепаду.

В основу «Іліади» покладено Троянський цикл міфів. Назва цієї поеми походить від грецької назви міста Трої – *Іліон*. «Іліада» розповідає тільки про п'ятдесят один день з 10-річної облоги Трої військом ахейців. Головним героєм поеми є фессалієць *Ахілл* – син богині Фетіди та грецького героя Пелея.

1. Одіссею трапився на шляху острів сирен – казкових істот, які своїм співом приваблювали мореплавців, після чого ті гинули. На фрагменті давньогрецької вази зображено, як корабель з прив'язаним до щогли Одіссеєм пропливав повз острів сирен. 2. Ахілл на давньогрецькій вазі. 3. Одіссеєм осліплює циклопа Поліфема.

В «Одіссеї» події розгортаються після Троянської війни. Трою вже зруйновано, грецьке військо повернулося додому. Лише Одіссеєм ніяк не може потрапити на батьківщину. Причина, яка перешкоджає героєві дістатися дому, проста – він образив Посейдона, бога морів, і той постійно збиває його зі шляху.

Узагальніть одним-двома реченнями, про що йдеться в поемах Гомера.

Поміркуйте, чому в «Іліаді» йдеться не про причини Троянської війни, немає в ній і докладної розповіді про 10-річну облогу Трої військом ахейців, а описано останні п'ятдесят один день війни.

У деякі пригоди Одіссеєм потрапляє через свою допитливість, але, врешті-решт, він досягає мети й повертається на рідний острів Итаку.

2. Що відомо про господарське життя греків за гомерівської доби (11–9 ст. до н. е.)?

Мистецтво гартування заліза та виготовлення сталі грецькі ковалі опанували 11–9 ст. до н. е. Цей період називають «гомерівським», оскільки поеми Гомера є основним джерелом про ті часи. Чимало свідчень наводить Гомер про рівень розвитку тогочасного землеробства. Так, в «Іліаді» є епізоди, де героїв битви порівняно з биками, що орють землю, а два ворожих війська – з жінцями, які йдуть полем назустріч один одному.

Важливе місце в господарстві посідало й скотарство. Худобу за часів Гомера вважали основним показником багатства. Про Одиссея, наприклад, довідуємося, що він володів дванадцятьма чередами великої рогатої худоби та декількома отарами овець, мав багато кіз і свиней. Худоба правила грекам за гроші.

З поем Гомера відомо, що професійних ремісників за тих часів було небагато. Вони здебільшого не мали власних майстерень, а змушені були блукати від села до села в пошуках заробітку. До послуг ремісників зверталися в тих випадках, коли треба було виготовити гарну зброю або дорогу прикрасу. Зазвичай землероби та скотарі самі виготовляли необхідні предмети побуту та знаряддя праці. Навіть знать не гребувала цією роботою. У поемі «Одіссея» головний герой нахваляється, що своє ліжко він виготовив сам.

Про які особливості господарського життя Греції свідчать подані уривки з «Іліади» та «Одіссеї»?

- З опису майстерні Гефеста з «Іліади»:

*Міді незламної й олова досить він в полум'я кинув,
Цінного злата та срібла додавши. Ковадло велике
Він приладнає до підставки ковальської міцно, в правицю
Молот узяв величезний, тримаючи в лівій обценьки.*

- З опису зображеного на щиті Ахілла («Іліада»):

*Далі лани змалював владареві. Достигле колосся
Скрізь по тих нивах жінці гостролезими жали серпами.
Падали густо на землю колосся важкі оберемки.
Їх снопов'язи тоді перевеслами туго в'язали.
Ниву іще показав – соковиту ділянку родючу:
Тричі зорали її, орачі там ідуть за плугами,
В ярмах тримають воли, у всі напрямки їх направляють.*

- Із «Одіссеї»:

*...Великих старань ти доклав тут, і жодна рослина –
Ні виноград, ні оливка, ні груша, ні грядки городні,
Ані смоківниця – тут без твого не росте піклування.*

- З «Іліади»:

*За велетрудне змагання в завязатій борні призначивши:
Для переможця – великий триніг, щоб на вогнищі ставить, –
Аж у дванадцять биків той триніг оцінили ахеї;
А переможений мав одержати жінку, майстриню...*

3. Яким постає в поемах Гомера грецьке суспільство?

На основі тексту підручника та уривків з поем Гомера розкажіть про розвиток: 1) землеробства; 2) скотарства; 3) ремесла.

У гомерівську добу скликалися народні збори. На них вирішували найважливіші питання – наприклад, оголошення війни чи укладання миру. Дрібніші справи залягоджували старійшини. Вони, наприклад, визначали час переділу земельних ділянок. Здебільшого такі переділи відбувалися один раз на рік. У громаді кидали жереб, і кожна сім'я отримувала у своє розпорядження наділ. Але частина членів громади вже не мала змоги вести власне господарство на такому наділі. Найчастіше вони наймалися до заможних господарів або до родової знаті.

Аристократи (від грецьких слів *aristos* – *кращий* і *kratos* – *сила, панування*) – представники знатних заможних родин. **Аристократія** – влада аристократів.

Верхівка громади (старійшини, військові вожді) іноді називала себе **аристос**. Зрозуміло, що влада верхівки посилювалася в період воєнних випробувань. Під час війни громада збирала народне ополчення, на чолі якого стояв вождь. Поступово голос аристократів став вирішальним і на народних зборах. Простолюд, вільне населення, яке володіло громадянськими правами,

називали **демос**, що в перекладі з грецької означає *народ*.

Є в поемах Гомера згадка й про рабів. В аристократів могло бути до 50 рабів, і ставилися вони до них назагал непогано. Греки-дорійці вважали раба неповноправним членом своєї родини. Рабів не допускали до роботи на землі, тому їх використовували здебільшого в домашньому господарстві та як пастухів. Такий різновид неволі називається **домашнім рабством**.

Отже, визначальною рисою суспільного розвитку Греції тих часів була поява двох груп населення, які мали різні інтереси, – аристократів і демосу.

4. Які зміни відбувалися в суспільстві греків у 8–7 ст. до н. е.?

У боротьбі аристократів і демосу в 8–7 ст. до н. е. починає формуватися грецька державність. Її особливістю було те, що Греція (хоч елліни говорили й писали схожою мовою, вірили в тих самих богів, шанували спільних героїв, співали «Іліаду» та «Одіссею») не була єдиною державою, як, наприклад, відомі вам держави Давнього Сходу за свого розквіту. Греція була країною **полісів**.

Поліс (у перекладі з грецької – «община, місто») – це община **громадян**, колектив землеробів та скотарів, які разом живуть і разом захищають свою землю. Поступово поліс видозмінюється, набуваючи рис держави. Його осередком стає оточене стінами місто – з торговельним майданом – *агорою*, храмом, присвяченим богу – покровителю міста, різноманітними будинками тощо. Навколо міста селилися землероби та пастухи.

Громадянин – людина, яка має права, визначені законом, і виконує обов'язки перед державою.

Уся придатна для землеробства земля, угіддя й природні багатства вважалися власністю общини. Власником землі міг бути тільки громадянин. Усі громадяни були членами ополчення, що бралось до зброї під час військової загрози. Найвища влада в полісі належала народним зборам. Брали участь у них лише громадяни поліса. Кожен поліс мав свої органи влади.

У 8–7 ст. до н. е. зменшується роль аристократії як військової сили, на зміну родовим традиціям приходять перші писані закони. Усе це відкривало демосу можливості впевненіше захищати свої права. Коли можливість мирних переговорів було вичерпано, народні збори могли надавати обраним демосом представникам збройну підтримку. Таких людей у Греції називали **тиранами**.

Тирани вели відкриту боротьбу проти родової знаті. Вони розганяли органи управління, здійснювали переділ землі, ухвалювали закони, рівні для всіх. Іноді, намагаючись утримати владу у своїх руках назавжди, тирани вдавалися до сили. Тоді правитель втрачав підтримку народу: його або виганяли, або вбивали.

Тиранами греки називали вождів, які встановлювали одноосібну владу, повалявши силою зброї попередню. Отже, **тиранія** – це влада тирана.

1. Чому громадян поліса характеризують як людей, які голосують і воюють? 2. Якими були права та обов'язки громадян поліса? 3. Яку роль у полісному суспільстві відігравали тирани?

Оцініть себе

1. Кого вважають автором поем «Іліада» та «Одіссея»? Коли було створено поеми і про що в них ідеться?
2. Витлумачте поняття: *демос, аристократія, поліс, тиран*.
3. Про які особливості грецького суспільства довідуємося з «Іліади» та «Одіссеї»? Які зміни відбулися у 8–7 ст. до н. е.?
4. Які галузі господарства були розвинуті в греків? Як про це розповідають «Іліада» та «Одіссея»?

Чому «Іліаду» та «Одіссею» вважають не тільки унікальними літературними творами, а й важливими історичними джерелами?

§ 25. ВЕЛИКА ГРЕЦЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ

- Роздивіться пам'ятки з грецьких колоній Криму.
- Доведіть, що мешканці цих колоній не втрачали зв'язків з материковою Грецією.

1

2

1. Рельєф «Геракл, який спочиває» (кінець 4 – початок 3 ст. до н. е.). З розкопок Керкінітиди (сучасна Єваторія).
2. Руїни театру в Херсонесі (сучасний Севастополь).

1. Що таке Велика грецька колонізація і в яких напрямках вона відбувалася?

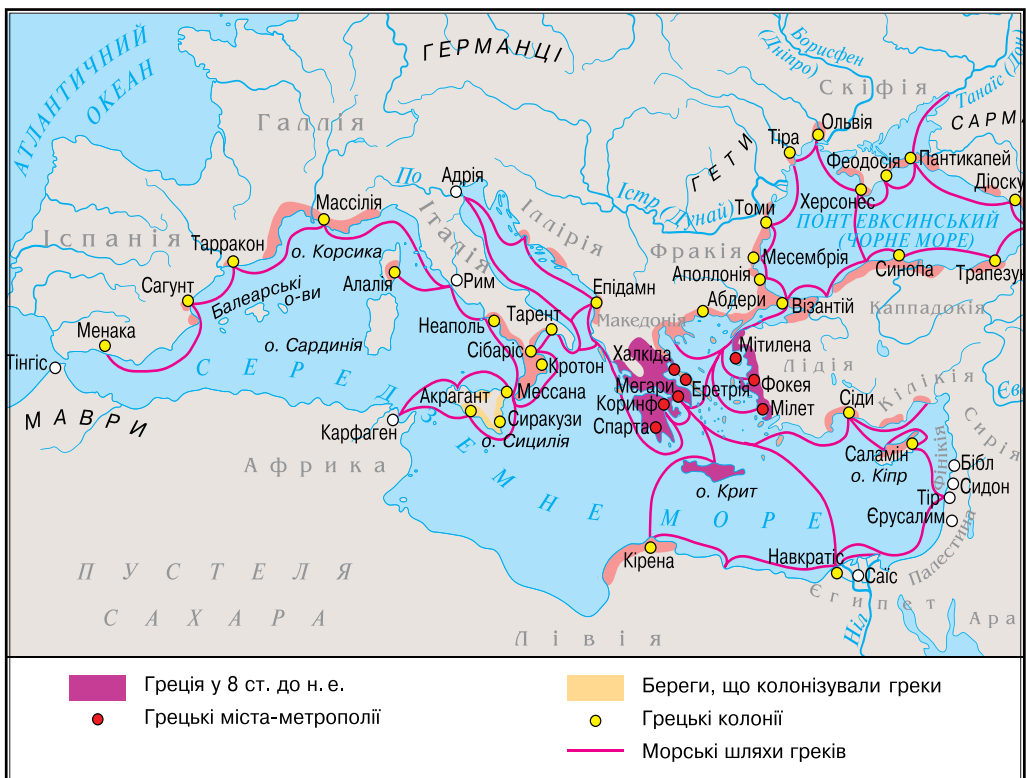
У 8–6 ст. до н. е. греки колонізували узбережжя Середземного та Чорного морів. Про розмах переселень свідчить і кількість закладених греками поселень (кілька сотень), і кількість переселенців (близько 2 млн осіб). Саме тому вчені називають це переселення **Великою грецькою колонізацією**.

До переселення на чужину греків спонукали різні причини. Настав час, коли земля вже не могла прогодувати всіх, а вільних ділянок у Греції бракувало. Тож багато хто з греків, потерпаючи від злиднів на батьківщині, шукав краї, де міг би зажити багатшим життям. Хтось сподівався закладати міста – своєрідні торговельні бази, використовуючи які прагнув збувати у віддалені землі вироби грецьких майстрів. Хтось сподівався знайти джерела сировини для свого ремесла. Сприяла колонізації й боротьба між аристократами та демосом.

Грецька колонізація відбувалася в трьох основних напрямках. Найбільше колоній виникло на *захід* від Еллади: у Південній Італії та на острові Сицилія, а також на узбережжі сучасної Франції та Іспанії. Першою колонією на цих землях стало місто **Куми** (Італія), закладене в середині 7 ст. до н. е. Невдовзі виникли інші колонії: **Сиракузи**, **Регій**, **Тарент** (єдина колонія Спарти), загалом близько 500.

Покажіть на карті напрямки Великої грецької колонізації, знайдіть грецькі міста-колонії в кожному напрямку.

Не менш потужним був й інший напрямок колонізації – *північно-східний*. Спочатку греки опановували узбережжя Фракії та землі біля проток між Середземним і Чорним морями. Потім було заселено північне узбережжя Малої Азії. Після колонізації цих земель елліни почали організовувати поселення в Західному та Північному Причорномор'ї.

Повільніше відбувалася грецька колонізація в *південному* напрямку. Фінікійська держава намагалася не допустити появу грецьких колоній на півдні. Проте греки закладали не самостійні колонії, а торговельні поселення, підпорядковані місцевим правителям.

 Роздивіться ювелірні прикраси з Пантикапея. Поміркуйте, чи можна твердити, що в них поєднано досягнення грецького художнього ремесла з елементами скіфської культури. Відповідь обґрунтуйте.

2. Коли й де виникли найважливіші грецькі міста-колонії в Північному Причорномор'ї та Криму?

Появу перших грецьких поселень у Північному Причорномор'ї відносять до середини 7 ст. до н. е.

У колонізації Північного Причорномор'я велику роль відіграло грецьке місто Мілет, розташоване в західній частині Малої Азії, адже більшість грецьких міст-колоній на північному узбережжі Чорного моря засновано вихідцями саме із цього міста.

Першою грецькою колонією на півдні України вважають поселення на острові (за тих часів – півострові) **Березань** неподалік сучасного міста Очакова Миколаївської області. Мілетяни почали облаштувати його в середині 7 ст. до н. е. Поселення називалося **Борисфенідою** (від грецької назви р. Дніпра – Борисфен). Протягом 6–5 ст. до н. е. грецькі переселенці опанували все узбережжя Чорного моря. Їхні міста на північному узбережжі скупчувалися в чотирьох регіонах – у пониззі Південного Бугу та Дністра, на Керченському півострові та на Південно-Західному березі Криму. Так, біля гирла р. Тірас (Дністер) виникла **Тіра** (на місці сучасного Білгорода-Дністровського), на правому березі Бузького лиману – **Ольвія** (біля сучасного с. Парутине Миколаївської області). До найважливіших грецьких колоній належить і **Херсонес Таврійський** (на території сучасного Севастополя). Щоправда, постало те місто трохи згодом – наприкінці 5 ст. до н. е.

На берегах Керченської протоки, яку греки називали Боспором Кіммерійським, від 7 ст. до н. е. були засновані **Пантикапей** (сучасна Керч), Феодосія, Німфей, Мірмекій, Тірітака, Фанагорія тощо. Близько 480 р. до н. е. там виникло Боспорське царство, об'єднавши понад 20 грецьких міст. Столицею держави був Пантикапей.

 Роздивіться карту на с. 110. Визначте місце розташування грецьких колоній у Північному Причорномор'ї та Криму.

Роздивіться малюнок-реконструкцію «Вулична сцена в Ольвії». Розіграйте діалоги мешканців грецької колонії, які можна було почути на вулиці.

3. Що визначало життя греків у Північному Причорномор'ї та Криму?

Прибувши здалеку, греки прагнули влаштуватися на нових місцях так, щоб їм ніщо не нагадувало про розлуку з рідною Елладою. Отож кожна колонія була ніби копією, двійником грецького міста, з якого прибули колоністи. Не були винятком і грецькі міста-колонії Північного Причорномор'я. У них майже цілком відтворено особливості державного, господарського та культурного життя Давньої Греції. Освоєння греками північного узбережжя Чорного моря відбувалося мирно, адже колоністи селилися на незайманих землях, – власне, на прибережній смузі вздовж моря та лиманів, що не перевищувала завширшки 10 км. Місцеві мешканці не зачіпали прибульців, поступово налагоджуючи з ними торговельні контакти.

Кожне грецьке місто на узбережжі Чорного моря забудовувалося за планом і відповідало законам містобудування материкової Греції. Усі великі міста були оточені міцними оборонними мурами з вежами та мали укріплені гавані. У середині вони поділялися на квартали. У центрі міста розташовувалася головна площа – агора, поряд з нею – священне місце з храмами, капищами, жертовниками. Навколо головної площі споруджували важливі громадські будівлі. У деяких містах їх розташовували на укріпленому пагорбі – **акрополі**. Будинки зводили з каменю, стіни тинькували, дах накривали черепицею. Місцевою особливістю північночорноморських міст були підвальні житлові приміщення. Вулиці закладали прямими. Вони перетиналися під прямим кутом або розходилися променями. Їх забруковували каменем або череп'ям. Уздовж вулиць прокладали каналізаційні труби. Були в грецьких містах і водогони.

Кожне місто мало сільськогосподарську округу – **хору**. Хори склалися з невеличких поселень або й містечок, мешканці яких жили з городництва та садівництва, вирощуючи сільськогосподарську продукцію на продаж.

Оцініть себе

1. Коли та в яких напрямках відбувалася Велика грецька колонізація?
2. Чим була спричинена Велика грецька колонізація?
3. Коли та за яких обставин Північне Причорномор'я було залучене до грецького світу?
4. Як забудовувалися грецькі колонії Північного Причорномор'я та Криму?

Чому міста-колонії Північного Причорномор'я та Криму називають сколком грецького світу? Наведіть 4–5 аргументів на користь цієї думки.

§ 26. КИММЕРІЯ ТА СКІФІЯ

• Роздивіться пектораль – прикрасу скіфського царя. Цей високомистецький твір 4 ст. до н. е. було знайдено у скіфському кургані Товста Могила на Дніпропетровщині. Зроблено прикрасу із золота, вага її 1150 г. Інша пам'ятка – золотий гребінь з кургану Солоха на Запоріжжі. • На основі пам'яток зробіть висновок про життя та побут скіфів.

1

2

1. Скіфська пектораль.
2. Скіфський гребінь.

1. Чому кіммерійців називають «війна-ми-молокоїдами»?

Кіммерійці – іранськомовний народ, який примандрував з Нижнього Поволжя в Причорноморські степи в 9 ст. до н. е. й панував тут упродовж двох століть. Це перший народ на наших землях, назва якого нам відома. Найдавніша згадка про кіммерійців міститься в славнозвісній «Одісеї» Гомера, а найдокладніша – у праці «батька історії» Геродота. Гомер називав кіммерійців «дивними доярами кобилиць і молокоїдами». Багаті на подробиці їхнього життя свідчення асирійців та вавилонян.

Усі писемні згадки про кіммерійців пов'язані з їхніми війсьними походами.

Наприкінці 8 – на початку 7 ст. до н. е. кіммерійські загони йдуть війною на держави Закавказзя та Малої Азії, здійснюють походи проти

Кіммерійський воїн. Вершник одягнений у вузькі штани, м'які черевики та коротку свиту. На голові – гостроверха шапка-башилик.

Про які події історії Західної Азії могли знати кіммерійці?

рухливих загонів вершників. Основною їхньою зброєю був далекобійний лук. У ближньому бою вони застосовували залізні мечі завдовжки понад метр. Саме кіммерійці були першими, хто з мешканців українського Степу навчився виробляти залізо. Ось чому з ними пов'язано початок **залізного віку** на наших степових теренах.

Кіммерійці були першим **кочовим** народом на українських землях. Вони не будували постійних жител, а мандрували степом верхи на конях або в кибитках, запряжених волами. Основою їхнього господарства було конярство.

1. Знайдіть на карті річки Дніпро, Дністер, Чорне та Азовське моря. Використовуючи ці назви, визначте, яку територію заселяли кіммерійці. 2. Проти яких держав вони воювали?

могутньої Ассирії. Незабаром джерела засвідчують перебування кіммерійців на ассирійській службі. Військо кіммерійців складалося з

Хоч якими непереможними воїнами здавалися кіммерійці, від другої половини 7 ст. до н. е. їх підкорили племена **скіфів**.

2. Хто такі скіфи, який спосіб життя вони вели?

У Причорноморські степи скіфи примандрували зі степових районів Передкавказзя. Як і кіммерійці, вони були кочовиками, основу господарства яких становило конярство. Так само мали скіфи неабиякий досвід походів у країни Західної Азії. Проте, наразившись на вперту відсіч, мушили змінити напрямок походів за здобиччю.

Як і кіммерійці, скіфи були іраномовними. Тож, підкоривши кіммерійські племена, швидко стали з ними одним народом.

Оскільки скіфи були кочовиками, вони не залишили після себе поселень. Єдиними пам'ятками їхнього життя є могили-**кургани**. Могили заможних скіфів було облаштовано як підземні житла. У глибоких ямах з дерева споруджено кілька приміщень. Небіжчика клали туди, убраного в найошатніший одяг, що мав його за життя, у коштовних прикрасах і зі зброєю, поряд ставили посуд з їжею та напоями. Поряд із господарем був і його бойовий кінь у спорядженні, раби. Зверху підземне житло перекривали дошками й насипали над ним курган. Що шанованішим був небіжчик, то вищий курган насипали над його могилою. Бідніших скіфів ховали без особливих почесей у звичайних ямах.

«*Кожен з них – кінний лучник*», – писав про скіфів давньогрецький історик Геродот. Розкопуючи скіфські поховання, археологи найбільше знаходять залишків зброї. Це й не дивно. Адже дві справи скіфи вважали благородними – догляд за худобою та війну. Скіфські воїни мали у своєму спорядженні мечі двох різновидів – короткі (для ударів колінням) та довгі, якими рубали. Скіфи вірили в надприродну силу мечів і використовували їх у магічних ритуалах. Вважають, що скіфи винайшли складний далекобійний лук, стрілу з якого вправний воїн міг послати на відстань понад 500 м.

Свою вояцьку вправність скіфи виявили в багатьох походах. Проте слави непереможних зажили після війни проти персів. «*Раніше, ніж коли ми того зажадаємо, битися ми не будемо*», – так відповіли скіфи перському царю Дарію I, який, прагнучи їх підкорити, привів у Причорноморські степи величезне військо. Та це військо не здолало скіфів.

Скіфський воїн натягує на лук тятиву. Фрагмент келиха з кургану Куль-Оба.

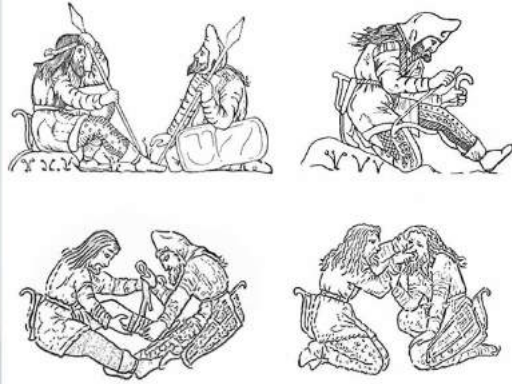
Скіфський лучник. Грецька таріель. 520–500 рр. до н. е.

Розв'яжіть хронологічну задачу. Відомо, що похід перського царя Дарія I проти скіфів відбувся в 514 р. до н. е. Обчисліть, на який рік його царювання припадає цей похід.

Роздивившись скіфську пам'ятку, заповніть пропуски в тексті. На посудині ви-карбувано чотири сцени з життя скіфів. На одній, спершись головою на спис, сидить... Перед ним навпочіпки щось доповідає... За його спиною інший воїн натягує... Воїнів зображено й на інших сценах. Ось скіф... товаришеві. Ще один скіф... змученому болем воїну.

Келих з кургану Куль-Оба, знайдений поблизу Керчі в Криму.

На основі ілюстрації та тексту складіть портрет скіфського воїна, описавши його одяг та спорядження. Використовуйте слова: лук, спис із залізним наконечником, меч, сорочка-панцир, шолом, щит.

3. Що відомо про Велику Скіфію?

Обладунок скіфського воїна. Реконструкція.

Відбита перська навала сприяла піднесенню Скіфії в 5–4 ст. до н. е. За часів найбільшої могутності скіфи поширили владу на багато сусідніх народів. Територію Скіфії, за свідченням Геродота, населяли скіфські та нескіфські племена. До скіфських племен Геродот зараховував власне скіфів (скіфів-кочовиків), царських скіфів, скіфів-орачів, скіфів-землеробів. Іраномовними були скіфи-кочовики та царські скіфи. Про скіфську могутність тих часів свідчать **царські кургани**. Більшість із них виявлено в Нижньому Подніпров'ї. До найвідоміших належать кургани Чортотлик, Солоха, Гайманова Могила, Товста Могила.

Племена Великої Скіфії не мали писемності. Про їхній духовний світ довідуємося зі скіфських прикрас, посуду, а також із розповідей давніх греків. Посуд, зброю, прикраси скіфи оздоблювали сценками зі своїх міфів, легенд. Пам'ятки скіфської культури вирізняються з-поміж інших неповторним «**звіриним стилем**», адже зброю та предмети побуту скіфи прикрашали зображеннями оленів, баранів, коней, барсів, левів, птахів, риби, фантастичних істот.

1

2

1. Золота риба – зразок скіфського «звіриноного стилю».

2. Чаша з кургану Гайманова Могила на Запоріжжі. На пам'ятці зображено знатних скіфів та скіфів, які їм прислужують. Вельможі провадять між собою бесіду, жваво жестикулюючи. Вони вбрані в каптани, вузькі штани, м'які шкіряні черевики.

Ставили скіфи й кам'яні скульптури – навершя курганів. Із граніту, вапняку чи піщанику вирубували фігури, що віддалено нагадували людські. Іноді на них прорізували риси обличчя, руки, деталі одягу та зброї, проте ці зображення не мали портретних рис.

На карті на с. 114 знайдіть території, заселені царськими скіфами та скіфами-кочовиками, скіфами-орачами та скіфами-землеробами. Визначте місце розташування найвідоміших скіфських курганів.

Порівняйте культурні досягнення скіфів та народів Західної Азії. У чому полягає істотна відмінність?

Ви дізналися, що назву «скіфи» за доби могутності Скіфії вживали й щодо підкорених народів. Чому справжніми скіфами історики вважають тільки скіфів-кочовиків та царських скіфів?

Оцініть себе

1. Які території України заселяли киммерійці та скіфи? Назвіть 2–3 тогочасні події воєнної історії, у яких могли брати участь киммерійці та скіфи.
2. Витлумачте поняття: *кочовики*, *скіфська пектораль*, *скіфські кургани*, *«звіриний стиль»*.
3. Хто такі киммерійці? Яким був спосіб їхнього життя? Як склалася їхня історична доля?
4. Чому скіфи зажили слави непереможних воїнів?

Відчайдушну хоробрість та войовничість кочових народів нерідко вважають їхньою найхарактернішою рисою. Чого в цій думці більше – історичних фактів чи властивої наступним поколінням поетизації історії?

§ 27. ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ПРО СКІФІВ

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 6

1. Що розповідають пам'ятки про життя скіфів?

Уявіть, що вам потрібно створити експозицію, присвячену історії скіфів. Які пам'ятки використаєте? Стисло схарактеризуйте відібрані експонати.

Працюймо самостійно. Завдання 1. Підготуйте за відібраними експонатами розповідь про життя скіфів. Кожну з пам'яток опишіть за зразком: «Експонат № ___ – це... Пам'ятка може розповісти про... Відомо, що скіфи...».

2. Що відомо про спосіб життя, побут і вірування скіфів з писемних джерел?

Проаналізуйте документи за запитаннями:

1. Про які заняття скіфів повідомляють джерела? 2. Який висновок можна зробити на основі уривка про спосіб життя скіфів? 3. Що ви дізналися про поховальні обряди скіфів? 4. У чому цінність фрагментів джерел? Що в розповідях вразило найбільше?

■ «...Так звана Скіфська пустеля є рівниною, багатою на траву, але позбавленою дерев і помірно зрошеною. Скіфи... живуть у кибитках, з яких найменші бувають чотириколісні, а інші шестиколісні; вони кругом закриті повстю* й зроблені подібно до хат: одні з двома, інші з трьома відділами; вони непроникні ні для води (дощової), ні для снігу, ні для вітрів. У ці вози запрягають по дві чи по три пари безрогих волів. У таких кибитках перебувають жінки, а чоловіки їздять верхи на конях; за ними йдуть їхні стада овець і корів та табуни коней. На одному місці вони залишаються стільки часу, доки вистачає трави для стад, а коли її обмаль, переходять в іншу місцевість. Самі вони їдять варене м'ясо, п'ють кобиляче молоко та їдять "паку" (це сир з кобилячого молока)» (Псевдо-Гіппократ).

* Повість – цупкий матеріал, виготовлений з грубої кінської або коров'ячої шерсті.

■ «Могили їхніх царів розташовано в місцевості Геррив, у тому місці, до якого Борисфен судноплавний, пливучи від моря... Помістивши покійника на підстилку в могильному склепі, встромлюють у землю з усіх боків від покійника списи, а над ними кладуть деревини та вкривають його очеретяними матами. У просторому приміщенні склепу ховають одну з його наложниць, його чашника й куховара, конюха, особистого слугу, вісника і його коней, а також певну частину його речей і так само золоті чаші. Коли вони все це зроблять, то насипають землю й споруджують великий курган, намагаючись зробити його найвищим. Так вони ховають своїх царів...» (Геродот).

Працюймо самостійно. Завдання 2. На основі історичних джерел доведіть, що скіфи були кочовиками та вірили в потойбічне життя.

3. Про які подробиці походження персів проти скіфів довідуємося з розповіді Геродота?

Проаналізуйте документи за запитаннями:

1. Про яку подію йдеться у фрагменті джерела? 2. Поміркуйте, чому скіфи не вступали у відкритий бій з персами. 3. У чому цінність фрагмента джерела?

■ «Після здобуття Вавилону Дарій вирушив у похід на скіфів... Швидко просуваючись із військом, скоро Дарій прибув до Скіфії, він натрапив там на об'єднані частини скіфського війська і почав їх переслідувати, а вони уникали зустрічі з ним, тримаючись від нього на відстані одного дня шляху.

...Нарешті Дарій опинився у великій скруті. Скіфські царі довідалися про це й послали вісника з дарами до Дарія: птахом, мишею, жабою і п'ятьма стрілами. Перси спитали людину, що принесла ці дари, яке значення вони мають, але той відповів, що він одержав доручення лише передати їх і якнайшвидше повернутися. «Хай самі перси, – сказав він їм, – якщо вони розумні, зрозуміють, що означають ці дари».

Коли перси про це почули, вони почали міркувати. На думку Дарія, це означало, що скіфи піддаються й приносять землю і воду, і такий висновок він робив із того, що миша народжується із землі й годується тими самими плодами, що й людина, жаба перебуває у воді, птах дуже схожий на коня, а стріли означають, що скіфи складають зброю. Таку думку висловив Дарій, але зовсім протилежна до неї була думка Гобрія... Він зробив висновок про те, що дари означали таке: «Якщо, перси, ви не станете птахами і не полетите високо в небо, або мишами і не сховаєтеся в землю, або жабами і не пострибаєте в болота, то ви не повернетесь до себе, вас загублять оці стріли». Так перси витлумачили ці дари».

Працюймо самостійно. Завдання 3. Чи мали перси шанс перемогти скіфів у Причорноморських степах? Відповідь обґрунтуйте, спираючись на джерело. Запропонуйте своє тлумачення «дарунків» Дарію.

Оцініть себе

Поставте собі оцінку за урок, зарахувавши за різні етапи роботи відповідні бали: за кожне із завдань (завдання 1–3) – від 1 до 3 балів; так само від 1 до 3 балів оцініть свою участь в обговоренні в парах (максимальна оцінка за урок – 12 балів).

Як ви вважаєте, чи залишили скіфи, які жили набагато раніше від часів, коли на історичній арені з'явилися українці, слід в українській культурі? У чому він виявляється?

§ 28. АФІНСЬКА ТА СПАРТАНСЬКА ДЕРЖАВИ

• Одним зі способів збереження демократії в Афінах наприкінці 6 ст. до н. е. був остракізм (голосування черепками розбитого посуду). Раз на рік народні збори вирішували питання: «Чи є в державі людина, яка загрожує демократії?». Громадяни видряпували на черепках ім'я, і, якщо на 6 тис. черепків було написано те саме ім'я, цю людину виганяли з Афін на 10 років.

• Поміркуйте, чи був такий спосіб боротьби за збереження порядку справедливим.

• Про що свідчать остракони як історичні пам'ятки?

Афінські остракони.

Роздивіться карту на с. 91. У якій частині Балканського півострова лежить Аттика? Визначте її місце розташування.

1. Що визначало суспільне життя Афінського поліса у 8–7 ст. до н. е.?

Ви вже дізналися, що вся Греція складалася з багатьох полісів – великих та малих. Проте два поліси були найвідоміші. Давні греки казали, що їхня країна Еллада ніби стоїть на двох ногах – однією були Афіни, іншою – Спарта, найпотужніші грецькі держави.

Територія Афінського поліса займала весь півострів Аттика в Центральній Греції. Самі Афіни розташовано в центрі родючої рівнини за 5 км від моря.

Панівне становище в новій державі належало родовій знаті. Вищі урядові посади обіймали аристократи. Найвища влада належала **ареопάγῳ**, що складався з представників родової знаті, і **9 архонтам** – державним чиновникам (голови, верховному жерцю, головнокомандувачу, шістьом громадянським суддям).

Поступово бідніші члени громади розорявалися й були змушені брати позики в багатіїв. На землі позичальників ставили борговий камінь. Коли ж вони не могли повернути борг з відсотками, то втрачали землю. Ті, хто брав землю в оренду, залишали собі лише шосту частину врожаю, а решту віддавали власникові землі.

Близько **621 р. до н. е.** було ухвалено надзвичайно суворі закони. Автором цих законів був архонт **Драконт**.

Прочитайте уривок з «Порівняльних життєписів» Плутарха, грецького письменника та філософа (бл. 46 – бл. 120 р.), про закони Драконта. Поміркуйте, чому ці закони назвали «драконівськими»?

■ «...Майже за всі злочини призначалася тільки одна кара – смерть. Отже, людина, що завинила в бездіяльності, мусила також вмерти; хто вкрав ярину або фрукти, підлягав тій самій карі, що святокрадці та вбивці... Коли Драконта спитали, чому за більшість злочинів він призначив смертну кару, то він, подекуди, відповідав, що, на його думку, і найдрібніші провини заслуговують цієї карі, а для більших – він суворішої не знає».

Прочитайте уривок з праці Плутарха про події, що передували обранню Солона на державну посаду. Визначте, що спричинило реформи в Аттиці.

■ «...Оскільки нерівність між бідними й заможними сягнула найвищої точки, то держава опинилася в дуже небезпечному становищі, і запровадження тиранії здавалося єдиним засобом, щоб покласти край смутам і відновити спокій. Увесь простолуд заборгував багатіям. Одні обробляли землю та платили багатіям шосту частину врожаю, інші за борги віддавали в заклад самих себе, а позичальники перетворювали їх на рабів, з яких одних примушували працювати вдома, а інших продавали на чужину. Багато боржників змушені були продавати своїх дітей – цього жоден закон не забороняє – або через жорстокість позичальників залишати свою батьківщину. Проте величезна кількість дужих людей гуртувалася тісніше; вони захочували один одного не терпіти цього далі, а обрати провідником чесну людину, звільнити боржників, що не розплатилися вчасно, поділити заново землю і цілком змінити державний устрій...».

2. Чому з ім'ям Солона пов'язують витoki афінської демократії?

У 594 р. до н. е. першим архонтом став мудрець і поет Солон. Спочатку Солон скасував усі боргові зобов'язання та заборонив боргове рабство. Селяни, що потрапили в рабство за борги, ставали вільними. Поверталися коштом держави на батьківщину навіть ті греки, яких за борги було продано за межі країни. Зміни в житті селян сприяли зміцненню та розвитку їхніх господарств. Та найбільше важило те, що ці зміни підносили дух громадян, адже відтепер і найзлиденнішого селянина не можна було перетворити на раба.

Наступним кроком Солон був поділ усього вільного населення Аттики за майновою ознакою на 4 групи:

П'ятсотмірників – найбагатших людей, що мали врожай не менше ніж 500 медимнів.

Вершників, які мали врожай не менше ніж 300 медимнів.

Зевгітів з урожаєм 200 медимнів.

Фетів – усіх, хто мав менше як 200 медимнів.

Медимн дорівнював 52,5 літра вина, олії.

Становище громадян Аттики відтепер стало визначатися не знатністю походження, а розміром їхнього прибутку. Від нього залежали їхні *права й обов'язки*.

Громадяни перших двох груп служили в кінноті, зевгіти становили важкоозброєну піхоту. Фети під час війни служили в легкій піхоті або веслували на кораблях.

Зазнало змін управління державою. Найвищим органом влади стали *народні збори*, у яких брало участь усе чоловіче населення Аттики віком старше ніж 20 років. На народних зборах розглядали найважливіші державні питання: ухвалювали закони, обирали посадових осіб. На державні посади могли обиратися лише представники перших трьох груп. Фети ж мали право лише голосувати на народних зборах. Для кращої роботи зборів було створено **Раду чотирьохсот** (від кожно-

го розряду по 100 представників). Вона мала готувати справи для обговорення на народних зборах.

За ареопагом залишалися досить широкі повноваження, зокрема розгляд тяжких злочинів. Голосування за смертними вироками відбувалося вночі, щоб зберегти таємницю. Кожний опускав в урну камінець. Білий – прощення, а чорний – смерть. Якщо камінців було порівну, то від міста Афіни додавався один білий камінець. Новим державним органом, запровадженим Солонем, стала **рада суддів**. Вона обиралася щороку і складалася із 6000 громадян, що досягли 30-літнього віку.

Розв'яжіть хронологічну задачу. Скільки років тому Солон заклав основи афінської демократії? Яке це було століття, яка його половина?

Поміркуйте, що мав на увазі Плутарх, коментуючи наслідки реформ Солона: «Заможним завдав він чимало шкоди, бо скасував усі борги, але ще більше обурювалися бідні, бо Солон не поділив землю, як вони цього воліли».

3. Чим уславили свої імена Пісістрат та Клісфен?

Хоч якими помітними були зміни, започатковані реформами Солона, вони не похитнули могутності знаті. Незабаром **Пісістрат** проголосив себе захисником демократії та прав бідних громадян і встановив в Афінах **тиранію**. Пісістрат роздавав землі біднякам, але запровадив для всіх податок, який становив десятину врожаю, чим збагатив державну скарбницю. Щоб праця селян Аттики давала більше прибутків, їм було наказано замість пшениці вирощувати виноград і маслини. Було вжито заходів для розвитку торгівлі з багатими причорноморськими колоніями.

Розширювали й вирівнювали вузькі криві вулиці міста. Було споруджено водогін, який забезпечив Афіни водою, а стічні труби допомогли позбутися нечистот. Запрошені з різних міст архітектори, скульптори й живописці споруджували й прикрашали храми. Було збудовано храм Афіни на Акрополі. За велінням Пісістрата було записано поеми Гомера «Іліада» та «Одіссея».

У 510 р. до н. е. тиранію в Афінах було повалено. Відбулися народні збори, які надали право провести нову реформу **Клісфену**. Цю реформу було проведено в 507 р. до н. е. Країну поділили на 10 областей, кожна – з трьох частин (рівнинної, узбережної та гірської).

Стратеги – воєначальники в грецьких полісах, що мали широкі військові та цивільні повноваження.

Демократія – устрій, за якого влада в державі належить народу (від грецьких слів *demos* – народ і *kratos* – сила, панування, влада).

Замість Ради чотирьохсот було впроваджено **Раду п'ятисот**, яка складалася з представників кожної області. Було створено нові урядові органи – колегії: одна з них відала податками, а друга – збройними силами (колегія **стратегів**). До них на один рік обирали по 10 громадян.

Для боротьби з тиранією та задля збереження **демократії** Клісфен запровадив **остракізм** – голосування на народних зборах черепками з видряпанним іменем людини, яку громадяни вважали небезпечною для держави.

За правління Клісфена було завершено побудову Афінської держави на демократичних засадах.

Чому Пісістрата називають тираном? Чи був Пісістрат жорстоким тираном? Що він зробив для Афін? Чому з ім'ям Клісфена пов'язують завершення формування Афінської держави?

Роздивіться карту на с. 91. Де розташовані грецькі області Лаконіка та Мессенія?

4. Як виникла Спарта? Хто і як здійснював у ній державне управління?

У 9 ст. до н. е. на півострові Пелопоннес в області Лаконіка *дорійці* заснували кілька поселень. Згодом вони остаточно підкорили місцеві ахейські племена. У 7 ст. до н. е. дорійці приєднали до своїх володінь сусідню область Мессенію. Під час двох Мессенських війн і склалося державне утворення, що дістало назву **Лакедемон (Спарта)**.

Підкорене населення за чисельністю в 5–6 разів було більшим за спартанську громаду, тому основним завданням **дорійців-спартіатів** було збереження панування.

Давньогрецькі історики та письменники віддають славу творця спартанських законів легендарному мудрецю **Лікургові**. За законами Лікурга спартанський поліс очолювала рада старійшин із 28 осіб віком понад 60 років. До складу ради належали також двоє царів віком понад 30 років, які командували армією. Царська влада в Спарті була спадковою, а старійшин вибирали на народних зборах із числа знаті. Рішення старійшин затверджували на народних зборах. Народ міг лише схвалювати або відхилити пропозиції старійшин і царів. У випадку, якщо народ прийме неправильне рішення, рада старійшин і царі могли відхилити його та розпустити народні збори. Таку організацію влади називають **олігархією**, що означає «влада небагатьох».

Рада старійшин (герусія) у Спарті. Художня реконструкція.

Спартіати – повноправні громадяни Давньої Спарти.

Чому управління Спартанською державою називають олігархічним?

Оцініть себе

1. Визначте місце розташування Афінського та Спартанського полісів.
2. Витлумачте поняття: *драконівські закони, демократія, остракізм, боргове рабство, ареопаг, архонти, спартіати, олігархія*.
3. У чому суть реформ Солона та Клісфена? Які вони мали результати?
4. Які особливості суспільного життя Спарти?

Чи можна сучасні демократичні держави порівнювати з Афінами часів Солона? Що сучасні демократії успадкували від давньогрецьких, а чого позбулися? Чим державне управління Спарти відрізнялося від Афін?

§ 29. ПОБУТ І ВИХОВАННЯ СПАРТАНЦІВ

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 7

1. Яким було буденне життя спартіатів?

Спартіати повсякчас були готові воювати. Саме це визначало їхню буденність. Вони не займалися ні господарством, ні торгівлею. Основним їхнім заняттям була війна, а сама Спарта нагадувала військовий табір. Спортивні змагання підтримували постійний дух суперництва. Спартіатам заборонялося без потреби виїздити за межі поліса, багато говорити й розголошувати зміст навіть побутових розмов.

Для того щоб стати повноправним громадянином (спартіатом), треба було: по-перше, від народження отримати право на володіння земельним наділом; по-друге, отримати відповідне виховання, яким опікувалася держава, і, по-третє, отримати доступ до однієї з громадських їдалень, де харчувалися всі дорослі (віком понад 30 років) чоловіки.

Спартанська дівчина, яка бере участь у змаганнях з бігу. Фігурка 5 ст. до н. е.

Спартанські дівчата, майбутні матері, мусили бути дужими, здоровими й витривалими. Вони займалися бігом, боротьбою, кидали списа.

Прочитайте уривок із твору Плутарха. Поміркуйте, чому історик твердив, що «Спарта – єдине місто у світі, де діяло прислів'я, що багатство сліпе і лежить неживе й нерухоме, як на картині».

■ «...Щоб остаточно знищити будь-яку нерівність, Лікурґ насамперед вилучив з обігу всю золоту та срібну монету, наказавши використовувати лише залізну, але й тій за її великого розміру та ваги визначив маленьку вартість, – так збереження суми в десять мін вимагало мати вдома власний склад, а для перевезення – вози. Крім того, він прогнав зі Спарти зайві та непотрібні, на його думку, ремесла. А зрештою, більшість із них і без того зникла б разом із запровадженням нової монети, тому що мистецькі вироби не мали збуту... Не було в Спарті і торгівлі чужоземними товарами, у спартанські пристані не заходив жоден корабель. Щоб іще рішучіше побороти пишність і цілковито знищити жадобу до багатства, Лікурґ запровадив спільне харчування. Згідно із цим усі громадяни мусили сходитися разом і спільно їсти приписані страви; ніхто не смів у себе вдома їсти, розлігшись на дорогих подушках при багато прибраних столах».

Працюймо самостійно. Завдання 1. Дайте відповіді на запитання.

1. Чому із запровадженням нової «монети», за словами Плутарха, у країні зникла злочинність?
2. Для чого в Спарті було запроваджено спільне харчування спартіатів?
3. Як нововведення Лікурґа вплинули на побут спартанців?

2. Чого прагнули навчити своїх дітей спартанці?

Велику увагу спартанська влада приділяла вихованню дітей. Життя новонародженої дитини в Спарті залежало від рішення ради старійшин. Хворі діти, вважали спартіати, не потрібні ні батькам, ні державі. До семи

років дитину виховували в сім'ї, а потім розпочиналося її навчання в громадських школах. У 14 років хлопчики проходили випробування в храмі Артеміди. Після іспиту (а потрібно було витримати удари різкою без сліз та зойків) хлопець міг продовжувати навчання. У 18 років його зараховували до загонів ефебів, які займалися військовими справами, іноді пошуками їжі та крадіжками, оскільки ці загони не утримувалися за рахунок общини. Закінчувалося виховання чоловіків у 30 років. Повноліття в дівчат визначалося 18-річним віком, який давав можливість узяти шлюб.

Роздивіться ілюстрацію.

Джерела свідчать, що перед битвами спартанці вдягали плащі здебільшого червоного кольору. Поміркуйте, чому.

Фігурка спартанського воїна, який готується до битви, з розпущеним волоссям та в плащі. 5 ст. до н. е.

3. Про які подробиці виховання спартанців довідуємося з розповіді Плутарха?

«Лікурґ позабирав семилітніх дітей, об'єднав їх у загони й виховував їх спільно, привчав до спільних ігор і навчання. На чолі загонів він ставив найкмітливішого й найхоробрішого в бійках. Діти в усьому брали з нього приклад, виконували його накази, зносили покарання, відтак усе навчання полягало в тому, щоб виховувати в дітях покірливість. Читання та письма вони вчилися тільки в межах необхідності. Виховання полягало в тому, щоб навчити безвідмовно коритися, терпляче зносити негаразди й перемагати супротивника.

Виховання старших було ще суворішим, їх стригли коротко, привчали ходити босоніж і грати голими. Коли вони досягали 12 років, хлопці переставали носити хітон, одержуючи раз на рік гіматій, ходили брудними, не вмивалися й не змащували нічим тіло, за винятком декількох днів на рік, коли їм дозволялося користуватися всім цим.

Дітей привчали висловлюватися гостро, але дотепно й небагатьма словами. Лікурґ вважав, що й кілька простих слів повинні мати глибокий зміст. Примушуючи дітей довго мовчати, він навчав їх давати влучні, глибокодумні відповіді... Сам Лікурґ, коли в нього хтось став вимагати, щоб він запровадив у державі демократію, відповів: «Запровадь спочатку демократію в себе в домі»».

Хітон – довга натільна сорочка без рукавів.

Гіматій – верхній одяг у вигляді шматка тканини, який одягали поверх хітона.

Чому спартанці так суворо виховували своїх дітей?

Працюймо самостійно. Завдання 2.

1–2. Скориставшись уривком із твору Плутарха, поясніть походження висловів *спартанське виховання* та *лаконічна мова*.

3. Доповніть твердження, використовуючи дієслова. *Спартанських хлопців навчали...*

Працюймо самостійно. Завдання 3.

Скориставшись розповіддю грецького історика Ксенофонта, поясніть, чим виховання спартанців відрізнялося від того, про яке йдеться в уривку.

Спартанців виховували не так, як інших греків. По-перше, їх... По-друге... По-третє...

■ *«Зазвичай ті елліни, які про себе кажуть, що добре виховують своїх дітей, як тільки їхні діти почнуть розуміти, що до них говорять, негайно приставляють до них педагогів – своїх слуг і відправляють до вчителів учитися грамоти, музики та занять у палестрі. Водночас ноги їх зманіжують взуттям, і все тіло безліччю одягу, а що стосується їжі, то мірою для них вважають їхній шлунок...».*

Палестра – приватна гімнастична школа. Такі школи мали відкриті майданчики, бігові доріжки, гімнастичні зали, басейни.

Оцініть себе

Поставте собі оцінку за урок, зарахувавши за різні етапи роботи відповідні бали: за кожне із завдань (завдання 1–3) – від 1 до 3 балів; так само від 1 до 3 балів оцініть свою участь в обговоренні в парах (максимальна оцінка за урок – 12 балів).

Порівняйте переконання громадян Спарти та Афін. Поміркуйте, чим ті й ті пішались, що вважали найвищими чеснотами, а що засуджували.

АНТИЧНА ГРЕЦЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ КЛАСИЧНОЇ ДОБИ

§ 30. ГРЕКО-ПЕРСЬКІ ВІЙНИ (500–449 рр. до н. е.)

- Роздивіться реконструкцію грецького бойового корабля – трієри. • Який прийом ведення морського бою зображено на малюнку?

Фрагмент Саламінської битви 480 р. до н. е. Художня реконструкція.

Трієра – бойовий корабель з веслами, розташованими в три ряди один над іншим у шаховому порядку. Використовуючи саме ці бойові кораблі, греки перемогли персів в одній з битв греко-перських війн.

1. Яка подія була початком греко-перських війн?

Як ви вже знаєте, у 522 р. до н. е. Дарій I став правителем Перської держави. Невдовзі перси захопили Лідію й почали збирати данину з грецьких міст Малої Азії. Незабаром Дарій I вирушив у похід проти скіфів й оволодів протоками між Європою та Азією.

У 500 р. до н. е. розпочалося повстання в грецькому місті Мілет проти перського панування. Його вважають початком греко-перських воєн. Мілет підтримали інші міста Малої Азії. Вони звернулися до полісів Греції за підтримкою. На це прохання відгукнулися лише Афіни та місто Еретрія на острові Евбея. Спочатку успіх був на боці повсталих. Але згодом перси взяли гору в битві на морі й штурмом захопили місто Мілет. Місто було зруйноване, а його жителів перетворили на рабів.

Афіняни розуміли, що перси не залишать без уваги втручання Афін у війну, і почали збирати сили.

1

2

1. Перський воїн. Реконструкція.
2. Давньогрецький гопліт – піший воїн з важким озброєнням.

2. Як розгорталася перша переможна битва греків проти персів?

У 492 р. до н. е. Дарій I вирушив у похід проти греків, який закінчився невдало. Перський флот, що йшов у Грецію, потрапив у бурю біля мису Афон, і майже 300 кораблів потонуло.

Через два роки Дарій I висунув містам Греції вимогу визнати його владу: «...Цар царів, великий цар Дарій I, володар усіх людей від сходу до заходу, вимагає від вас землі та води...». Деякі поліси підкорилися. В Афінах послів Дарія скинули в море, а спартанці кинули їх у колодязь зі словами, що там перси знайдуть достатньо і води, і землі.

Перший марафонець. Картина-реконструкція.

Поміркуйте, які слова мав сказати воїн, що сповістив про результат битви.

Фаланга – щільна лінійна побудова за формою прямокутника з рядів важкої піхоти. Здебільшого греки шикували 8 шеренг по 1000 воїнів у кожній.

витримка забезпечили грекам перемогу, а перська армія вперше зазнала поразки. Гонець, який, не зупиняючись, пробіг відстань від Марафона до Афін, щоб сповістити городянам результат, упав мертвим від перенапруження. На його честь до сьогодні проводяться змагання з бігу на марафонську дистанцію (42 км 192 м).

Розв'яжіть хронологічну задачу.

Скільки років минуло від реформ Солона до першої битви греків з персами?

3. Як розгорталися події греко-перських воєн під час походу Ксеркса?

У 480 р. до н. е. Ксеркс, син померлого Дарія I, повів на Грецію величезну армію. На персів уже чекали. Талановитий державний діяч архонт **Фемістокл** зробив багато, щоб об'єднати грецькі міста. Було збудовано 200 нових військових кораблів-трієр. До союзу для боротьби з персами долучився 31 поліс. Аби заручитися підтримкою Спарти, Фемістокл навіть поступився командуванням і в армії, і на флоті. Греки вирішили затримати персів у вузькій **Фермопільській ущелині**. Туди попрямували 7 тисяч воїнів на чолі зі спартанським царем **Леонідом**.

Скориставшись картою, розкажіть про похід Ксеркса 480–479 рр. до н. е. та про місця основних битв.

7 тисяч проти 150 тисяч! Перси не могли здолати греків 4 дні. Проте зрадник з місцевих мешканців показав персам гірську стежку, що вела в обхід ущелини. Дізнавшись про це, Леонід наказав грекам відходити для з'єднання з основними силами. Сам цар і 300 спартанців залишилися – їхні традиції забороняли відступати. Усі вони загинули.

Прочитайте уривок з «Історії» Геродота й поміркуйте, чому битву захисників Фермопіл у світовій історії вважають символом вояцької мужності.

■ «Чотири дні Ксеркс звелів перечекати, усе ще сподіваючись, що спартанці кинуться навтьоки. Нарешті на

Сучасний пам'ятник цареві Леоніду.

п'ятий день цар у люті послав проти них мідійців з наказом взяти їх живими й привести перед його очі. Мідійці стрімко кинулися на еллінів; при кожному натиску багато мідійців падало, на місце полеглих ставали інші, але не відступали, незважаючи на важку втрату. Тоді, можна сказати, усім стало ясно, і особливо самому цареві, що людей у персів багато, а мужів серед них мало. Під час цих сутичок цар, як розповідають, спостерігав за ходом бою й, охоплений страхом за своє військо, тричі підхоплювався зі свого трону. Так вони билися в той день, але й наступний день не приніс персам удачі. Більшість спартанців уже зламала свої списи й потім заходилася вражати персів мечами... Спартанці захищалися мечами, у кого вони ще були, а потім руками й зубами, поки варвари не засипали їх градом стріл...».

Перський цар Ксеркс із гори Егалео спостерігає за розгортанням Саламінської битви. Художня реконструкція.

Одночасно з битвою біля Фермопіл вів бойові дії проти персів грецький флот. Більшість жителів Афін було вивезено на острів Саламін. Шлях на Афіни було відкрито. Проте перси здобули лише безлюдне місто, спаливши більшу його частину.

Грецький флот стояв у протоці біля острова Саламін. Саме тут 28 вересня 480 р. до н. е. відбулася морська битва з персами. Бій розгорівся в протоці, яка відділяє острів від материка. Невдале розташування перського флоту призвело до того, що їхні кораблі не могли маневрувати. 300 грецьких трієр уміло таранили кораблі персів гострими носами, обкутили міддю, і порівняно легко перемогли.

Про Саламінську битву залишив свідчення її учасник, грецький поет Есхіл. Прочитайте уривок із твору Есхіла, знайдіть у тексті рядки, що втілюють прагнення греків до перемоги. На основі уривка відтворіть перебіг битви.

*«...І дружній заклик несподівано
Потряс повітря: "Гай же, діти еллінів!
Отчизну порятуйте, жон, дітей своїх,
Богів оселі – наші храми батьківські
Й дідів могили! Нині в бій за все йдемо!"
По-своєму і перси відгукнулися,
Й пора настала не вагаться – діяти.
...судна тут носами міднокутими
Зіткнулись. Еллін перший на таран пішов
І проломив з розгону фінікійцеві*

*Корму. Тоді вже сміло й інші вдарили.
Спочатку перські судна, напливаючи,
Протистояли грекам. Та, згромадившись
У вузині протоки, одне одному
Лиш заважали, бо ж, носами мідними
Вдаряючи, змітали веслярів ряди.
Тоді-то греки – так було задумано –
В тісне кільце взяли...
Все те, що з війська персів залишилося,
Вдалось до втечі – хто куди метнувся тоді.*

Навесні наступного року перси знову спустошили Аттику та розорили Афіни. Греки ухвалили провести вирішальну битву. Біля беотійського міста Платеї персів було розгромлено. Майже одночасно із цією битвою грецький флот здобув перемогу біля мису Мікале. Тож війна завершилася на користь об'єднаних грецьких полісів.

Поміркуйте, чому Саламінську битву вважають визначальною в перебігу греко-перських воєн.

Розв'яжіть хронологічну задачу. Скільки минуло років від битви під Марафоном до Саламінської битви?

4. Якими були наслідки греко-перських війн?

У 449 р. до н. е. між персами і греками нарешті було укладено мир. Персія зобов'язувалася не посилати своїх кораблів у протоки та в Егейське море. Вона мусила тримати свої війська не ближче триденного переходу від берегів Малої Азії.

Перемога мала велике значення для подальшого розвитку Греції. Під час війни з персами греки вперше об'єдналися для того, щоб захистити від нападників усю Грецію, а не лише своє рідне місто. Водночас посилилося суперництво двох найсильніших держав – Афін і Спарті.

Двобій грецького та перського воїнів. Зображення на давньогрецькому посуді.

Оцініть себе

1. Як розпочалася греко-перська війна? Як греки одержали першу перемогу над персами?
2. Витлумачте поняття: *трієра*, *марафонський біг*, *фаланга*, *гопліти*.
3. Які сухопутні та морські битви визначали хід греко-перських війн? Чим вони завершувалися?
4. Якою була роль відомих греків (Мільтіада, Леоніда, Фемістокла) в історії греко-перських воєн?

Чим можна пояснити, що маленькі грецькі держави-поліси подолали велетенську Перську імперію?

§ 31. РОЗКВІТ АФІНСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ

● Роздивіться ілюстрацію. Чому на афінських монетах зображено сову? ● У 5–4 ст. до н. е. афінські «сови» «ходили» в усіх полісах Егейського моря, тобто вони виконували роль міжполісної грошової одиниці. Поміркуйте, про що це свідчить.

Монета Афінської держави. Близько 480 р. до н. е.

1. Хто такий Перікл? Чому з його ім'ям пов'язують утвердження демократії в Афінах?

Перемога в греко-перських війнах допомогла грекам усвідомити переваги їхнього суспільного устрою. Адже у військовому протистоянні зійшлися не просто Персія та окремі грецькі поліси, а два світи, дві цивілізації: східна та антична, з її демократичними цінностями. Перемога Еллади, яка поступалася Перській імперії за територією в 50, а за населенням – у 20 разів, спричинила найвищий злет у всіх царинах

1. Перікл.
2. Афіна Парфенос.
Копія скульптури Фідія з афінського Парфенону, створена за Перікла.

Статуя заввишки 11–12 м, її основа дерев'яна, одяг, щит, шолом зроблені із золота, обличчя, шия, руки – зі слонов'ї кістки, очі – з коштовного каміння.

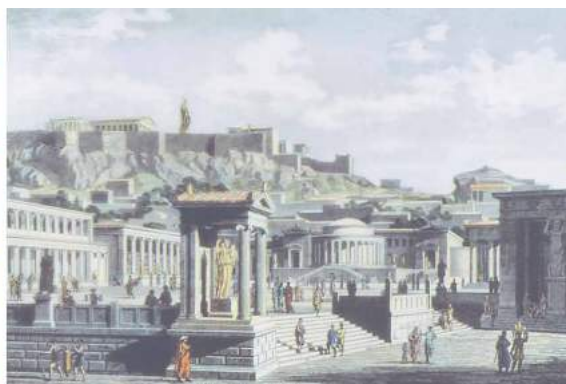
життя. Саме тому період 480–431 рр. до н. е. називають «золотим п'ятдесятиліттям».

У 462 р. до н. е. народні збори позбавили ареопаг права затверджувати закони та заслуховувати звіти урядових осіб. Відтоді найважливіші питання мали вирішувати народні збори та Рада п'ятисот. Державу очолив Перікл. Від 444 р. до н. е. його протягом 15 років обирали першим *стратегом*.

За правління Перікла кожен афінський громадянин міг бути обраним на будь-яку державну посаду. Багато із цих посад, крім стратегів та інших військових, розподіляли жеребкуванням – «голосували» білими та чорними бобами. Особлива колегія з 11 осіб наглядала за дотриманням громадського порядку та законності. Але оскільки афіняни вважали, що громадяни рівні між собою, обов'язки наглядачів, тюремників та катів виконував загін із 300 державних рабів.

Перікл запровадив платню суддям, а пізніше заробітну платню («діету») почали отримувати члени Ради п'ятисот. Почали платити й за військову службу на кораблях. Це дало Періклові змогу залучити до державної служби середніх та дрібних землевласників, які раніше через нестатки не мали можливості брати участь в управлінні державою.

За Перікла розквітло містобудування. Було споруджено багато храмів. Саме тоді постав головний храм Греції – Парфенон.

Акрополь з Парфеноном та агора в Афінах за Перікла. Реконструкції.

Прочитайте уривки з розповідей Плутарха про Перікла й поміркуйте, які риси вдачі Перікла сприяли тому, що його багато разів, усупереч приписам закону, обирали на посаду стратега. 1. Чому Перікл уникав панібратства? 2. Які переваги він мав зі свого дару красномовця? 3. Яким постає Перікл як військовий діяч? 4. У чому виявлялася його безкорисливість?

■ *«...У місті бачили, як він прямує однією дорогою – на площу й у Раду. Він відмовився від запрошень на обіди й від будь-яких дружніх стосунків, отже, під час своєї довгої державної діяльності він не ходив ні до кого із друзів на обід... Перікл налаштував свою мову, як музичний інструмент... Утім дехто думає, що його нарекли “Олімпійцем” через ті споруди, якими прикрасили місто, інші – через його успіхи в державній діяльності й у командуванні військом; ...ще твердять, що цим іменням він має завдячувати своєму дарові слова: він так говорив, начебто гримів і метав блискавки, коли говорив перед народом. ...Усі бачили його безкорисливість і невідкупність. Хоча він зробив місто з великого найбільшим і найбагатшим, хоча він могутністю перевершив багатьох царів і тиранів, він на жодну драхму не збільшив свого майна проти того, яке залишив йому батько. Як стратег Перікл славився найбільше своєю обережністю: він добровільно не вступав у битву, якщо вона була небезпечною, а її результат був сумнівний; тих воєначальників, які шляхом ризику здобували блискучий успіх і збуджували загальне захоплення як великі полководці, він не наслідував і не вважав їх собі за зразок...».*

Розв'яжіть хронологічну задачу. Скільки років пролягає між початком реформ Солон та обранням Перікла стратегом? Поміркуйте, що було спільного в діяльності цих двох видатних діячів Афіїнської держави.

2. Які органи влади управляли Афіїнською державою, якими були права й обов'язки громадян?

За Перікла державна влада почала поділитися на законодавчу, виконавчу та судову.

Найвищим органом Афіїнської держави були **народні збори**. Вони схвалювали закони й виносили рішення з приватних питань, обирали урядовців та приймали їхні звіти, обговорювали питання війни чи миру, забезпечення продовольством, відзначення релігійних свят та інших подій. У народних зборах брали участь усі афіїнські громадяни, які досягли 20 років. Збори відбувалися регулярно: кожні 9 днів. Порядок денний зборів визначали заздалегідь. Але кожен громадянин мав право внести будь-яку пропозицію чи законопроект, міг навіть порушити будь-яке питання, обговорення якого не передбачалося. Ухвали народних зборів завжди починалися словами: *«Рада та народ постановили...»*.

Другим за значенням органом влади в Афіїнській державі була **Рада п'ятисот**, що відала всіма питаннями в період між народними зборами. Щороку рада поповнювалася за жеребом громадянами, які досягли 30-літнього віку. Рада поділялася на 10 підрозділів по 50 осіб від району.

Виконавчі обов'язки покладалися на **колегії**. Винятковою була роль **колегії десяти стратегів**. Стратеги командували армією та флотом, наглядали за їхнім станом у мирний час, відповідали за будівництво військових укріплень, витрати військових коштів.

Неабияку роль у державному житті Афін відігравав суд. У ньому могли брати участь усі афінські громадяни, незалежно від статків. Щороку за жеребом з охочих обирали 6000 суддів. Число суддів під час розгляду судових справ було різним: від 500 до 1000 осіб. Судді заздалегідь не знали, які справи будуть розглядати, що виключало можливість підкупів і зловживань. Кожен афінянин звинувачував та захищався сам. Афінянина не можна було ув'язнити без судового вироку.

Суд також ухвалював закони. Ухвала народних зборів набувала ваги закону тільки після затвердження її судом. Записаний на дошці закон виставляли для загального ознайомлення.

Що з державного життя давніх греків успадкували сучасні держави?

Навіщо, на вашу думку, Перікл так наполегливо розбудовував Афіни?

■ «...Тим часом поставали споруди, грандіозні за розмірами, виняткові за красою. Усі майстри прагнули перевершити один одного довершеністю роботи; особливо ж дивувала швидкість виконання. Споруди, кожна з яких, як гадалося, могла бути завершена працею багатьох поколінь і ціною багатьох людських життів, були завершені у квітучий період діяльності одного державного мужа...».

За словами Плутарха, Перікл «не менше як п'ятнадцять років мав безперервну одноосібну владу, хоча посада стратега дається за законом на один рік»; «Перікл вів за собою народ переконанням і настановами... то стримуючи його зухвалу самовпевненість, то підбадьорюючи, втішаючи його... Перікл був рятівним підмурком державного ладу».

- Поміркуйте, кому належала влада в Афінах: Періклу чи народові?
- Що мав на увазі Перікл, коли казав собі, одягаючи військовий плащ під час обрання на посаду стратега: «Будь обачним, Перікле: тобі керманити вільними людьми, і до того ж еллінами, і до того ж афінянами»?
- Що змінилося в управлінні Афінами за Перікла?

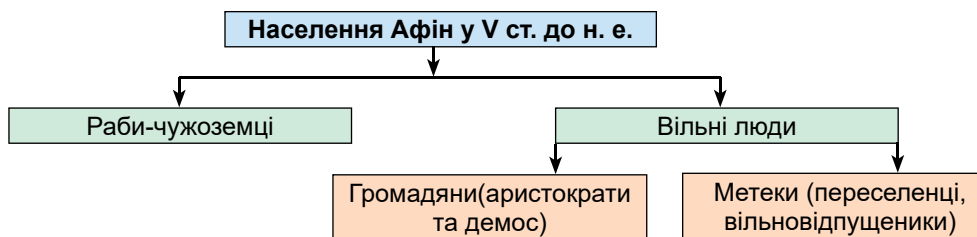
Роздивіться картину. Про що міг говорити Перікл перед громадянами Афін? Запропонуйте 2–3 теми, стисло викладіть коло обговорюваних питань.

Виступ Перікла на народних зборах. Художня реконструкція.

Роздівіться схему. Зробіть висновок, чи все населення Афін користувалося громадянськими правами. Кого з мешканців Афін не подано на схемі?

3. Чи всі мешканці Афін мали однакові права?

В Афінах кожен громадянин міг виступати на народних зборах із критикою посадових осіб, вносити пропозиції з питань зовнішньої та внутрішньої політики. У народних зборах брали участь до 6000 осіб, тобто близько п'ятої частини всіх громадян. Чимало учасників зборів не мали освіти, тому найчастіше виступали ті самі – красномовці та «демагоги» (так називали ватажків демосу).

Мистецтво керувати державою давні греки називали словом **політика**.

Водночас, як ви переконалися, не всі мешканці Афін мали громадянські права. Не лише раби, а й особисто вільний людина – **метеки** – не брали участі ні в народних зборах, ні в судових засіданнях, не могли бути обрані на керівні посади. Їм забороняли володіти землею на території Аттики, мати власні будинки, не давали громадянства, навіть якщо вони жили в Афінах упродовж декількох поколінь.

У державному житті Афін не брали участі й жінки.

Оцініть себе

- Скільки років тому Перікла обрали на посаду першого стратега?
- Витлумачте поняття: *політика*, *афінська демократія*, *громадянські права*.
- Який орган влади в Афінській державі був найвищим? Які питання там розглядали? Як відбувалася його робота? Які повноваження мали інші органи влади?
- Хто з мешканців Афін не мав права на управління державою?

Чому Афінську державу за Перікла визначають як «золоту добу»? Що вразило б афінянина, який потрапив до однієї з країн Давнього Сходу, у державному устрої та правах тамтешніх мешканців?

§ 32. ГОСПОДАРЮВАННЯ ТА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ В ДАВНІЙ ГРЕЦІЇ

- Роздівіться зображення на виробах давньогрецьких ремісників. Про які заняття давніх греків повідомляють розписи?

1. Яким було господарське життя Греції за класичної доби?

Через несприятливі для хліборобства природні умови в 5–4 ст. до н. е. зернові культури були витіснені виноградом, оливками, овочами та фруктами. Виноград та плоди оливкового дерева висушували та маринували, але продавали за межі Греції здебільшого вино та олію. На ринках продавали смокву (інжир), цибулю, часник, капусту та зелень. Щодня вживали також м'ясо та молоко. Сільське господарство було основним заняттям мешканців Спарти, Беотії, Фессалії. Проте в Давній Греції існували поліси, які надавали перевагу ремеслу та торгівлі, – це Коринф, Аттика, Мегари.

Надзвичайно вправними були грецькі ковалі та гончарі. Греки вдосконалили виробництво заліза, знали кілька видів сталі, виробляли бронзові та мідні вироби. Грецькі амфори та піфоси для збереження й перевезення вина, олії, зерна, святковий столовий посуд, теракотові статуетки й світильники славилися в усьому Середземномор'ї. Від 6 ст. до н. е. греки використовували монети.

У 5–4 ст. до н. е. виникла нова форма рабства, яку вчені називають *класичним рабством*. Історики припускають, що в Афінах раби становили третину всього населення. Завдяки рабській праці процвітали маєтки землевласників, ремісничі майстерні, працювали шахти й копальні, велось будівництво, розвивалася торгівля. Раби працювали і в домашніх господарствах: мололи зерно, готували їжу, прибирали житло. Раби доглядали за дітьми, працювали секретарями, писарями, кур'єрами, катями та поліцейськими. Греки вважали, що поділ людей на рабів і вільних закладено в самій природі людини, а тому рабство має існувати завжди. Основними джерелами поповнення рабів були війни, работоргівля та піратство. Діти рабів також були рабами.

Роздивіться зображення на коринфській керамічній дошці 630–610 рр. до н. е. Якому заняттю присвячено зображення?

2. Якими були звичаї та побут давніх греків?

Від самого початку грецька цивілізація формувалася як суспільство дозвілля. Погляди греків влучно висловив Арістотель: «Людина створена для щастя, а поліс – для того, щоб вона могла жити щасливо». Рабська праця дала змогу більшості громадян не перейматися клопотами про пошук засобів до існування. Навесні та влітку греки працювали не більше ніж шість годин на добу. Решту часу вони присвячували атлетичним заняттям, відвідуванню центральної площі – агори, де виступали політики, філософи, поети, письменники.

Місця, де греки проводили дозвілля, називалися **палестри** та **гімнасії** – спеціально обладнані спортивні майданчики. Тут були всі умови для занять спортом, відпочинку, а також лазні, де спортсмени могли помитися після вправ та змагань. Елліни влаштовували урочисті вечери,

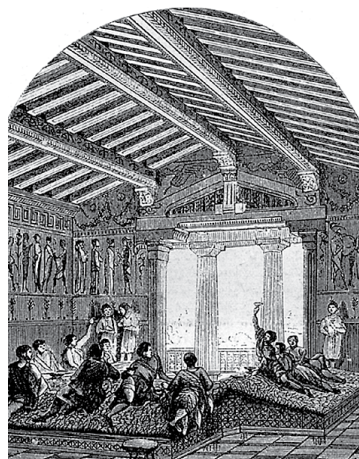

на які запрошували поетів, танцюристок. На таких вечерях люди спілкувалися, вели розмови на філософські, літературні та буденні теми.

Заходячи до будинку, гості знімали взуття, а раби омивали їм руки. Ця процедура повторювалася часто, оскільки їли без ножів, виделок і навіть ложок. Після того як гості почастилися першими стравами, починалася розмова. Раби приносили десерт і вино, яке на дві третини розбавляли холодною водою.

Грецькі будинки поділялися на чоловічу та жіночу половини. Своє приватне життя греки не виставляли напоказ. Будинки виходили на вулицю глухим муром. Стіни будівель були потиньковані, а в багатих людей іноді оздоблені мозаїкою. Меблі греки мали надзвичайно прості: ложа для снання та їжі, низенькі столи, скрині, лави, крісла. Для освітлення використовували бронзові лампи, у які заливали оливкову олію. Посуд – чаші, горщики, амфори – здебільшого виготовляли з глини.

Чоловіки вдягали довгу, до колін, сорочку без рукавів – **хітон** – та плащ, який обгортали навколо тіла, – **гіматій**. У жінок хітони були довшими – сягали землі. Краєм плаща жінки вкривали голову. Чоловіки ходили з непокритою головою, і лише ремісники та мандрівники одягали шапки. Взуттям слугували сандалії.

У будинку заможного грека.
Реконструкція.

Фрагмент вазопису із зображенням давньогрецького ложа.

3. Як давні греки вшановували своїх богів?

Опановуючи матеріал з історії Давньої Греції, ви вже дізналися, що невід'ємною частиною світогляду та буденного життя греків була релігія. Утім упродовж століть боги змінювалися так само, як і ті, хто вірив у них. Від часів утворення грецьких полісів зростає роль богів – покровителів ремесла й торгівлі (Гермеса), ковальства (Гефеста). Здебільшого покровителями ремесел у кожному місті ставали боги, що їх вважали оборонцями самого міста: наприклад, в Афінах – Афіна, у Дельфах – Аполлон тощо. У кожному полісі поступово складається культ головного бога – охоронця й покровителя держави та її громадян.

Греки вірили і в те, що боги знають, як можна уникнути неприємностей у житті. Свої поради та веління (**оракули**) боги передавали людям через пророків і ясновидців. Так, у храмі Аполлона в Дельфах була **піфія** – жінка-віщунка,

Оракул – 1) місце в святилищі, де отримували відповідь божества на поставлене питання; 2) віщування-пророцтва, що їх виголошувала піфія.

яка могла дати відповідь на будь-яке запитання про майбутнє. До неї та до жерців храму час від часу зверталися правителі Греції та інших країн і народів. Збереглася легенда про **Кассандру**, дочку троянського царя Приама, яку боги нагородили здатністю передбачати майбутнє, але вона відкинула залицяння Аполлона, і той зробив так, що люди ніколи не прислухалися до її правдивих пророцтв.

Фрагмент моделі святилища в Дельфах.

Греки, як і інші давні народи, споруджували своїм богам *храми*. Усередині давньогрецького храму стояла статуя бога, якому було присвячено споруду, проте всі обряди та святкування відбувалися на площі, біля будівлі. Віруючі не були учасниками релігійних церемоній, а спостерігали за ними ззовні. Обов'язки жерців виконували вибрані жеребкуванням службові особи. Грецький жрець не вчився спеціально й нічим не відрізнявся від решти громадян.

1

2

1. Піфія та цар Егей. Розпис на посуді.
2. Реконструкція статуї Зевса Олімпійського (скульптор Фідій). Установлена в храмі Зевса в Олімпії; одне із чудес світу давнини.

Роздивіться ілюстрації. Усі зображені на давньогрецькому посуді спортивні змагання передбачено програмою Олімпійських ігор. Визначте їх.

4. Що святкували давні греки? Яку роль відігравали Олімпійські ігри в житті греків?

Релігійні свята посідали особливе місце в житті грецьких полісів. Їх присвячували богам – покровителю поліса. Під час свят відбувалися спортивні змагання; художники, поети, скульптори представляли свої нові роботи. Так, наприклад, у жителів Афін найважливішим святом було Панафінеї.

Деякі з таких свят стали загальногрецькими. Чи не найурочистішими з-поміж них були **Олімпійські ігри** на честь Зевса Олімпійського. Від **776 р. до н. е.** вони відбувалися в Олімпії кожних чотири роки. На час проведення ігор припинялися війни та збройні сутички, а в Олімпію з усіх куточків Еллади сходилися учасники змагань та глядачі.

Програма ігор передбачала парад учасників, спортивні змагання в п'ятиборстві (біг, стрибки в довжину, метання списа й диска та боротьба), кулачні бої, перегони колісниць (пізніше додався **панкратіон** – боротьба без правил і змагання на кулаках) та жертвоприношення Зевсу. Переможці ігор називались **олімпіоніками**, в останній день свята вони одержували вінки з гілок оливкового дерева. Імена переможців та назви їхніх міст урочисто оголошували, влаштовуючи на їхню честь бенкет. Олімпіонік повертався до рідного поліса в пурпуровому плащі й на колісниці. Його зустрічало все місто. На честь олімпіоніка співали гімни та влаштовували гуляння.

Загальнонародне значення мали свята на честь бога Діоніса, що відбувалися в Афінах щорічно в березні-квітні впродовж 6 днів. Відбувалися свята й на честь богині родючості Деметри, які проходили восени, збігаючись зі святом урожаю. Важливе місце посідали також Піфійські свята в Дельфах на честь Аполлона, Істмійські свята на честь Посейдона. Крім культових, існували загальнодержавні свята, присвячені історичним подіям на честь перемоги під Платеями та Марафоном.

Роздивіться ілюстрацію-реконструкцію. Як ви уявляєте змагання на Олімпійських іграх у Давній Греції?

Оцініть себе

1. Витлумачте поняття: *піфія, оракул, олімпіоніки, класичне рабство*.
2. Що визначало господарське життя греків за доби розквіту?
3. Якими були будні давніх греків?
4. Що таке Олімпійські ігри? Як вони відбувалися? Які ще свята вшановували греки?

Що вразило б афінянина в господарстві та побуті однієї з країн Давнього Сходу, якби він до неї потрапив?

§ 33. ОСВІТА, НАУКА, ВИХОВАННЯ ТА СІМЕЙНЕ ЖИТТЯ В ДАВНІЙ ГРЕЦІЇ

- Роздивіться ілюстрацію. Про які шкільні заняття свідчить розпис?
- До яких деталей привертає увагу вазописець?
- Чим таке навчання відрізнялося від спартанського?
- Що, на вашу думку, робить чоловік із тростиною, зображений праворуч?

Фрагмент вазопису із зображенням давньогрецької школи.

1. У чому особливості виховання та освіти давніх греків?

Поява на світ дитини була в грецькій родині великим святом. Коли народжувався хлопчик, на двері будинку чіпляли гілки оливи, а коли дівчинка – вовняні нитки. До семи років дитина перебувала під опікою матері або годувальниці. Греки вважали дітей відповідальними за вчинки батьків.

У різних полісах дітей виховували по-різному. У Спарті, зокрема, їхнім вихованням та освітою опікувалася держава. Але в інших містах виховання було домашнім. Дитину із семи років передавали під опіку раба, якого називали **педагогом**. Пізніше хлопчики починали відвідувати школу. Найчастіше вони мали трьох учителів. Перший навчав дітей читати, писати та рахувати. Другий – музики, а третій стежив за їхнім фізичним розвитком. За подальше навчання слід було платити. Основними предметами з 12 років була граматики (література, переважно поезія), риторика – мистецтво красномовства. До 16 років ця освіта завершувалася, і наставав період 2–3-річних атлетичних вправ. У 18 років юнак вступав у вік ефебів (початкова 2-річна військова або прикордонна служба). Після її завершення чоловік вважався повнолітнім. Він міг продовжити навчання в елітарних філософських школах. Крім риторики, у них навчали мистецтва **діалектики** – правильного розмірковування.

Складіть речення про виховання та освіту греків різних вікових груп.

До 7 років

Від 7 років

Від 12 років

Від 16 років

Від 18 років

2. Яких традицій дотримувалися давні греки в родинному житті?

Греки першими з давніх народів почали дотримуватися звичаю, за яким у чоловіка повинна бути одна дружина. Здебільшого майбутнього чоловіка вибирав батько дівчини. Він запрошував наречених і певний час спостерігав за їхньою поведінкою. Тільки в Спарті майбутню дружину треба було (за погодженням з нею) викрасти.

Шлюб передували заручини, але обіцянку давала не дівчина, а її батько чи брат. На весілля запрошували родичів і друзів сім'ї. На ньому не було нареченої, яка сиділа під фатою серед своїх подруг. Після бенкету молоді їхали в будинок чоловіка. Чоловік на руках вносив наречену в будинок, а гості обсипали молодят фініками, горіхами, дрібними монетами.

Виходячи заміж, жінка втрачала самостійність. Вона не ухвалювала жодних рішень, позбавлялася права виходити без дозволу з жіночої половини будинку. Жінки сідали за стіл лише тоді, коли сім'я обідала без гостей. З дому жінка могла вийти лише для того, щоб піти до храму, та й то разом із чоловіком.

На відміну від афінянок, спартанки були цілковитими господинями в домі, оскільки їхні чоловіки нічим, крім полювання, спорту та війни, не займалися. За переказами, одна знатна спартанка на закид якоїсь іноземки, що спартанські жінки верховодять над своїми чоловіками, відповіла: «Але ж ми їх і народжуємо».

1

2

1. Молоде подружжя на давньогрецькому посуді.

2. Сцени весілля на грецькій вазі.

Роздивіться ілюстрації. Які деталі буденного життя жінок зображено на давньо-грецьких вазах?

3. Якими були досягнення грецької філософії та науки?

Виняткове значення для європейської цивілізації мало виникнення нового, відмінного від міфології, напряму пізнання світу та людини – філософії. Філософія зародилася наприкінці 7 ст. до н. е. в Іонії. Спочатку філософська думка Греції не була відокремлена від природничих та математичних знань. Потім стали формуватися окремі напрями наукового знання – астрономія, математика, медицина та географія. Проте кожна із цих нових галузей залишалася філософською, оскільки намагалася пояснити, як влаштовано світ – природу, людину, людське суспільство.

Слово **філософія** – грецького походження. Воно перекладається як «любов до мудрості». Філософія досліджує найзагальніші закони розвитку природи, суспільства, людини.

Неабиякої слави зажили філософи **Геракліт** та **Демокріт**. Геракліт уважав, що світ не створено ні богами, ні кимось із людей. У природі, у житті, вважав філософ, триває вічний рух, усе тече й змінюється. *«Двічі не увійдеш у ту саму ріку»*, – запевняв Геракліт. Демокріт висловив припущення, що все в природі складається з маленьких часточок – атомів.

Науки так швидко розвивалися, що деякі філософи почали твердити, що всі наукові істини мінливі та непевні. Чимало послідовників мав **Сократ**. Він уважав, що істинне (точне, достовірне) знання попри обмежені можливості людини існує. *«Я знаю, що я нічого не знаю»*, – казав мудрець, наголошуючи, що людина не народжується з готовими знаннями й за життя не може пізнати всього. *«Істина народжується в суперечці»* – ще одне переконання Сократа, яке вказало шлях розвитку наукового пізнання.

Учення Сократа розвивав його учень **Платон**. Саме Сократа він зробив головним героєм своїх діалогів – творів у формі бесід. Платон був переконаний, що світ створено за ідеальним задумом божественного розуму і його не можна пізнати до кінця. Неподалік від Афін Платон заснував першу філософську школу, у якій навчалися всі охочі. Цей заклад отримав назву **Академія** від назви священного гаю, посадженого на честь героя Академа, де його було розташовано. Академія, яку заснував Платон, проіснувала майже тисячу років.

Фреска «Афінська школа» (1511 р.) із залу папського палацу у Ватикані.

Так у художніх образах італійський митець Рафаель Санті (1483–1520 рр.) втілює уявлення про філософію. У центрі багатофігурного зображення – постаті Арістотеля та Платона в оточенні учнів: обидва філософи, про щось жваво дискутуючи, повільно наближаються до глядача, велично ступаючи по мозаїчній підлозі. Тут-таки, ліворуч угорі, ми бачимо Сократа; а поруч – група з Піфагором. На передньому плані самотня фігура Геракліта.

Надзвичайною широтою знань вирізнявся **Арістотель**. Важко знайти таку галузь науки, яку б не досліджував цей мислитель. Учений залишив по собі твори з філософії, математики, ботаніки, медицини, правознавства тощо. Основою світу, на думку Арістотеля, є матерія (тобто атоми). Арістотель також створив неподалік Афін філософську школу – *Лікей*. Так її називали, тому що розташовано її було біля храму Аполлона Лікейського. Там Арістотель читав свої лекції учням, прогулюючись. Хто встигав за ним, той встигав і в навчанні, хто ж відставав – мав прогалини в знаннях, тобто «*відставав у навчанні*».

Із часом від філософії відокремилася нова наука – математика. Найсильнішою була математична школа, яку створив **Піфагор**. На острові Кіос при храмі бога цілительства та покровителя лікарів Асклепія виникла відома медична школа, засновником якої був лікар **Гіппократ**. Гіппократа вважають засновником наукової медицини. До сьогодні лікарі багатьох країн світу дають клятву Гіппократа – настанови, яким має бути лікар.

У 5 ст. до н. е. з'явилися перші історичні твори. Найвидатнішими істориками того часу були **Геродот**, якого називають «*батьком історії*», та **Фуکید**.

Виберіть з тексту імена найвідоміших філософів та вчених. Доберіть до кожного стислу характеристику.

Прочитайте перекази про Сократа. Поміркуйте, якими буденними справами переймалися греки, які філософські та етичні проблеми їх турбували.

* * *

До Сократа прибіг якийсь чоловік і схвильовано почав:

- Послухай, Сократе, я мушу тобі сказати, що твій приятель...
- Стривай, – урвав його філософ. – Спершу дізнаємося, чи те, що ти мені скажеш, просіюється крізь три сита.
- Три сита? – здивувався чоловік.
- Так, любий приятелю, крізь три сита! Перше сито – це правда. Ти переконаний, що все в твоїй розповіді правда?
- Я чув про це від... – ніяковіючи почав той.
- Так, так. Спробуймо друге сито. Це сито добра. Те, що ти мені хочеш сказати, напевно, добре?
- Мабуть, навпаки...
- Тоді випробуймо третє сито. Скажи, чи мені конче потрібно знати те, що тебе так схвилювало?
- Та ні...
- Тоді, – усміхнувся мудрець, – коли те, що ти хотів мені сказати, ні правдиве, ні добре, ані необхідне, то поховай його в собі і не переобтяжуй ні себе, ні інших...

* * *

Один марнотрат, скаржачись, що йому завжди бракує грошей, запитав Сократа, де йому позичити чималу суму.

– Позич у себе, обмеживши свої витрати, – порадив філософ.

Оцініть себе

1. Із чим або з ким пов'язано виникнення термінів, які є вживаними й нині: *філософія, академія, ліцей, педагог*? Що означає кожне зі слів?
2. Чим уславили свої імена Геракліт, Демокріт, Сократ, Платон, Арістотель, Геродот, Піфагор, Гіппократ?
3. Яку освіту отримували давні греки?
4. Які особливості мало родинне життя?

Чи доводилося вам бувати на весіллі? Чи мають спільні риси весільні обряди українців та давніх греків? Як це можна пояснити? Які особливості освіти та виховання давніх греків успадкувала сучасна школа?

§ 34. МИСТЕЦТВО ДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 8

1. У чому своєрідність архітектури давніх греків? Які пам'ятки уславили архітектуру Давньої Греції?

Найяскравішим свідченням розквіту архітектури Давньої Греції були храми. Досягнення давньогрецьких митців – новий тип храмової споруди, яка стала центром найважливіших подій суспільного життя. Храми розташовували в центрі акрополя чи міської площі. Грецькі храми мали прямокутну форму й були з усіх боків оточені колонами. Колони будували в кількох стилях. Найдавнішими були **доричні** колони, які уособлювали мужній та войовничий характер дорійців, – вони

були важкими та масивними. Верхня частина колони мала вигляд круглої подушки й накладеної на неї важкої плити. Колони іншого стилю – **іонічного** – ошатні й стрункі. Їм притаманна легкість, витонченість, примхливість ліній. Верхня частина колони прикрашена двома великими завитками. Пізніше з'являються колони **коринфського** стилю: іще вишуканіші, з верхньою частиною, схожою на кошик з квітами. Греки прикрашали колонами не тільки храми, а й театри, гімнасії, палестри. Іноді в невеликих храмах колони замінювали скульптурами жіночих фігур (дівчат у довгих, прикрашених сукнях). Такі колони називають **каріатидами**.

Одним з найвідоміших храмів Давньої Греції був **храм Артеміді в Ефесі** на узбережжі Малої Азії (нині Туреччина), збудований у 6–5 ст. до н. е. Його вважали одним із *семи чудес світу*. Завширшки храм Артеміді простягався на 51 м, а завдовжки – на 105 м. Висота храму з колонами – 18 м. Храм прикрашали 127 колон. У 356 р. до н. е. храм було спалено мешканцем Ефеса Геростратом, який хотів увічнити своє ім'я в історії за будь-яку ціну. Тож вислів *Геростратова слава* означає – ганебна слава.

Найяскравішою архітектурною пам'яткою Давньої Греції став комплекс будівель на **афінському Акрополі**. Після перемоги над персами тут почалося велике будівництво. Ініціатором його став Перікл. Він залучив до будівництва свого друга Фідія, і за короткий час було споруджено цілий комплекс будівель, який став символом розквіту та могутності Афін.

Мармурові сходи вели до парадних воріт Акрополя, які називалися *Пропілеями*. Ліворуч розташовувалася картинна галерея – *пінакотека*. Праворуч від Пропілей стояв *храм Ніки* – богині перемоги, скульптуру якої афіняни позбавили крил задля того, щоб перемога ніколи не залишала місто.

Центральною спорудою Акрополя був храм *Парфенон*. Його будували як пам'ятник перемоги греків над персами і як символ могутності

*Храм Артеміді в Ефесі.
Реконструкція.*

1

2

1. Сучасний вигляд Парфенона. 2. Каріатида Ерехтейона.

Афінської держави. Він розташований на верхній терасі Акрополя, на висоті 150 м над рівнем моря. Його було видно навіть з кораблів, які підходили до Афін. Храм будували архітектори Іктін та Каллікрат. Прямокутний у плані храм оточували 46 колон. Оздоблювали його 92 зображення різних сцен з міфів і рельєф, присвячені іграм на честь Афіні (так звані великі Панафінейські ігри). У храмі встановили грандіозну *статую богині Афіні*, яку виготовив Фідій із золота та слонової кістки. У центрі Акрополя височіла грандіозна фігура Афіні в золотому обладунку роботи Фідія.

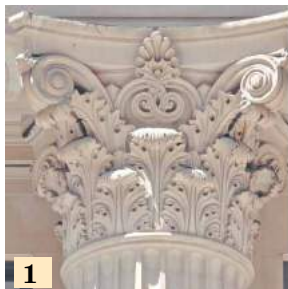
Ще один храм Акрополя – *Ерехтейон*, за легендою, збудовано на місці суперечки Афіні та Посейдона за владу над Афінами. Південний бік храму прикрашають шість мармурових фігур дівчат-каріатид.

Які споруди зводили давні греки? Розкажіть про афінський Акрополь як про свя-
тину Афін, найважливіший релігійний центр.

Працюймо самостійно. Завдання 1. Роздивіться ілюстрації та виконайте за-
вдання.

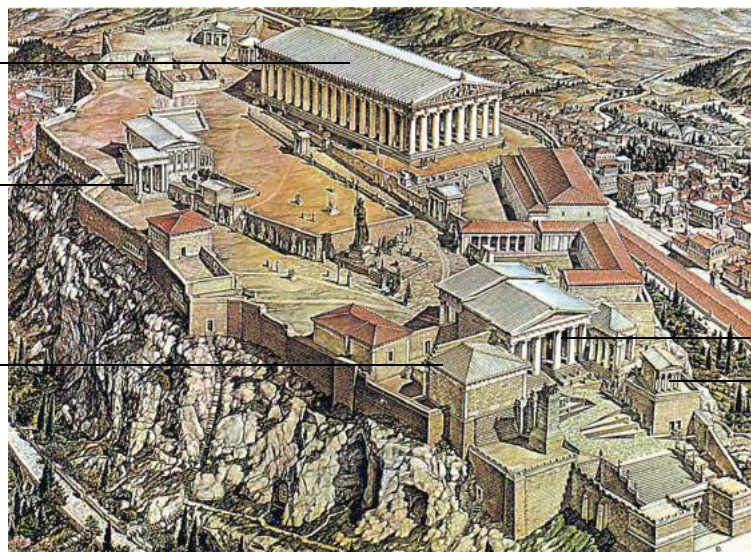
1

2

3

1

2

5

3

4

1. Визначте, до якого стилю належать зображені колони. 2. Укажіть споруди Акрополя відповідно до цифр. 3. Доберіть слова та словосполучення для розповіді про ці споруди.

2. Які найвидатніші твори давньогрецької скульптури?

Найдавніші скульптурні зображення, виготовлені давньогрецькими майстрами, не надто вражають: їх вирізняє нерухома поза, притиснуті до тіла руки, спрямований уперед погляд. Проте від 5 ст. до н. е. грецька скульптура наближується до реальності. Постаті стають динамічними й анатомічно правильними. Людську красу й досконалість – ось що прагнули відтворити грецькі скульптори.

Митці створювали статуї богів та героїв, прикрашали храми рельєфами. Окрім того, у скульптурних зображеннях увічнювали державних діячів або переможців на Олімпійських іграх. Статуї виливали з бронзи або вирізьблювали з мармуру. Найвідомішими скульпторами 5 ст. були **Фідій**, **Мирон** та **Поліклет**. *Фідій*, як ви вже знаєте, був творцем статуї Зевса Олімпійського, встановленої в храмі Зевса в Олімпії, – одного із чудес стародавнього світу. Йому належать і статуї Афіні, про які йшлося вище.

Статуї Мирона та Поліклета сповнені життя та руху. Їхні твори – зразки перших об'ємних скульптур у грецькому мистецтві, які можна розглядати з різних боків, обходячи навколо. Найвідоміша статуя *Мирона* «**Дискобол**»: атлета зображено в момент розмаху перед киданням. «**Дорифор**» («Списник») – статуя роботи *Поліклета*. Списника зображено так, що він спирається тільки на одну ногу, інша залишена вільною.

Від 4 ст. до н. е. митці прагнули передати в скульптурі внутрішній світ людини. Найвідомішим скульптором тієї доби був **Пракситель**. Його талант виявився в тому, що він значно врізноманітнив пози статуй, зробив їх більш легкими й граціозними. Так, у найвідомішій мармуровій статуї Гермеса митець зобразив юнака, який у задумі спирається на стовбур дерева та позирає на немовля Діоніса, якого тримає на руках. Інша його статуя – Афродіта Кнідська, є зображенням богині, яка, збираючись зайти у воду, скидає одяг на вазу, що стоїть поруч. Уже за тих часів твір вважали найдосконалішою скульптурою.

Зразок давньогрецької скульптури 6 ст. до н. е.

Статуя фараона Рамзеса II

1. Роздивіться статую фараона Рамзеса II. Що спільного між творами давньоєгипетських та давньогрецьких митців, а що їх істотно відрізняє? 2. Чому про грецьку скульптуру 5–4 ст. до н. е. сучасники говорили: «Вона жива, вона дихає, ось щоось скаже»?

Працюймо самостійно. Завдання 2. Роздивіться ілюстрації та виконайте завдання.

1. Чи могла бути створена така скульптура, як «Дискобол», у країнах Давнього Сходу? Чому?

2. Чому греки прагнули зображувати людину фізично досконалою? Чим це можна пояснити?
3. Установіть імена скульпторів – авторів зображених нижче статуй.

1

2

3

4

3. Як виник грецький театр? Які вистави грали в грецькому театрі?

Яскрава сторінка життя грецьких міст – театр. Цей вид мистецтва виник з пишних свят – Діонісій, які греки влаштовували на честь Діоніса – бога виноградарства та виноробства. Під час Діонісій виступали хори одягнених у козячі шкури співців, які виконували урочисті пісні – *дифірамби*. Ці обряди започаткували театральні вистави – **трагедії**, у перекладі з грецької – «пісня цапів». Діонісії закінчувалися святковими обрядами з піснями, танцями та бенкетами, які називали «комос». Від цього слова походить назва інших вистав – **комедій**.

Спочатку не було спеціальних приміщень для вистав, і глядачі розміщалися на схилах пагорбів. Згодом дійства почали відбуватися в спеціально збудованих спорудах – **театрах**. Місця для глядачів розташовувалися півколами, розділеними проходами. Їх називали «театрон», від грецької – *дивлюся*. Грецькі театри вмщали кілька десятків тисяч глядачів. Театр як споруда складався ще із кількох частин: майданчик – **орхестра**, де відбувалася вистава, **скене** – намет для переодягання акторів, на місці якого згодом стали споруджувати постійну будівлю, а на ній – вішали декорації. Артисти почали вбиратися в гарні костюми, на обличчя одягали *маски* – веселу чи сумну – залежно від ролі. Актори носили взуття на високих підборах – *котурни*, щоб їх можна було побачити здалеку. Акторами були лише чоловіки, які виконували й жіночі ролі.

Поміркуйте, чому в Давній Греції театр називали «школою для дорослих», а авторів трагедій – «вождями мудрості».

Роздивіться сучасний вигляд одного з найбільших грецьких театрів в Епідаврі на 20 тисяч глядачів. (В Ефесі театр уміщував 60 тисяч осіб). Що спільного має ця споруда із сучасним театром, які відмінності? Чи відповідають тогочасні назви частин театру сучасним?

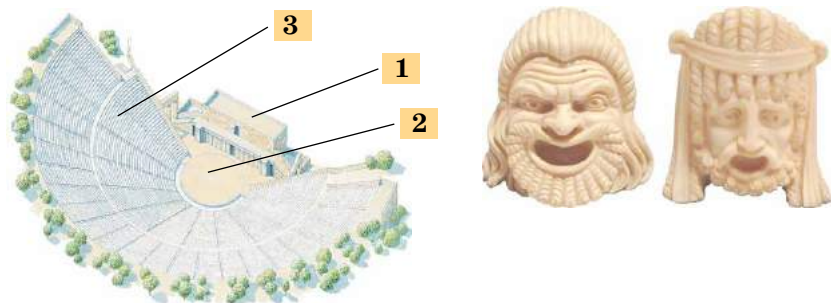

Театральні вистави зазвичай відбувалися як змагання, що тривали 2–3 дні, а глядачі вирішували, чия вистава краща. Під час правління в Афінах Перікла біднякам видавали гроші, щоб вони відвідували театр.

Працюймо самостійно. Завдання 3. Роздивіться ілюстрації та виконайте завдання.

1. Визначте відповідно до цифр частини та елементи давньогрецького театру.
2. Роздивіться тогочасні театральні маски. Які почуття, на вашу думку, передавали кожною з масок? Чому ви зробили такі висновки?
3. Про що свідчить зображення сумної та веселої маски, що й сьогодні уособлюють мистецтво театру?

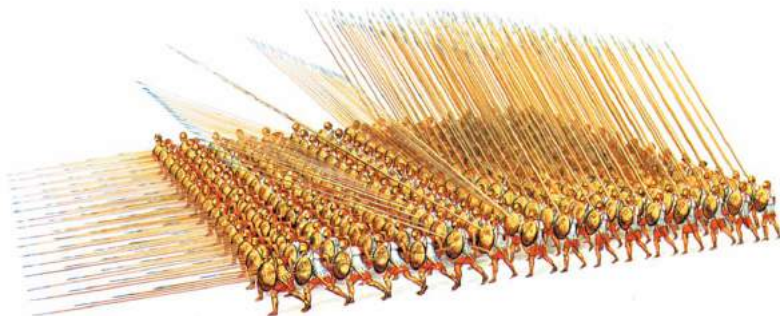

Що в матеріалі уроку вразило найбільше? Про що свідчить той факт, що багато грецьких слів є загальноживаними в сучасних мовах?

§ 35. ПІДКОРЕННЯ ГРЕЦІЇ МАКЕДОНІЄЮ

- Роздивіться ілюстрацію. Поміркуйте, які переваги надавала фаланга македонській піхоті.
- У якому випадку фаланга ставала неприступною з усіх боків, перетворюючись, за словами сучасника, на «найжаченого залізного звіра»?

Македонська фаланга. Реконструкція.

Основною силою македонського війська була фаланга. Її формували не з найманців, а з вільних землеробів та скотарів. Македонський піхотинець мав шолом, шкіряний панцир, круглий щит, короткий меч та довгий (від 2 до 6 м) спис. Найкоротші списи та прямокутні щити мали воїни першого ряду. Воїни наступних 8 рядів (із 16 або 24) тримали списа двома руками, поклавши його на плечі воїнам переднього ряду. В останньому ряді довжина списів становила 6 м.

1. Які зміни в житті Греції спричинили занепад грецьких полісів у першій половині 4 ст. до н. е.?

У середині 4 ст. до н. е. в житті Греції відбулися істотні зміни. Поступово еллінська єдність пішла в небуття. Широке використання рабів, розвиток ремесла та торгівлі поглибили прірву в статках громадян. Вільний еллін, не витримуючи дешевої рабської праці, біднішав, урешті втрачав майно та землю. Через тривалі війни багато землевласників втратили наділи.

Вільна купівля-продаж землі руйнувала усталене життя грецьких полісів, адже тепер власником землі міг стати будь-хто, навіть не громадянин, аби тільки мав гроші. Обмеження громадян зумовило стирання поняття громадянина як власника землі та воїна – захисника поліса. На вулицях Афін можна було зустріти громадянина, який жебракував разом зі своїм останнім рабом. Усе більше з'являється греків, не зайнятих господарством. В останні роки війни з'явилися загони професійних воїнів, які за гроші готові були виконувати будь-які завдання. Обов'язок та привілей кожного громадянина – служба в народному ополченні – зійшов нанівець. На утримання найманої армії йшли чималі кошти, які сплачували жителі держави.

Кризу можна було пригальмувати лише спільними зусиллями. Спочатку здавалося, що об'єднати всю Грецію здатна Спарта. Але внаслідок війн з Персією та Фівами (у Беотії) вона втратила колишню могутність. Жоден з грецьких полісів не був у змозі згуртувати еллінів.

Сформулюйте кілька тверджень про те, що зумовило занепад грецьких полісів.

2. Які заходи македонського царя Філіппа II сприяли піднесенню його країни?

*Філіпп II
Македонський.*

Від середини 4 ст. до н. е. особливої ролі в історії Греції набуває **Македонія**. Ця країна лежить у гористій місцевості, тож лише деякі землі на узбережжі були придатні для землеробства. Утім більшість населення країни були землеробами та скотарями. Вони становили основу народного ополчення. Державою правив цар.

Македонська держава мала тісні зв'язки з Грецією. Мова македонців була близькою до грецької, та й самі македонці вважали себе греками. Царі Македонії брали участь в еллінських святах. Щоправда, греки ніколи не мали македонців за «своїх».

Піднесення Македонії пов'язують із часами царювання **Філіппа II** (359–336 рр. до н. е.). Новий володар знався на військовій справі, шанував грецьку культуру, був вольовим та хитрим політиком, який прагнув перетворити Македонію на могутню державу. Задля зміцнення своєї влади Філіпп II створив при царському дворі школи для дітей знатних македонців. Перебуваючи там, діти не лише набували знань та досвіду, а й виконували роль заручників, гарантуючи покору своїх батьків, представників аристокра-

тичних родів. Із цих *товаришів* («гетаїрів») царя згодом виріс особливий загін армії – важкоозброєна кіннота.

Піхоту ж набирали із землеробів та пастухів. Бойовим порядком піхотинців була фаланга. Філіпп II запровадив щоденні вправлення воїнів у витривалості, змушуючи їх до багатокілометрових переходів у повному озброєнні.

Для проведення змін у війську потрібні були гроші. Заволодівши золотими копальнями на узбережжі Фракії (сучасна Болгарія), цар заснував там місто Філіппи й почав карбувати нову золоту монету. Маючи золото, Філіпп II не лише провів грандіозні військові реформи, а й закупив на Сицилії різноманітну військову техніку: балісти, катапульти, тарани тощо. Гроші македонський цар згодом використовував також і для підкорення інших противників. Він часто повторював, що *«віслюк, навантажений золотом, здобуде будь-яку фортецю»*.

Монета Філіппа II із зображенням Аполлона.

Обчисліть, скільки пройшло років від Марафонської битви – першої перемоги греків над персами – до поразки греків у битві під Херонеєю.

3. Унаслідок яких подій Македонія підкорила Грецію?

Македонія стала чекати приводу, аби втрутитися в грецькі справи. І він знайшовся: у Греції спалахнула війна. Об'єднання полісів на чолі з Фівами звинувачувало місто Фокіду в пограбуванні Дельфійського храму. Філіпп II втрутився у війну й покарав фокідян. Це уславило його як захисника грецьких святинь.

У цей час в Афінах з'явилися політики, які вважали, що об'єднати Грецію зможе саме Македонія. Філіппові II пропонували організувати спільний похід проти Персії, а також прийти до Греції та об'єднати грецькі поліси. Проти такого плану різко виступив відомий красномовець **Демосфен**, який чудово розумів, що прихід царя Македонії в Грецію означатиме втрату незалежності та відмову від демократії. Його викривальні промови проти Філіппа II назвали *філіппіками*.

Демосфену вдалося організувати союз Афін, Коринфа й Мегар, Аргоса проти Філіппа II. Спарта відмовилася брати участь у війні.

Біля міста Херонея **1 вересня 338 р. до н. е.** відбулася битва, у якій греків було розбито. В Афінах почалася паніка. Але на місто цар Македонії не пішов. Йому була потрібна покірна, а не розгромлена Греція. Філіпп II відпустив полонених і запропонував мир. За це його було навіть проголошено почесним громадянином Афін.

Після цього в Коринфі було скликано представників усіх полісів і створено *Загальногрецький союз*. Македонського царя оголосили *гегемоном* союзу. Філіпп II ставав головнокомандувачем, у його розпорядження греки віддавали флот і сухопутну армію. Філіппу II доручили бути організатором спільного походу на Персію.

Слово **гегемонія** у перекладі з грецької – *політичне верховенство*.

Проте Філіппу II не судилося здійснити цей похід. Його було підступно вбито. Армія проголосила царем сина Філіппа II – двадцятирічного **Александра III** (336–323 рр. до н. е.), у якому вбачала нового лідера походу на Персію.

Прочитайте текст клятви зі стели на афінському Акрополі, укладений учасниками союзу грецьких міст та Філіппом II у Коринфі. Які умови договору мали виконувати греки? Яку роль у цьому союзі відіграв Філіпп II? Чи можна назвати цей документ мирним договором Філіппа II та грецьких полісів?

■ *«Клятва. Я клянуся Зевсом, Геєю... всіма богами й богинями. Я залишуся вірний миру й не порушу того договору, що було укладено з Філіппом Македонським. Я не виступлю походом ні на суші, ні на морі й не завдам шкоди тим, хто дотримувався клятви. Я не захоплю якоюсь хитрістю або вивертми для військових цілей ні міста, ні фортеці, ні гавані, що належать учасникам мирного договору. Я не зазіхатиму на царську владу Філіппа та його нащадків, а також на державний устрій, що існував у кожній державі, коли приносилися клятви про мир».*

Напис на постаменті статуї Демосфена, встановленої афінянами на міській площі, сповіщав:

■ *«Якби, Демосфене, міць ти мав таку, як і розум, – владу в Елладі не зміг би захопити македонський Арей». Поясніть сенс напису. Які риси вдачі Демосфена відображено в ньому?»*

За словами Плутарха, коли Філіппу II радили розправитися з афінянами, він відповів: *«Чи не глупство радити, щоб людина, яка все робить і терпить в ім'я слави, сама себе позбавила свідків цієї слави?»*. Чи пов'язаний цей вислів з тим фактом, що Філіпп II, підкоривши Грецію, не проголосив себе царем?

Статуя Демосфена.

Оцініть себе

1. Яким було місце розташування Македонії відносно Греції?
2. Що спричинило занепад Греції в першій половині 4 ст. до н. е.?
3. Коли Філіпп II став царем Македонії? Чому з ім'ям цього історичного діяча пов'язують піднесення Македонії?
4. За яких обставин над Грецією було встановлено гегемонію Македонії?

Про що йдеться в давньогрецькому вислові «Разом з тілами полеглих під Херонесю було поховано й свободу греків»? Поміркуйте, чому греки перемогли в 5 ст. до н. е. персів, проте в 4 ст. до н. е. були підкорені Македонією.

§ 36. УТВОРЕННЯ ІМПЕРІЇ АЛЕКСАНДРА МАКЕДОНСЬКОГО

- Роздивіться ілюстрацію. Поміркуйте, хто із зображених – Александр, а хто – Дарій III.
- Якими рисами наділив художник суперників?

Битва Александра Македонського з перським царем Дарієм III біля м. Ісс. Фрагмент мозаїки з будинку Фавна в Помпеях. Друга половина 2 ст. до н. е.

Цю мозаїчну картину, зроблену з півтора мільйона камінчиків, присвячено битві біля м. Ісс, під час якої перський цар тікає з поля бою.

1. Де і коли відбулася перша битва Александра з персами в Східному поході? Як було завойовано Сирію, Фінікію та Єгипет?

Навесні 334 р. до н. е. Александр Македонський на чолі війська рушив у похід проти Персії. Східний похід було проголошено як помсту за руйнацію храмів під час походу Ксеркса. Тоді йшлося про відвоювання в персів Малої Азії.

Малоазійські сатрапи, які підкорялися Дарію III, вирішили дати бій Александру біля річки **Гранік**, що впадає в Мармурове море. Битва відбулася в **334 р. до н. е.** Перська армія зазнала розгрому. Потім Александр рушив до малоазійських грецьких міст, звільняючи їх.

Наступна битва відбулася біля міста **Ісс**. Військо персів налічувало приблизно 130 тис. вояків проти 30–40 тис. армії Александра. Однак у найвідповідальніший момент Дарія III охопила паніка. Долю битви визначила втеча царя. У полон потрапили мати, дружина й дві доньки Дарія.

Після перемоги Александр рушив на південь. Спочатку він підкорив Сирію та

Захоплення Тіра. Малюнок-реконструкція.

Фінікію. Найскладнішою для війська Александра виявилася облога **Тира**. П'ять місяців (січень–травень 332 р. до н. е.) трималися мешканці міста. Тільки засипавши протоку, що відділяла острів, на якому стояло місто, від берега, греко-македонці змогли захопити його.

І знову Александр рушив не на схід, а на південь – до Єгипту. Він звільнив цю державу від перського панування. Тож македонського правителя в Єгипті зустріли як визволителя. Тут він заклад нове місто, яке назвали на його честь **Александрією**. Потім з невеличким загonom особистої охорони полководець пішов на захід від Нілу, у пустелю до оазиса Амона. Жерці бога Амона проголосили Александра сином Амона, тобто богом і фараоном, – тільки так народи Сходу могли визнати його законним правителем.

Почніть складати хронологічну таблицю подій Східного походу Александра Македонського.

2. Які воєнні дії призвели до загибелі Перської держави?

Навесні Александр рушив далі. Дарій III також готувався до битви. Перський цар обрав для бою зручну рівнину, де його нові колісниця та слони мали б простір для дій. Там біля селища **Гавгамели** (територія сучасного Іраку) 1 жовтня 331 р. до н. е. відбулася одна з найбільших битв давнини. Армія персів була вдвічі чисельніша за македонську: 95 тис. проти 47 тис. в Александра. Проте попри таку значну перевагу перси зазнали нищівної поразки. Як і в битві біля м. Ісс, Дарій III, оточений «безсмертними», побачивши Александра, утік з поля бою.

Дарій III зупинився в столиці Мідії. Александр тим часом без бою захопив Вавилон. Потім македонська армія взяла столицю Персії Сузи, а також резиденцію перських царів – місто Персеполь. Це місто цар піддав жорстокому пограбуванню та знищенню.

1. Прочитайте уривок з уже відомого вам твору Плутарха, у якому описано події, що передували битві під Гавгамелами. 2. Поміркуйте, чому Александр вчинив саме так, адже міг, скориставшись порадами своїх воєначальників, напасти на персів знезапно? 3. Про які риси вдачі Александра свідчить наведений уривок?

■ *«Дарій вишикував своїх воїнів у бойовий порядок і всю ніч, в оточенні солдатів зі смолоскипами, об'їздив їхні ряди. До ранку, змучені безперервним напруженням, перські воїни ледве трималися на ногах.*

Александр не хотів починати битву відразу. Після важкого переходу людям потрібно було дати відпочинок, і цар, упевнений, що перси не зійдуть з обраного ними місця, наказав своїм воїнам розташовуватися на ніч неподалік від перських позицій.

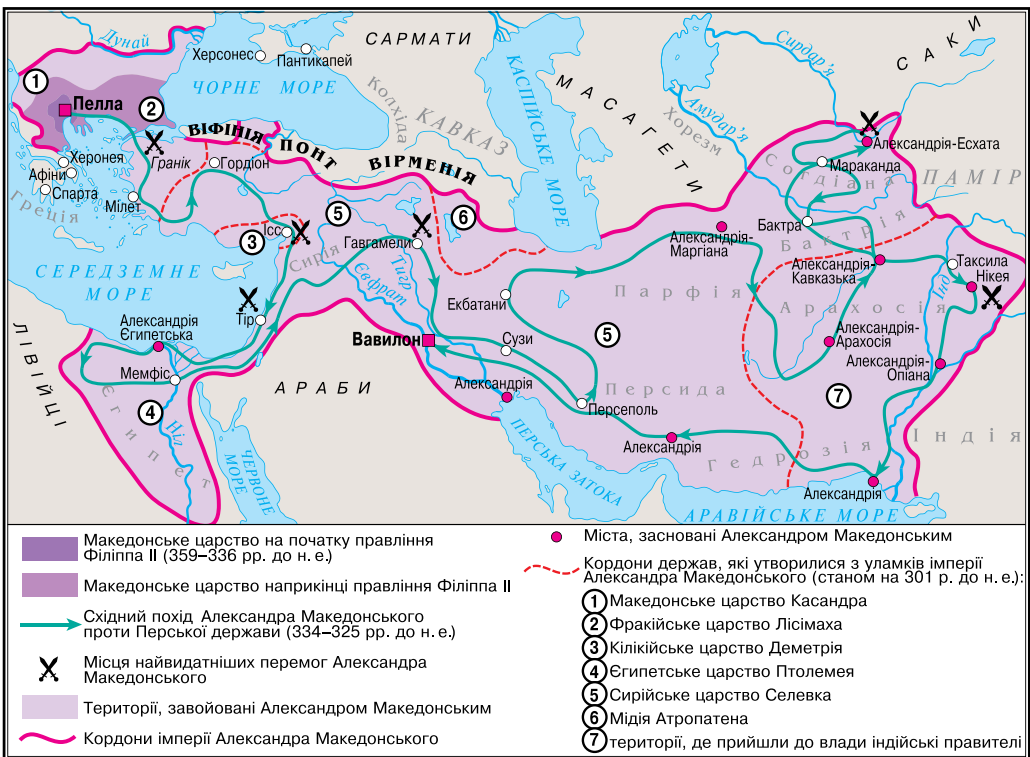
Македонські полководці з жахом дивилися на величезну рівнину, звідки, як шум хвиль, долинав еомін голосів. Правильні ряди перських вояки починалися зовсім поряд і тяглися вдалину, наскільки сягає погляд. Налякані чисельністю ворожого війська, полководці на чолі з Парменіоном благали Александра, якщо вже він вирішив давати бій тут, негайно напасти, не чекаючи ранку, скориставшись темрявою, яка приховає нечисленність македонян. «Я не краду перемог!» – відповів Александр та, відпустивши наближених, заснув міцним сном».

Руїни палацу в Персеполі.

Палац у Персеполі було зруйновано за наказом Александра як помста персам. За що мстилися греко-македонці?

 Роздивіться карту. Знайдіть Македонію. Порівняйте територію Македонії з територією держави, утвореної після походів Александра. 2. Яка битва відкрила греко-македонському військовому шлях у глиб Малої Азії? 3. Де відбулася битва, після якої Александр здійснив похід на Сирію, Фінікію та Єгипет? 4. Де відбулася вирішальна битва, що призвела до падіння Перської держави?

Александр Македонський. Портрет роботи Лісіппа.

Дарій III з невеликою групою охорони втік до Парфії. Дорогою він був убитий своїми воєначальниками. Після смерті Дарія III Александр став спадкоємцем його держави. Відтепер він вимагав до себе шани богообранця, адже перебрав на себе владу, якої до нього не мав жоден з правителів. Цар, зокрема, хотів, щоб усі перед ним падали на коліна, цілували край його одягу. Греків і македонян такі вимоги драгували й обурювали.

Тож цар мусив шукати підтримки серед місцевої верхівки. У колишніх сатрапіях були залишені місцеві правителі, але їхню діяльність контролювали намісники Александра. Цар наказав карбувати нові срібні монети. Було побудовано нові міста (понад 30). Майже всі вони були названі на честь Александра.

Старанний учень філософа Арістотеля, Александр розумів велич надбань грецької культури. Тому він прагнув виступити не тільки в ролі полководця, але й у ролі носія нових традицій. Джерела повідомляють, що Александр поширював на Сході нові досягнення землеробства, доводив переваги європейського шлюбу, переконував не вбивати своїх літніх батьків, шанувати матерів.

3. Які результати останнього походу Александра?

Битва на річці Гідасп. Художня реконструкція.

У 327 р. до н. е. Александр вирішив дійти до «краю землі» – Індії. Наступного року на березі річки Гідасп (східна притока Інду) він переміг військо місцевого царя Пору, яке використовувало бойових слонів. Ця битва була останньою великою битвою македонського царя в Східному поході. Втрати македонської армії були відчутними, складний перехід у тропічних джунглях і запекла боротьба індійців за свою землю вкрай виснажили стомлену армію, яка відмовилася йти далі. На цьому Східний похід Александра було завершено. У 323 р. до н. е., розробляючи плани наступного походу, Александр захворів і невдовзі помер.

До якої особливості битви привертає увагу художник – автор реконструкції?

4. Як постали елліністичні держави, у чому суть еллінізму?

Унаслідок Східного походу Александра Македонського було створено нову світову державу. До її складу входили такі землі: Македонія, яка зберігала свій традиційний лад; поліси європейської Греції, які

прагнули бути незалежними; Єгипет та Близький Схід, де наслідки об'єднання двох цивілізацій були найвідчутнішими, та Середній Схід (Іран, Середня Азія, північно-західна частина Індії), де існували лише островці грецької культури в новозаснованих містах.

Щоб керувати величезною державою, що постала на завойованих територіях, Александр мусив залучати до цього знать підкорених держав. Водночас він рішуче знімав з посад і позбавляв життя всіх, хто викликав у нього підозру: і сатрапів, і колишніх соратників-командувачів. Майже в усіх частинах держави влада належала колишнім командирам його армії – діадохам. Кожен з них мріяв про власну державу.

Діадох – у перекладі з грецької – наступник.

Щойно помер володар, між колишніми соратниками Александра спалахнула запекла боротьба за владу та землі. Урешті вона призвела до розпаду світової імперії та створення держав, у яких влада була зосереджена в руках греків та македонців. Ці держави називають **елліністичними**, а період їх існування – **еллінізмом**. *Згаданий період тривав від завоювань Александра Македонського до 30 р. до н. е. – доки Рим не підкорив останню елліністичну державу – Єгипет.*

1

2

1. Александрійський маяк на о. Фарос. Сучасна реконструкція.

2. Модель Мавзолея в Галікарнасі.

Александрійський маяк на острові Фарос було збудовано в 299–279 рр. до н. е. Він вважався сьомим дивом світу. Світло від нього було видно на відстані 60 км. До семи чудес світу належав також Мавзолей – храм-гробниця – царя Мавсола в Галікарнасі (нині Бодрум, Туреччина), споруджений у середині 4 ст. до н. е.

Елліністичні держави – яскрава сторінка історії. Вони поєднали в собі елементи грецької державності (поліси, демократію тощо) та ідею божественної, необмеженої влади царя, притаманну традиціям Сходу. Далеко за межі Греції поширилися грецька мова та здобутки грецької культури. Розпочалося будівництво багатьох міст, які заселяли як греки й македонці, так і місцеве населення.

Роздивіться карту на с. 155. 1. Якої країни на заході та річки на сході сягали межі держави Александра Македонського? Які водойми на півночі та на півдні омивали її? 2. Чому державу, створену внаслідок Східного походу Александра Македонського 334–324 рр. до н. е., називають світовою державою, або імперією?

Оцініть себе

1. Визначте кордони імперії, яку створив Александр? Які країни та народи ввійшли до її складу?
2. Як розпочався Східний похід Александра Македонського? Якими були результати походу на Близький Схід та Єгипет?
3. Унаслідок яких подій було зруйновано Перську державу? Чим закінчився індійський похід Александра?
4. Якою була доля імперії Александра? Що таке еллінізм?

Чому греко-македонське військо змогло перемогти персів і створити світову державу? Якими були причини її швидкого розпаду? Чому Східний похід Александра Македонського започаткував еллінізм – нову добу в історії античності?

§ 37. ЕЛЛІНІСТИЧНІ ДЕРЖАВИ В 4–2 СТ. ДО Н. Е. КУЛЬТУРА ЕЛЛІНІЗМУ

● Роздивіться ілюстрацію. Які культурні традиції Греції та релігійні вірування Єгипту втілено в скульптурі? ● Чи можливою була поява подібного твору мистецтва за часів розквіту Єгипетської держави? ● Завдяки яким відомим вам історичним подіям кінця 4 – початку 3 ст. до н. е. стало можливим створення такої пам'ятки мистецтва? ● Чому, на вашу думку, поряд з фігурами бога Нілу та 16 маленьких хлопчиків є такі елементи, як сфінкс, крокодил, колосся? Що символізує фігура бога Нілу та дітлахів?

Бог Нілу. 3–2 ст. до н. е. Копія з втраченого оригіналу з Александрії в Єгипті.

Скориставшись картою на с. 155, визначте, на які держави розпалася імперія Александра Македонського. Які з них були найбільшими? Які землі належали до їхнього складу?

1. Як розвивалися елліністичні держави?

Найбільшими елліністичними державами були **Єгипет** та **держави Селевкідів**.

У *Єгипті* правив Птолемей Лаг на прізвисько «Спаситель», засновник династії Птолемеїв. Столиця держави **Александрія** стала найбільшим містом світу, яке сучасники порівнювали із центром Всесвіту. У забудові Александрії було враховано досягнення античного місто-

будування й архітектури. Рівні широкі вулиці перетиналися під прямим кутом. Близько третини міста займав комплекс царських споруд: окрім власне царського палацу, до нього належали інші споруди й паркові ансамблі. Александрія була великим портом.

Уже в 3 ст. до н. е. Єгипет постачав продукти харчування всьому античному світу. Знаними у світі були єгипетські вироби з кольорового скла, тканини з вовни та льону, папірус, посуд, вироби із заліза, міді й бронзи.

Прочитавши уривки з джерел, дайте відповідь на запитання: що вирізняє Александрію з-поміж інших відомих вам міст стародавнього світу?

■ *«Вінець усіх міст – Александрія. Славу її підносило багато чого: і велике ім'я засновника, і мистецтво архітектора Динократа. У місті є дуже високі храми. Вирізняється серед них Серапейон. Моя мова безсила описати його. Просторі, оточені колонадами двори, статуї, що дихають життям, і безліч інших творів – нічого більш чудового не знає всесвіт. У цьому храмі зберігалися книжкові скарби неоціненної вартості»* (Амміан Марцеллін).

«Майже по центру місто прорізає вулиця, що вражає розміром і красою, – вона тягнеться від одних воріт до інших. Уся вона забудована розкішними будинками та храмами. Завдяки майстерному розташуванню вулиць місто відкрито вітрам, які дмуть з моря, приносять із собою прохолоду й роблять тутешній клімат помірним і здоровим» (Діодор Сицилійський).

Головним суперником Єгипту була держава Селевкідів. Засновником держави був Селевк, один з колишніх охоронців Александра Македонського. Тут також було встановлено монархію. Самому Селевкові належать слова: *«Завжди справедливо те, що встановлено царем»*.

Час від часу різні частини держави проголошували незалежність. Наприкінці 3 ст. до н. е. від неї, зокрема, від'єдналася Парфія. У 83 р. до н. е. вірменський цар Тигран II завоював більшу частину держави Селевкідів, і лише невеличке володіння в Сирії проіснувало ще 20 років, після чого було завойоване Римом.

У самій Греції занепадали всі галузі господарства, особливо землеробство та тваринництво. Водночас з'явилися нові види та центри ремесла. Так, острів Кос уславився своїми прозорими тканинами; на острові Парос видобували славнозвісний мармур. Відбулося небачене зростання кількості античних «банків» (трапезитів – від грецького «трапеза» – стіл) – обмінних пунктів та місць, де можна було віддати та взяти гроші під відсотки або коштовності й покласти гроші на збереження.

Греки неодноразово повставали проти македонського панування, адже прагнення до демократії елліни не втрачали ніколи.

2. Як розвивалася наука за доби еллінізму?

Александрія зажила слави найбільшого наукового центру елліністичного світу. Тут було створено наукову установу, яка дістала назву **мусейон** (музей), що в перекладі означає «житло муз». Багато наукових відкриттів цієї доби належить александрійським ученим. При александрійському мусейоні постала й перша в історії людства бібліотека, якою могли користуватися і городяни, і мандрівники. У середині бібліотеки стояли столи для читання й письма, а біля них – крісла й ложа (греки

любили читати лежачи за столом на м'яких ложах). Писали в той час або на папірусі, або на спеціально обробленій шкірі – **пергаменті** (від назви міста Пергам, де вперше стали виготовляти цей матеріал для письма). Дослідники твердять, що александрійська бібліотека налічувала понад 500 тис. рукописних книг.

Добу еллінізму вважають добою розквіту науки. Відомими вченими були **Евклід** з Александрії, автор математичної енциклопедії, та **Архімед** із Сиракуз – засновник кількох розділів фізики.

За доби еллінізму з'являються нові філософські школи. Засновником однієї з них був філософ **Зенон** з острова Кіпр. Він проповідував життєву активність, закликав дбати про суспільне благо. Свою школу мав також **Діоген**, яким захоплювався Александр Македонський. Філософи тієї доби зосереджували увагу на окремій людині та її проблемах. Так, філософ **Епікур** своє завдання вбачав у звільненні людини від страху перед смертю й долею. Він заперечував втручання богів у життя природи та людини.

3. У чому своєрідність архітектури та скульптури доби еллінізму?

Архітектура та скульптура розквітли в усьому елліністичному світі. Небачених масштабів досягло містобудування. В *архітектурі* найбільше уваги приділяли будівництву театрів, гімнасій, палаців правителів. Найяскравіша риса архітектури еллінізму – прагнення до грандіозності. Так, на акрополі столиці Пергамського царства в 180 р. до н. е. спорудили **вівтар Зевса та Афіни**, який мав, за задумом архітекторів, затьмарити велич Афіньського Парфенона. Вівтар – величезний мармуровий поміст для жертвоприношень верховному богові греків – було прикрашено величним рельєфом. Сюжет рельєфу – битва богів з гігантами – символізував перемогу пергамських царів над ворогами. Могутні боги стрімкими, рвучкими рухами атакують і валять додолу гігантів. Пам'яткою культури еллінізму є одне із семи чудес світу – Колос Родоський – 37-метрова бронзова статуя бога Геліоса на Родосі.

Колос Родоський. Маяк на Родосі зведено в 285 р. до н. е. Сучасна реконструкція.

Хлопчик з гусаком. Скульптор Боєф. Кінець 3 – початок 2 ст. до н. е.

- Як слова «колосальний» та «фара» пов'язані з Александрією Єгипетською?

За доби еллінізму з'являються *скульптурні портрети*, які передавали індивідуальні риси, статуї старих і дітей. Прикладом таких творів є портрет Александра Македонського роботи Лісіппа, статуя хлопчика з гусаком скульптора Боефа. Скульптори доби еллінізму навчилися втілювати душевні переживання людей. Про це свідчить скульптурна група **«Лаокоон та його сини»** роботи родоських скульпторів. Лаокоон у грецькій міфології – жрець Аполлона в Трої. Під час Троянської війни цей звитяжець застерігав троянців не заносити в місто дерев'яного коня.

Переймаючись, що троянці прислухаються до Лаокоона, богиня Афіна наказала двом зміям задушити його разом із синами. Багатофігурність, складність композиції, динаміка характеризують й інші елліністичні твори. Зокрема, до нашого часу також збереглася скульптурна група **«Фарнезький бик»**.

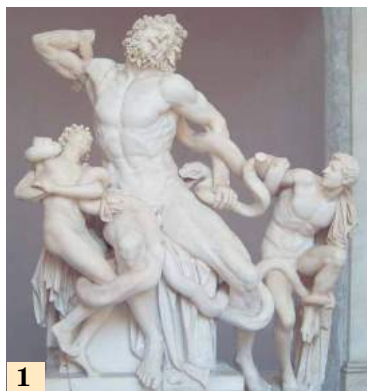
Чудовими зразками елліністичного мистецтва є статуї **Афродіти (Венери) Милоської** та **Ніки Самофракійської**. Довгий час статуя Аполлона **Бельведерського** вважалася вершиною античного мистецтва.

Пергамський вівтар. Модель-реконструкція з фрагментами вцілілих деталей з Пергамського музею в Берліні.

«Фарнезький бик». Скульптурна група. Кінець 2 ст. до н. е.

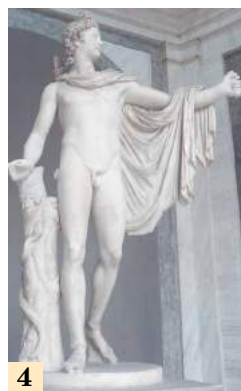
1

2

3

4

1. «Лаокоон та його сини». Скульптурна група. 1 ст. до н. е. 2. Афродіта (Венера) Милоська. 120 р. до н. е. 3. Ніка Самофракійська. 2 ст. до н. е. 4. Аполлон Бельведерський. Скульптор Леохар. Середина 4 ст. до н. е.

1. Порівняйте зображені на ілюстраціях витвори мистецтва із скульптурою Давньої Греції часів розквіту. Що спільного в цих творах? Які помітили відмінності?
2. Скількома чудесами світу славилися елліністичні держави? Що це за чудеса?

Розв'яжіть хронологічну задачу. *Славнозвісну статую Афродіти (Венери) Милоської, яку було знайдено на острові Милос в Егейському морі в 1820 р., датують приблизно 120 р. до н. е. Обчисліть, скільки років тому було створено цей шедевр. Скільки років тому було знайдено скульптуру?*

Оцініть себе

1. Назвіть найбільші елліністичні держави. Яким було їхнє місце розташування відносно Македонії? Як і коли вони постали? Які особливості розвитку мали?
2. Витлумачте поняття: *пергамент, музейон*.
3. Що дізналися про Александрію Єгипетську?
4. Чим вирізнялися твори архітектури та скульптури доби еллінізму? Які досягнення мала наука доби еллінізму?

Наскільки доречно характеризувати створення імперії Александра Македонського висловом *зустріч цивілізацій*? Чи зміг Александр Македонський, об'єднавши в одній імперії багато народів, створити одну цивілізацію?

§ 38. СУСПІЛЬНЕ, ГОСПОДАРСЬКЕ ТА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ В АНТИЧНИХ ПОЛІСАХ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 9

- Роздивіться карту на с. 164, визначте місце розташування античних полісів на території України. Які народи були сучасниками та сусідами греків-колоністів?

1. Яким було суспільне життя грецьких колоній у Північному Причорномор'ї та Криму?

Суспільне життя грецьких міст Північного Причорномор'я та Криму ґрунтувалося на тих самих засадах, що й життя в Греції. Чорноморські міста-колонії зберігали цілковиту незалежність від тих грецьких міст, переселенці з яких їх закладали. При цьому зв'язки з батьківщиною ніколи не уривалися: саме з нею переселенці торгували, брали участь у культурному житті Греції тощо. Не залежали чорноморські поліси й від місцевого населення.

Грецькі поліси в Північному Причорномор'ї були демократичними чи аристократичними *республіками*. Виняток – Боспорське царство, яким правили царі. Отже, найвищу владу в більшості грецьких колоній Північного Причорномор'я зазвичай мали народні збори та ради, до складу яких належали найповажніші громадяни. Рада готувала проекти різних постанов. Народні збори їх схвалювали, а втілювати в життя були покликані обрані на певний термін службовці – архонти, стратеги тощо.

Унікальна пам'ятка Херсонеса – біломармурова плита з присягою громадян міста. Клятва, викарбувана на плиті, свідчить про існування в Херсонесі Таврійському традиції ухвалення громадянами полісів зобов'язань перед державою.

Прочитайте уривок з «Присяги херсонесців». Обміркуйте відповіді на подані нижче запитання.

1. Поясніть, чому устрій Херсонеса визначають як демократичний. 2. Які права та обов'язки мали херсонесці? 3. Поміркуйте, у чому херсонесці вбачали запоруку незалежності й процвітання свого міста.

■ *«Я не повалюватиму демократичного ладу й не дозволю цього тому, хто зраджує й повалює, і не потаю цього, але доведу до відома державних службових осіб. Я буду ворогом тому, хто замишляє та зраджує чи відторгає Херсонес, або Керкінітиду, або Калос Лімен, або укріплені пункти й територію херсонесців.*

Я служитиму народові й радитиму йому найкраще й найсправедливіше для держави та громадян. Я... не розголошуватиму нічого потаємного, що може зашкодити державі, ні елліну, ні варвару. Я не даватиму або не прийматиму дарів на шкоду державі й громадянам. Я не укладатиму змови ні проти херсонеської громади, ні проти будь-кого з громадян, кого не оголошено ворогом народу. Хліб, який звозиться з рівнини, я не буду ні продавати, ні вивозити з рівнини в будь-яке інше місце, а тільки до Херсонеса».

Прийняття присяги в давньому Херсонесі. Художник Р. Воскресенський. 1951 р.

Працюймо самостійно. Завдання 1. Складіть (і запишіть) коротке повідомлення (3–4 речення), у якому громадянин Херсонеса інформує інших громадян на народних зборах про події в материковій Греції або в якійсь іншій країні 4–2 ст. до н. е.

2. Що визначало господарське та повсякденне життя греків Північного Причорномор'я та Криму?

Самостійне існування грецьких полісів Північного Причорномор'я та Криму було можливим завжди тому, що кожен з них сам себе забезпечував усім потрібним для життя. Провідними заняттями колоністів

були вирощування зерна, винограду, городини, рибальство й виготовлення рибних продуктів, скотарство. Високого рівня досягло ремісничче виробництво – металообробка, гончарство, ткацтво, виготовлення виробів зі скла, дерева, кістки. Великої слави зажили грецькі майстри-ювеліри: це вони виготовляли дивовижної краси прикраси на замовлення скіфських вельмож, зокрема й славнозвісну пектораль скіфського царя.

У грецьких містах зривувала торгівля. Основними товарами, що вивозилися до Греції, були зерно, худоба, шкури, хутро, солена риба, сіль, раби. Купували там міста-колонії металеві вироби, зброю, тканини, коштовні прикраси, посуд, прянощі, оливкову олію та вина. З Афін, зокрема, завозили розкішні чорнофігурні та червонофігурні вази, мраморову й бронзову скульптуру, ювелірні прикраси. Греки підтримували постійні контакти з місцевим населенням, торгуючи також і з ним. У кожному грецькому місті-колонії карбували власну монету.

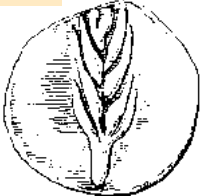
Доведіть на прикладах, що господарство мешканців грецьких міст-держав Північного Причорномор'я та Криму було розвиненішим, ніж у кочових племен.

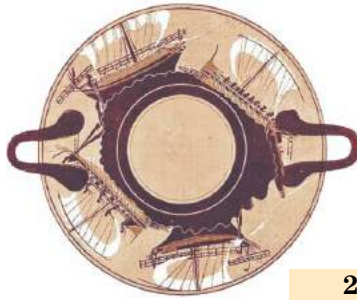
Працюймо самостійно. Завдання 2. Скориставшись пам'ятками, сформулюйте кілька тверджень про розвиток господарства в античних полісах на території України. Свою відповідь почніть словами: *Зображені пам'ятки свідчать про розвиток у греків, мешканців античних полісів Північного Причорномор'я та Криму, ...*

1

4

2

3

5

1. Прорисовка монет міст Північного Причорномор'я.
2–3. Посуд із зображенням торговельних та військових кораблів давніх греків; праці ремісників.
4. Скронева підвіска роботи майстрів Боспорського царства, знайдена в скіфському кургані Куль-Оба (поблизу Керчі), із зображенням голови Афіни. 4 ст. до н. е.
5. Руїни будинку грецького винороба, далі – заготівельника риби з давнього Херсонеса Таврійського.

3. Яким було духовне життя мешканців міст Північного Причорномор'я?

Найшанованішим із божеств у Північному Причорномор'ї був Аполлон. До нього зверталися, вирушаючи в дорогу, під час тривалої морської подорожі, обираючи місце для майбутньої колонії тощо. Поклонялися Деметрі, Афродіті, Діві (покровителька Херсонеса). Для вшанування

цих богів споруджували капища, храми, вівтарі. Молилися й просто в житлових будинках.

Вільне населення грецьких міст Північного Причорномор'я здобувало таку саму освіту, як і мешканці Греції. Про неабияку освіченість колоністів свідчить велика кількість знахідок з написами на речах – посьвятами, побажаннями, іменами й навіть шкільними вправами, а також листів, вирізьблених на свинцевих пластинках. Традиційно греки дбали не лише про розвиток інтелекту, а й про фізичну досконалість. Різнобічну освіту надавали, зокрема, гімнасії. Залишки такого навчального закладу пощастило знайти в Ольвії. Багато прихильників мали Ахіллеї – спортивні змагання, що їх влаштовувала Ольвія. У них брали участь не тільки колоністи Причорномор'я, а й греки з Еллади. У писемних пам'ятках є згадки про вчителя музики Ісіла, який брав участь у дельфійських музичних змаганнях.

Сенсацією в науковому світі стало відкриття в 1954 р. в Херсонесі залишків єдиного в Північному Причорномор'ї давньогрецького театру. Театр у Херсонесі діяв багато століть. Уміщував близько 3 тис. глядачів. У ньому ставили комедії та трагедії, відбувалися музичні й літературні змагання.

Працюймо самостійно. Завдання 3.

Доведіть, що мешканці грецьких колоній Північного Причорномор'я плекали духовні цінності античного світу. Наведіть не менше як три аргументи.

Оцініть себе

Поставте собі оцінку за урок, зарахувавши за різні етапи роботи відповідні бали: за кожне із завдань (завдання 1–3) – від 1 до 3 балів; так само від 1 до 3 балів оцініть свою участь в обговоренні в парах (максимальна оцінка за урок – 12 балів).

Слово «гармонія» – грецького походження. У перекладі воно означає «злагодженість», «скріплення». Його вживають, наголошуючи на стрункій узгодженості частин єдиного цілого в житті й мистецтві, на відчутті міри. Чому саме цим словом іноді характеризують грецьку цивілізацію?

ІСТОРІЯ ДАВНЬОГО РИМУ

Історією Давнього Риму завершується історія стародавнього світу. З невеличкого міста на березі Тибру Рим розвинувся до велетенської імперії: спочатку підкорив Апеннінський півострів, згодом, ведучи постійні завойовницькі війни, Північну Африку, більшу частину Європи та країни Передньої Азії. За свою багатостолітню історію Рим пройшов три основні періоди. Найдавніший період усталено називати царським (753–509 рр. до н. е.). У цей період зберігаються родові відносини, а Римом керують цар, рада старійшин (сенат) і народні збори. За наступної доби – республіки (509–27 рр. до н. е.) – Римом керують консули, яких обирали на один рік, та римський сенат. Найвищим органом республіки були народні збори римських громадян. Після падіння республіки розпочався новий період – Римська імперія (27 р. до н. е. – 476 р. н. е.), період одноосібної влади римських імператорів. 476 р. – роком загибелі Західної Римської імперії завершується історія стародавнього світу.

ДАВНІЙ РИМ ЗА ЦАРСЬКОЇ ТА РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ ДОБИ

§ 39. ПРИРОДНІ УМОВИ ІТАЛІЇ ТА ВИНИКНЕННЯ МІСТА РИМ

● Роздивіться ілюстрацію. За легендою, засновників міста Рима вигодувала вовчиця. Вовка вважали священною твариною римського бога Марса (у греків – Арес). ● Як ви гадаєте, чому саме ця тварина за уявленнями давніх римлян вигодувала Ромула й Рема? ● Чи пов'язано це з історичною долею заснованого ними міста?

Капітолійська вовчиця. Бронзова етруська статуя кінця 6 – початку 5 ст. до н. е.

Ця статуя протягом багатьох століть стояла на Капітолійському пагорбі. Давні зображення Ромула й Рема, засновників Рима, не збереглися (відомі з монет). Скульптури братів виготовлено в 17 ст.

1. Які особливості визначають географічне положення Давньої Італії?

Італія перекладається як *країна телят*. У III ст. до н. е. так почали називати весь півострів.

Римська держава була розташована на території Апеннінського півострова. Ще в давнину греки стали називати його **Італією**. Спочатку цю назву вживали щодо південної частини Апеннінського півострова, багатой на пасовиська для худоби.

Роздвітьте карту. Знайдіть на карті Апеннінський півострів. Що він нагадує за формою? Які моря його омивають? Знайдіть річку Тибр та місто Рим. Визначте місце розташування Рима.

Природним північним кордоном Італії є високі Альпійські гори. На південь від Альп відгалужуються Апенніни, що простягаються вздовж усього півострова. Це досить молоді гори, тому й досі там є діючі вулкани. Найбільша річка Італії – По. На захід і схід з гір збігали річки: Рубікон, Арно, Тибр. Земля тут неоднакова: і вулканічний ґрунт, і родючі черво-

ноземи. Покладів корисних копалин небагато: золото та мідь, у середній частині півострова – залізо, мідь, олово, срібло. У дельті Тибру видобували сіль. Клімат за тих часів був вологішим і холоднішим за теперішній, особливо в північних районах. Як і Греція, Італія поділялася на історичні області, пов'язані з розселенням племен. Найпривабливіші за природними умовами були Етрурія, Лацій, Кампанія та Апулія.

2. Які народи заселяли Давню Італію? Хто такі етруски, у чому загадковість їхньої цивілізації?

Віками в Італії осідали племена італіків, етрусків, греків, галлів, іллірійців. На острові Сицилія жили переселенці з Карфагена.

Італіки прийшли з півночі в 2 – на початку 1 тисячоліття до н. е. й оселилися в центральній частині півострова. Вони виготовляли залізо, займалися землеробством та тваринництвом. Разом з італіками з Балкан переселилася й невелика частина іллірійських племен.

Приблизно в 10 ст. до н. е. північніше від річки Тибр оселилися **етруски**. Геродот уважав, що вони – вихідці з Малої Азії. Інші автори доводять, що етруски прийшли з Греції або жили в Італії завжди. Етруски вирощували пшеницю, ячмінь, овес, виноград. З льону виготовляли одяг, вітрила для кораблів. Осушували болота й перетворювали їх на родючі поля. Успішно торгували: вивозили морем сировину, кераміку, мідні, бронзові, залізні речі, ювелірні вироби, дорогі тканини. До початку нашої ери етруски розчинилися серед інших племен Італії, проте залишили в історії помітний слід. Вони були засновниками першого державного утворення на землі Італії, яке об'єднувало 12 незалежних міст, кожне з яких засновувало колонії. Суперниками етрусків були греки та карфагеняни.

Роздивіться пам'ятки. Що можна сказати про поховальний обряд етрусків? Як пам'ятки свідчать про спосіб життя етрусків?

1

2

1. Поховальна урна етрусків. 8 ст. до н. е.

2. Домовина-саркофаг з фігурами етрусського подружжя. Початок 6 ст. до н. е.

Греки у 8–7 ст. до н. е. заснували багато колоній в Італії та на Сицилії. Найбільшими з них були Тарент, Куми та Сиракузи. Саме в греків етруски та римляни запозичили абетку.

У 4 ст. до н. е. з півночі в Італію прийшли *галли* – кельтські племена, які оселилися в північній частині півострова.

3. Як, де й коли виникло місто Рим? Хто такі патриції та плебеї?

Патриції – усе корінне населення, що належало до родової громади за давніших часів у Давньому Римі. Потім так стали називати родову аристократію – привілейованих членів суспільства.

Приблизно в 10–9 ст. до н. е. на пагорбах, розташованих у місцевості Лації, на лівому березі річки Тибр, жили племена італіків – латини та сабіни. Поступово поселення цих двох племен об'єдналися та утворили нове, з фортецею на пагорбі **Капітолій**. Так виникло місто Рим, назване на честь легендарного засновника – Ромула. Пізніше римські історики писали, що ця подія сталась **21 квітня 753 р. до н. е.** Від цієї дати римляни вели своє літочислення.

Кожен рід мав свою назву і складався з великих патріархальних сімей. Вони об'єднувалися в 3 триби (племені), кожна з яких складалася із 10 курій. Курії – це союзи чоловіків-воїнів, які стали основою формування армії. Кожна курія виставляла піших воїнів та 10 вершників. Триби поступово перетворилися на райони міста.

Спочатку кожен рід спільно володів землею, обробляв її гуртом. Поступово землю розподілили між найбагатшими сім'ями. Ці сім'ї отримували кращі ділянки завойованих територій. **Патриції** були такими заможними землевласниками. Вони володіли рабами, обіймали важливі посади в державі.

Кількість мешканців Рима* постійно зростала. За 250 років від заснування населення міста зросло від 20 до 100 тис. Більшість римлян із числа прийшлого та збіднілого населення не належала до складу старих родів. Особисто вільні, вони не володіли землею, не мали права обіймати державні посади, одружуватися з патриціями. Їх називали **плебеями**. Якщо, позичивши гроші, вони не могли їх повернути, ставали борговими рабами.

1. Від якого року римляни вели своє літочислення? 2. Як відповів би римлянин на запитання: у якому році Солон провів реформи в Афінах?

1. Від якого року римляни вели своє літочислення? 2. Як відповів би римлянин на запитання: у якому році Солон провів реформи в Афінах?

* Зверніть увагу на те, яке закінчення має іменник *Рим* у родовому відмінку. Закінчення *-а* (*Рима*) вживаємо тоді, коли йдеться про місто; *-у* (*Риму*) – коли йдеться про державу.

Реконструкція поселень раннього залізного віку на Палатині у 8 ст. до н. е.

Місто Рим розташоване на сімох пагорбах. Головними з них були Палатин, Авентин і Капітолій.

1. Прочитайте легенду про заснування Рима. Згадайте, як літописець розповідав про заснування Києва. 2. Які спільні риси властиві легендам про заснування Рима та Києва? 3. Поміркуйте, яку роль відведено Енею – синові Афродіти, одному з найславніших героїв Трої, – у легенді про заснування Рима.

■ «Після Троянської війни воєначальник троянців Еней прибув разом зі своїми товаришами в місцевість Лацій. Одружившись із донькою місцевого царя Латина Лавінією, він заснував царство. Столицею його стало місто Альба-Лонга. Чотирнадцятий наступник Енея, цар Нумітор, був скинутий з престолу братом та ув'язнений. Дочка Нумітора мала двох синів-близнюків – Ромула й Рема. Боячись помсти, новий цар наказав кинути їх у Тибр. Хвилі винесли кошик з дітьми на берег біля пагорба Палатин. Дітей спочатку нагодувала вовчиця, а потім їх знайшов пастух і виростив. Ромул та Рем повернулися до Альби-Лонги і вбили царя. Нумітор, який з допомогою братів знову став царем, дозволив їм заснувати місто на тому місці, де їх годувала вовчиця. Під час будівництва виникла сварка. Ромул убив брата і назвав місто своїм іменем».

Срібна римська монета
3 ст. до н. е.

● Чому легендарний сюжет про заснування Рима зображено на давніх римських монетах?

4. Чому найдавніший період історії Рима називають царським?

Найдавнішим Римом управляли цар, сенат та народні збори. Цар був воєначальником, верховним суддею та верховним жерцем. Його обирав увесь римський народ. **Сенаторів** обирали по одному від кожного роду. Сенат разом із царем затверджував або відхиляв рішення народних зборів, які існували як зібрання по куріях. Кожна курія мала один голос.

Царі правили Римом від **753 до 509 р. до н. е.** Усього в історії держави було сім царів. Першим з них став Ромул. Царі запозичили в етрусків знаки царської влади: золоту корону, що імітувала вінок з дубового листа, скіпетр з орлом, пурпурну туніку, гаптовану золотом. Особливою ознакою влади царя був спеціальний пучок різок, у який встромляли сокиру – символ могутності.

Останній цар, Тарквіній Гордий, став зловживати владою й чинити утиски знаті. Тоді знать скинула його з престолу.

Сенат – рада старійшин, яку обирали з патриціїв. У найдавнішому Римі – головна державна рада при цареві.

Розв'яжіть хронологічну задачу. Скільки років тривала царська доба в історії Рима?

Оцініть себе

1. Де розташовувалася Давня Італія? Якими були її природні умови? Визначте місце розташування Рима.
2. Витлумачте поняття: *етруски, сенат, патриції, плебеї*.
3. Коли та за яких обставин виникло місто Рим?
4. Хто та як управляв Римом за найдавніших часів?

Що спільного та відмінного між природно-географічними умовами Італії та Греції?

§ 40. РИМСЬКА РЕСПУБЛІКА 5 – СЕРЕДИНИ 3 СТ. ДО Н. Е.

Частина Аппієвої дороги між Римом і Капуєю. Сучасне фото.

• Яке враження справляє дорога, збудована в 312 р. до н. е.? • Що свідчить про те, що цю дорогу будували ретельно, на віки, даремно 900 років її не ремонтували? • Витлумачте вислів «Усі дороги ведуть до Рима». • Чому римляни надавали великого значення будівництву доріг?

Перша брукована дорога в Італії – «цариця» римських доріг. Названо на честь римського державного діяча – Аппія, за наказом якого її проклали.

1. Хто та як керував Римською республікою? Чому між плебеями й патриціями точилася боротьба?

Республіка (з латини – *рес публіка* – суспільна справа, справа народу) – держава, якою керують люди, обрані народом на певний термін.

Ліктор – охоронець консула. Він одягнений у тогу – одяг римських громадян, на голові має вінок.

Вигнавши останнього царя, римляни проголосили, що відтепер управління Римом має стати «суспільною справою». Так, у **509 р. до н. е.** в Римі було утворено **республіку**. Найвищим органом управління республіки були **народні збори**, на яких приймали рішення про найважливіші справи держави, наприклад: обрання на керівні посади та ухвалення законів.

Після створення республіки всі виборні посади прибрали до своїх рук патриції. З них обирали двох **консулів** терміном на один рік. Консул – найвища державна посада в Римі. Під час воєн один з консулів перебував у Римі, інший – керував військом. Консули скликали народні збори й засідання сенату. Короткий термін їхнього перебування на посаді, а також одночасне правління двох осіб мало запобігти тиранії.

Становище ж плебеїв погіршилося. Вони були зобов'язані служити в лавах римської армії, проте не тільки не брали участі в управлінні республікою, а й потрапляли в рабство за борги. Прагнення плебеїв мати ті самі права, що їх мали патриції, зумовило багатовікову боротьбу між ними.

Для тиску на патриціїв плебеї скористалися тим, що на них трималася армія: одного разу вони зібрали свій домашній скарб і разом із сім'ями залишили місто. Оскільки Рим у цей час воював, такий відхід був небезпечним для всіх його мешканців. Патриції вирішили поступитися. Насамперед плебеї отримали право обирати двох представників для захисту своїх інте-

ресів. Цих представників називали **народними трибунами**. Трибун мав право **вето** (заборони), яке він міг накласти на будь-який закон або розпорядження представника влади. Особу трибуна вважали недоторканною, він не мав права виїздити за межі Рима більш ніж на 24 години.

У 5 ст. до н. е. було ухвалено писані закони. Їх складали представники плебеїв і патрициїв. Через те що записали ці закони на таблицях-дошках, їх стали називати **Законами 12 таблиць**. Поступово плебеї домоглися нових поступок. У 4 ст. до н. е. закон заборонив за борги перетворювати римського громадянина на раба. Так остаточно завершено формування Римської республіки.

Трибун – у римській республіці – представник, обраний плебеями для захисту їхніх інтересів.

Модель Рима на початку республіки. З музею римської цивілізації. Рим.

1. Поміркуйте, які наслідки мав той факт, що державні посади в Римі не оплачувалися. 2. Що спільного та відмінного між Римською (4–3 ст. до н. е.) та Афіньською (за доби Перікла) державами?

2. Коли та як відбулося підкорення Римом Італії?

Від початку існування Рим постійно вів війни з племенами, що населяли Апеннінський півострів. Перші війни точилися з етрусками, до яких звернувся по допомогу вигнаний цар Тарквіній Гордий.

У 390 р. до н. е. Рим захопили галльські племена. Трималася лише фортеця на пагорбі Капітолій. Коли захисники поснули, галли почали штурм. Гуси почули ворога і своїм криком розбудили варту. Так з'явився вислів «гуси Рим урятували». Галли погодилися звільнити місто за викуп. Римляни принесли золото й почали важити. Галли почали хитрувати: відхиляли стрілку терезів на свою користь. На протести римлян їхній вождь кинув свій меч на ту шальку терезів, де лежали гирі, мовивши: «Горе переможеним». На зворотному шляху на галлів напав римський полководець Камілл, який, відібравши золото, заявив: «*Батьківщину захищають залізом, а не золотом*».

Тріумф – урочистий в'їзд і хода Римом полководця та армії. Менш урочистий спосіб пошанування – **овація**.

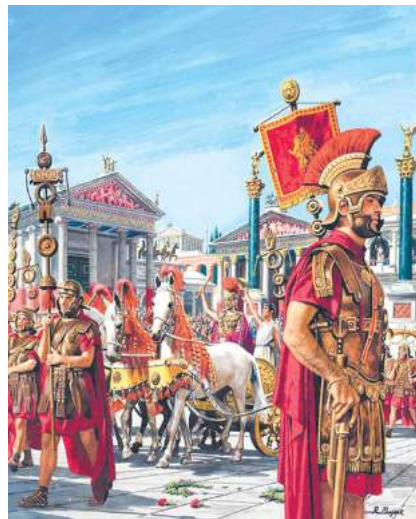
Таріль із зображенням бойового слона. 3 ст. до н. е.

На початку 3 ст. до н. е. Римська держава запанувала на Апеннінському півострові. Італійські племена мусили віддавати частину своїх земель, посилати солдатів до римського війська, їх було позбавлено політичних прав. Незавойованою залишалася тільки Південна Італія. Грецька колонія Тарент на допомогу у війні проти римлян поклікала талановитого полководця з Греції **Пітта**. Спочатку у двох битвах Пітт переміг римлян. У його армії було 20 слонів, яких римляни ще не бачили. Перемога дісталася Пітту ціною таких втрат, що він навіть сказав: *«Ще одна така перемога, і мені не буде з ким повернутися до Греції!»*. Із цієї перемогою пов'язаний крилатий вислів *Піттова перемога*. У 275 р. до н. е. біля містечка Малевентум Пітт зазнав поразки. Після перемоги римляни влаштували **тріумф**. Вони провели по місту тисячу полонених та чотирьох захоплених слонів. До **265 р. до н. е.** Римська держава підкорила всю Середню та Південну Італію.

Варто зазначити, що Римська держава й римське суспільство загалом були дуже воєнізованими. У Римі існувала загальна військова повинність. Кожен римський громадянин віком від 17 до 46 років міг бути взятий до війська. Воєнний досвід (участь у 10 воєнних кампаніях) був неодмінною умовою для всіх кандидатів на державні посади.

Роздивіться ілюстрації, присвячені тріумфальній ході римських полководців. Користуючись картиною, поясніть походження словосполучень «полководець-тріумфатор» та «тріумфальна арка».

У якому році за римським літочисленням Рим завоював Італію?

1. Роздивіться карту на с. 168. Яких меж сягала територія Риму на середину 3 ст. до н. е.? 2. Які народи підкорив Рим, завойовуючи Італію? 3. Де розташовані острови Сицилія, Корсика, Сардинія? Кому вони належали?

3. Чому війни між Римом та Карфагеном називають Пунічними? Чим закінчилася Перша пунічна війна?

У ті часи Західне Середземномор'я перебувало під владою Карфагена. Ця колишня фінікійська колонія поступово перетворилася на величезну торговельно-землеробську державу. Карфаген мав власні колонії на острові Сицилія.

Рим шукав приводу, щоб розпочати війну проти Карфагена. Незабаром він знайшовся. Захищаючи сицилійське місто Мессану від карфагенян, римляни в **264 р. до н. е.** послали на острів свої війська. Так почалася **Перша пунічна війна**. Війну називають Пунічною тому, що римляни називали карфагенян пунійцями. Перші успіхи римлян були пов'язані з діями армії на Сицилії. Вони не тільки зняли облогу з Мессани, а й примусили правителя Сиракуз – союзника Карфагена – підкоритися Риму.

Для продовження бойових дій римлянам потрібен був власний флот. Зібравши всі кошти союзників, Рим уже через декілька років мав 120 кораблів. Хоча досвід у пунійців був більшим, римляни швидко навчилися воювати на морі.

Після перших поразок вони захопили острови Сардинія та Корсика. Розвиваючи успіх, у **256 р. до н. е.** римська армія висадилася на африканському узбережжі. Але військо карфагенян розгромило римлян. Бойові дії знову було перенесено на Сицилію. До воєнних невдач додалася ще одна біда – жорстокий буревій знищив їхній флот. Противники були виснажені тривалою війною. Першими зуміли відновити свої військові сили римляни. Вони обклали найбагатших громадян податками й на ці гроші побудували новий флот, який ущент розгромив морські сили Карфагена. Так, у **241 р. до н. е.** Перша пунічна війна завершилася перемогою Риму.

Пунійці мали сплатити римлянам 3200 талантів (близько 84 т срібла), повністю звільнити Сицилію та видати полонених римських громадян. На островах Сардинія та Корсика римляни створили перші римські **провінції**. Згодом римською провінцією стала й Сицилія.

Провінція – завойована римлянами область, країна, що розташовувалася за межами Італії; підвладна територія, якою керували намісники.

Що означають крилаті вислови: «Піррова перемога», «гуси Рим урятували», «горе переможеним», «Батьківщину захищають залізом, а не золотом»? Які події лежать в їхній основі?

Оцініть себе

1. Скільки минуло років від установлення в Римі республіки до завоювання Римом Італії?

2. Із чим пов'язано виникнення слів: *республіканський, тріумфальний, провінційний, консультувати*?
3. Чому спалахнула боротьба між патриціями та плебеями? Якими були її результати?
4. Як відбувалася і чим закінчилася Перша пунічна війна?

Чому протягом 4–3 ст. до н. е. римляни жили майже за безперервних війн? В ім'я чого воював Рим у 4 – середині 3 ст. до н. е.? Чому римляни перемагали в цих війнах?

§ 41. РИМСЬКА РЕСПУБЛІКА В 2 СТ. ДО Н. Е.

- Роздивіться зображення спорядження римського легіонера. Із чого воно складалося? ● Поміркуйте, для чого були потрібні зображені речі. ● Навіщо на підшву взуття легіонерів прибивали цвяхи?

Спорядження римського легіонера часів Гая Марія: 1. Списи. 2. Меч та кинджал. 3. Взуття. 4. Кирка. Вовняний плащ (згорнутий). Лопата. Сумка для особистих речей та фляга для води. 5. Панцир та вовняна туніка. 6. Шолом.

Римське військо було одним з найсильніших у стародавньому світі. Основним підрозділом у римській армії був легіон із 4200 воїнів.

1. Коли, як і чому розпочалися нові війни Риму з Карфагеном?

Втративши Сицилію та острови Середземномор'я, Карфаген заснував колонію в Іспанії – Новий Карфаген. Золоті та срібні поклади дали можливість відновити колишню могутність держави. Цю нову область очолював Ганнібал. Він зібрав потужну найману армію, яка налічувала 60 тис. воїнів і мала на озброєнні 37 слонів. З нею Ганнібал розпочав **Другу пунічну війну (218–201 рр. до н. е.)**. На шляху до Італії війську потрібно було подолати Альпи. Полководець планував напасти

знанацька й підняти на боротьбу з Римом його колишніх ворогів: галлів, італіків, греків. Найбільший успіх йому принесла битва біля містечка **Канни** 2 серпня 216 р. до н. е. Армія Ганнібала зуміла оточити вдвічі більшу армію Риму. Римляни втратили 50 тис. воїнів, а на бік Ганнібала перейшли міста півдня Італії та Сицилії. Шістнадцять років Ганнібал воював в Італії і не програв жодного бою. Проте після кожної поразки Рим виставляв нову армію, а сподівання Ганнібала на воєнну допомогу місцевих племен не виправдалися.

Реконструкція воєнної
башти на бойовому слоні.

Згодом римські війська на чолі з **Публієм Корнелієм Сципіоном** висадилися в Африці. Ганнібала було відкликано з Італії для захисту рідного міста. У **202 р. до н. е.** у битві під **Замамі** римляни здобули вирішальну перемогу. Римськими провінціями стала Сицилія, південь Іспанії. У Північній Італії були організовані нові колонії.

Римляни почекали, поки Карфаген виплатить *контрибуцію* в 10 тис. талантів, а потім оголосили йому нову війну. **Третя пунічна війна (149–146 рр. до н. е.)** була просто знищенням слабшого. Після трирічної облоги місто було захоплене, його жителі перетворені на рабів. На землях Карфагена було створено римську провінцію, а саме місто зруйноване.

Після перемоги над Карфагеном Рим став наймогутнішою морською державою Середземномор'я, а саме море римляни стали називати «внутрішнім», або «нашим», морем.

Контрибуція – грошові виплати, які накладалися державою, що перемогла, на державу, що зазнала поразки.

2. Які країни були підкорені Римом у 2 ст. до н. е.?

Уже в часи Другої пунічної війни армії Риму воювали в різних кінцях Європи.

Філіпп V, цар Македонії, необачно погодився виступити союзником Ганнібала в Другій пунічній війні. Після перемоги над Карфагеном римляни підтримали союз еллінських міст, що боровся з Македонією, й оголосили Філіппу V війну. У **197 р. до н. е.** римський полководець Тіт Фламінін розгромив македонську армію в битві біля поселення **Кіноскефали**. Через рік Тіт Фламінін від імені римського сенату проголосив «визволення Греції». Насправді ж Рим прагнув підкорити і македонців, і греків. У **148 р. до н. е.** Македонія стала римською провінцією.

У **146 р. до н. е.** римляни захопили місто Коринф: Грецію було перетворено на римську провінцію Ахайя. Лише Спарті та Афінам було дозволено зберегти обмежене самоуправління.

У **133 р. до н. е.** землі Пергамського царства (Мала Азія) й Іспанії стали римськими провінціями. Унаслідок завойовницьких воєн Рим перетворився на найсильнішу в стародавньому світі державу.

1. Знайдіть на карті території, завойовані Римом у 2 ст. до н. е. 2. Яка територія належала Римській республіці на кінець 2 ст. до н. е.? 3. Назвіть римські провінції.

3. Як вплинули війни Риму 2 ст. до н. е. на господарське й суспільне життя?

Після великих завоювань у господарстві відбулися істотні зміни. Першим наслідком стало зростання кількості рабів та більш активне використання їхньої праці. Другим наслідком війн стало пограбування провінцій. Переможені сплачували величезні контрибуції й податки. Право збирати податки з населення провінцій продавалося на аукціоні, тобто на торгах. Певну суму вносили в державну скарбницю, а потім здирали з місцевих жителів значно більше грошей. Для сплати податків завойовники позичали їм гроші. Коли борг своєчасно не повертали, боржників перетворювали на рабів.

Малоземельні селяни, розорені війною та конкуренцією з великими господарствами, залишали свої наділи й переселялися до міст, де жили на державні кошти або з продажу своїх голосів під час виборів. Так формувався римський *люмпен-пролетаріат* – *прошарок суспільних утриманців (волоцюг, жебраків, безпритульних)*.

Прочитайте уривок із твору Плутарха, у якому історик наводить промову Тіберія Гракха.

Поясніть, долею яких прошарків римського населення переймався трибун. У чому він убачав причини їхнього жалюгідного становища?

■ *«Навіть дикі звірі мають свої нори й лігвища, і тільки ті, хто гине за Італію, не мають притулку та змушені разом зі своїми жінками й дітьми жити волоцюгами. Воєначальники обманюють солдатів, коли говорять їм, що вони віддають своє життя за батьківщину. Вони воюють і гинуть заради розкоші й достатків інших. Цих воїнів називають “володарями всього світу”, а тим часом у них немає ні клаптика власної землі».*

4. Що передбачали реформи братів Гракхів, яку мету вони мали?

Перемоги у війнах Римові здобула армія із селян. Проте розорення селянства підірвало боездатність римського війська: втрачена земля позбавляла права служити в легіоні. Ті, хто виступав за реформи в державі, популярні, обрали своїм лідером **Тіберія Семпронія Гракха**. У 133 р. до н. е. Гракх виступив з проектом земельного закону. Кожна сім'я, за цим законом, не повинна мати більше ніж 500 югерів на батька і по 250 на двох синів (югер – близько чверті гектара) державної землі. Надлишки землі держава вилучала та розподіляла між безземельними. Закон забороняв продаж та дарування цих наділів.

Невдоволені великі землевласники спровокували сутичку, під час якої Гракха і тріста його прихильників було вбито. Проте **оптимати** не змогли припинити діяльності дуже популярної серед населення аграрної комісії. Справу Тіберія продовжив молодший брат **Гай Гракх**. У 123 р. до н. е. його було обрано народним трибуном. Незабаром його також убили, тож реформа звелася нанівець.

Закон 111 р. до н. е. проголосив приватними власниками тих, хто на той момент володів державною землею. Це був перший у світі закон про приватизацію землі.

Підсумком суспільних протистоянь стало схвалення реформи консула **Гая Марія**, яка перетворила римську армію з ополчення на найману.

Римський легіонер часів Гая Марія.

Реконструкцію зроблено на основі римських зображень легіонерів на рельєфах тріумфальних споруд чи надгробних пам'яток. Воїн одягнутий у коротку туніку та штани, що закривають коліна, груди та спину захищає панцир з металевих пластин, на голові металевий шолом.

Оптимати – прибічники правління Сенату й противники реформ.

Поміркуйте, яка небезпека загрожувала республіканському ладу внаслідок реформи Гая Марія.

Відтепер римські громадяни, ставши до лав війська, отримували платню, а після закінчення служби – земельну ділянку.

Прочитайте уривок з праці Плутарха про діяльність Гая Гракха, дайте відповідь на запитання.

■ *«Із законів, які він запропонував на угоду народові та з метою послабити вплив сенату, один стосувався заснування колоній. Цей закон передбачав водночас і розподіл громадської землі між бідняками. Другий стосувався воїнів, вимагаючи видавати їм одяг на кошти державної скарбниці без врахування його вартості з їхньої платні, а також забороняв брати до війська осіб, яким не виповнилося сімнадцять років. Закон про союзників надавав італійцям однакові права з римськими громадянами. Хлібний закон передбачав продаж хліба бідним за дешевою ціною. Судовий закон своїми змінами найбільш відчутно підривав владу сенату. Потім Гай вніс ще й законопроект про нові колонії, про будівництво доріг і хлібних комор, причому сам керував цими роботами, сам за ними наглядав, ніскільки не втомлюючись ні від кількості, ні від важливості занять. З дивовижною швидкістю і старанністю виконував він кожну роботу, немовби вона була єдина. Тому навіть ті, що люто його ненавиділи й боялися, дивувалися його невичерпній діловитості та цілеспрямованості».*

- Що передбачали реформи Гая Гракха? • Як вони захищали права плебеїв?

Оцініть себе

1. Які території Рим завоював у 2 ст. до н. е.? Які провінції було утворено?
2. Витлумачте поняття: *легіон, народний трибун, оптимати, популяри*.
3. Як Рим став наймогутнішою морською державою Середземномор'я?
4. Що спонукало братів Гракхів здійснювати реформи?

У чому виявлялася криза республіки в 1 ст. до н. е.? Якими були її причини?

§ 42. РЕЛІГІЯ, СІМ'Я, ВИХОВАННЯ ТА ГОСПОДАРСТВО ДАВНІХ РИМЛЯН

• Роздивіться зображення на рельєфах. Що довідуємося з них про буденне життя римлян?

Давньоримські рельєфи із зображенням жертвоприношень.

1. У чому своєрідність римської релігії?

Римляни запозичили й розвинули культурні надбання багатьох народів Середземномор'я – греків, етрусків та інших. Із часом на цьому ґрунті розквітла власне римська культура, яка набула світового значення. У давнину, за часів правління перших царів, римляни вірили, що кожен предмет, кожне явище мають свого бога. Зерно, яке було щойно кинуте в землю, належало божеству **Сатурну**, те, що проростало, – **Церері**, квітуче – **Флорі**. Римляни поклонялися своїм предкам, бо вірили, що душі померлих охороняють дім і можуть допомогти в повсякденних справах, якщо їх шанобливо про це попросити.

Поклоніння численним дрібним божествам і духам втілювалося в різноманітних магічних ритуалах.

1

2

1. Реконструкція храму Конкордії, збудованого на честь давньоримської богині згоди, берегині державного ладу.

2. Рельєф з вітваря Венери та Марса, на якому зображено Ромула та Рема, яких вигодує вовчиця, а також бога, що втілює річку Тибр.

Римляни були переконані, що боги обов'язково зглянутья над людиною, якщо вона дотримується настанови: «*Даю тобі, щоб ти дав мені*». Провідна роль у релігійному житті держави належала колегії жерців-понтифіків.

На початок 2 ст. до н. е. склався культ 12 головних римських богів, які були подібними до грецьких: римляни шанували **Юпітера** – царя богів, бога грому та блискавки. **Юнона**, сестра та дружина Юпітера, була покровителькою жінок і материнства. **Нептун** – бог моря й покровитель мореплавства. **Плутон** – володар підземного царства. **Церера** була богинею землеробства. Серед інших богів, яким поклонялися римляни, були: **Вулкан** – бог ковалів та ремісників; **Марс** – бог війни; **Діана** – богиня Місяця та полювання; **Аполлон** – покровитель музики, мистецтва, лікарів та віщунів, бог Сонця; **Мінерва** – богиня воїнів, покровителька ремесла; **Меркурій** – бог торгівлі, покровитель злодіїв, вісник Юпітера; **Вакх** – бог вина; **Венера** – богиня краси та кохання. Цікавим був культ богині домашнього вогнища та родинного життя **Вести**: лише її храми мали круглу в основі форму.

Реконструкція храму богині Вести в Римі.

У круглому храмі Вести на римському форумі, який спорудив, згідно з переказом, Нума Помпілій, не було статуї богині, але постійно пломенів вогонь, за яким стежили весталки. Вогонь цей – символ стійкості римського народу. Згасання вогню вважалося передвісником нещастя для Риму.

У римському суспільстві надзвичайну повагу мали жерці. Вони були посадовими особами держави, а всі релігійні справи вирішував сенат. Посада жерця була *виборною*, вона не оплачувалася. Особливу шану мали весталки – жриці богині Вести, які підтримували вогнище в її храмі. Коли весталка зустрічала злочинця, якого вели на страту, то закон звільняв його від покарання. Будучи представницями знатних родів, весталки залишалися у званні жриць 30 років.

Від Юлія Цезаря, який підкреслював свою належність до безсмертних богів, почалося обожнення правителів Риму. До імені спадкоємця Юлія Цезаря – Октавіана, який набув необмеженої влади, було додано ім'я *Август*, тобто «звеличений богами», «рівний богам».

На пізніх етапах існування Римської держави в ній посилюється вплив східних культур, серед яких з'явилася й нова релігія – *християнство*, що зародилося в першій половині I ст. н. е. в Іудеї (Палестині). Про це ви дізнаєтеся в наступних параграфах підручника.

Що спільного і чим відрізнялися релігії римлян та греків? Складіть порівняльну таблицю грецьких та римських богів.

2. Які давньоримські традиції визначали родинне життя та виховання дітей?

Юні римляни практично були позбавлені права вибору при створенні сім'ї. Чоловіків та дружин зазвичай обирали дітям батьки. Поширеним явищем були шлюби за розрахунком. Так, відомий оратор Цицерон після 37 років подружнього життя розлучився й узяв шлюб з 20-річною дівчиною, щоб запобігти розоренню. Дівчата могли виходити заміж з 12-ти років, але найчастіше це відбувалося в 14-річному віці.

На мармуровому рельєфі саркофага – усі етапи виховання хлопця. Ліворуч мати годує немовля. Потім батько за традицією піднімає його, визнаючи своїм. Згодом хлопець їде в колісниці, запряженій віслуком; наприкінці юнак декламує батьку вивчений урок.

Учитель з трьома учнями. Давньоримський рельєф.

Після народження дитини немовля клали до ніг батька. Той повинен був узяти його на руки, щоб продемонструвати, що приймає його у свою сім'ю. На дев'ятий день після народження дитині давали ім'я та особливий амулет, який мав захищати її від злих духів.

Діти здобували освіту залежно від статків батьків. Найбідніші не вчилися взагалі. Заможні віддавали дітей до початкової школи. Більшість учнів закінчувала її в 11 років. Подальшу освіту здобували вдома.

У римських початкових школах здебільшого був лише один клас з 12 учнями. Учителями найчастіше були раби-греки. Багаті батьки тримали раба-педагога. Він супроводжував дитину до школи й спостерігав за її поведінкою під час занять.

Лише незначна частина дітей могла відвідувати **граматику** – так називали середню школу. Там вивчали історію, філософію, географію, геометрію, музику та астрономію. Одним із завдань цього етапу навчання була підготовка до занять з учителем красномовства. Особливим предметом була грецька мова: справді освіченою людиною в Римі вважали лише того, хто її знав.

Отримавши можливість навчатися далі, підліток віком 13–14 років вирушав до Греції. У Греції навчалися в Афінах та на острові Родос у найкращих учителів. Це навчання коштувало дуже дорого, але воно давало змогу зробити політичну та юридичну кар'єру.

Чим римська система освіти та виховання відрізнялася від грецької?

3. Яким було господарське життя давніх римлян?

Ви вже знаєте, що італійське селянство було основою римської армії, яка до кінця 2 ст. до н. е. формувалася як народне ополчення. Майже безперервні війни, які вів Рим у 3–2 ст. до н. е., надовго відривали селян від землі, що призводило до розорення дрібних селянських господарств. Заможні землевласники скуповували занедбані ділянки землі, об'єднували їх у величезні маєтки. Для роботи в них використовували рабів, здобутих у численних військових походах. Через розвиток великих рабовласницьких маєтків дрібні селянські господарства розорувалися, не витримуючи конкуренції.

Проте це не було перешкодою для піднесення сільського господарства в 2–1 ст. до н. е. Застосування добрив, багаторазова оранка, догляд

за полем унаслідок залучення праці рабів сприяли зростанню врожаїв. Особливо прибутковими були виноробство, маслинництво, садівництво. Біля великих міст виникали господарства, що спеціалізувалися на поставці молока, сиру, птиці, м'яса, фруктів та овочів.

На вулиці Помпеї. Художня реконструкція.

● Роздивіться ілюстрацію. До яких особливостей господарського життя римських міст привертає увагу художник?

Активно розвивалися й ремесла. Розкопавши Помпею та Геркуланум, учені дізналися, що невеликі майстерні були чи не в кожному дворі. У таких майстернях виготовляли вовняні тканини, лампи з бронзи й глини, вироби із заліза й скла, найрізноманітніші інструменти – хірургічні, ковальські, столярні, слюсарні, ваги тощо. А ще були ювелірні, парфумерні, скульптурні майстерні.

Прочитайте фрагмент з праці державного діяча та письменника Марка Порція Катона, дайте відповіді на запитання.

1. На основі уривка з праці Катона зробіть висновок про галузі господарства в римському рабовласницькому маєтку. 2. Чому, на думку Катона, справжній господар – той, що продає, а не той, що купує? 3. Знайдіть у джерелі підтвердження думки, що добробут маєтку залежить від відповідальності господаря.

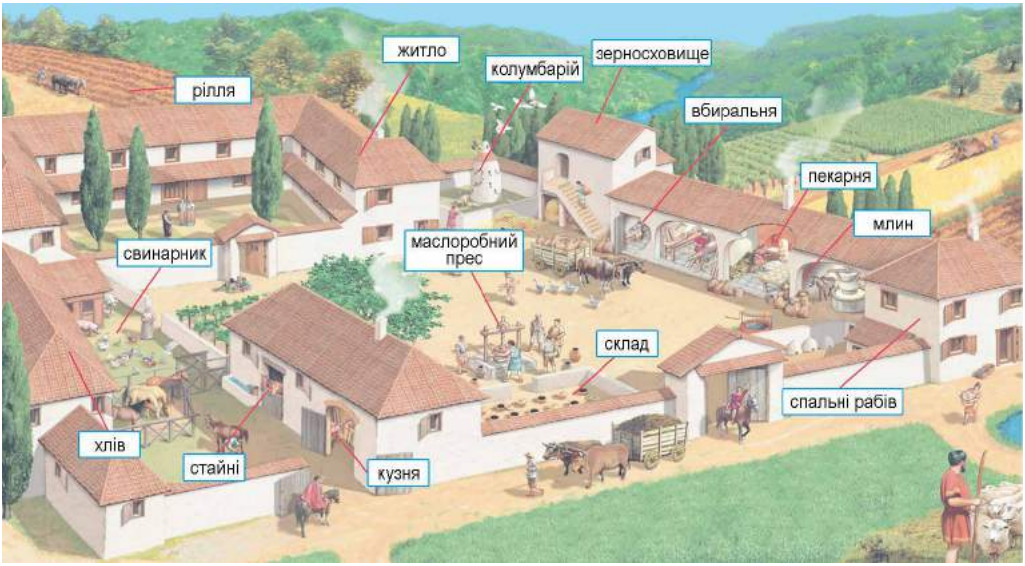
■ *«Коли ти питаєш, який маєток найкращий, то я скажу так: сто югерів з різноманітним ґрунтом, у найкращому місті – по-перше, з виноградником, коли вино хороше і коли вина багато, по-друге, з поливним городом; по-третє, з верболозом; по-четверте, з маслиновим садом; по-п'яте, з лукою; по-шосте, з хлібною нивою, по-сьоме, з лісом, де можна різати листя на корм худобі, по-восьме, ліс з деревами, що дають жолуді... Рабам не повинно бути погано: вони не повинні мерзнути й голодувати...»*

Потрібно перевірити кількість грошей і хліба, те, що підготовлено для годівлі худоби; кількість вина, олії; що продано, що виручено, що залишилось, що можна продати... Господар повинен розпорядитися роботами... Він повинен здійснити продаж: продати олію, якщо добра ціна, вино, продати надлишки зерна, старих волів, немичну худобу, немичних овець (вовну, шкіри, старий віз, старі залізні знаряддя), пристаркуватого раба, хворого раба і взагалі продати все, що непотрібне. Господар повинен прагнути продавати, а не купувати».

Скориставшись ілюстрацією на с. 185, складіть розповідь про життя мешканців римського рабовласницького маєтку.

Оцініть себе

1. Яким богам поклонялися давні римляни?
2. У чому особливості їхнього родинного життя?
3. Де і як римляни здобували освіту?
4. Що визначало розвиток господарства в Римі?

Що в буденному й господарському житті римлян указувало на те, що їхня держава постійно воює? Якщо суспільство давніх греків визначають як суспільство дозвілля, то як можна визначити суспільство Давнього Риму?

§ 43. ДИКТАТУРА ГАЯ ЮЛІЯ ЦЕЗАРЯ

• Роздивіться монету із зображенням Юлія Цезаря. Пригадайте, що зображено на монетах Афін – поліса, який історики називають еталоном демократичної держави. • Про що свідчить перше в Римі прижиттєве зображення людини на грошах? • Як ви гадаєте, чому афінські монети не оздоблювали зображеннями перших осіб держави?

Монета з портретом Юлія Цезаря.

1. Що визначало суспільно-політичне життя Риму в 80–60-х роках 1 ст. до н. е.?

На початку 1 ст. до н. е. оптимати об'єдналися навколо представника давнього аристократичного роду, полководця та обдарованого політика **Луція Корнелія Сулли**. У 89 р. до н. е. його обрали командувачем армії для відсічі понтійському цареві Мітрідату VI Євпатору. Після перемоги у війні з Понтійським царством Сулла повернувся до Італії. Проти нього виступила наспіх зібрана армія популярів. 1 листопада 82 р. до н. е. відбулася битва між двома римськими арміями. Сулла переміг і був проголошений **диктатором** без

Диктатор – у Давньому Римі посадова особа, яку призначав сенат на 6 місяців у випадку внутрішньої або зовнішньої небезпеки, що загрожувала державі. Диктатора було наділено необмеженою цивільною та військовою владою.

Гладіатори – у Римі так називали рабів, які виступали в боях для розваги римських громадян.

Тріумвірат – у Давньому Римі союз трьох політичних діячів задля захоплення найвищої влади.

обмеження терміну. Майном знищених ворогів Сулла нагороджував своїх прихильників і солдатів, скасував закони, видані популярами, посилив роль сенату. Судові справи було передано сенатові, обмежено права народних трибунів. Але в 79 р. до н. е. Сулла склав із себе повноваження, а наступного року помер.

Після диктатури Сулла ситуація в Римській державі загострилася. Точилася громадянська війна в Іспанії, Мітрідат знову напав на римські провінції. У 74 р. до н. е. спалахнуло повстання рабів, очолене рабом-гладіатором Спартаком. Виступ було придушено лише через кілька років зусиллями трьох римських армій. Сенат та виборні посадові особи не могли утримувати спокій у державі.

У 60 р. до н. е. трое видатних політиків Риму – **Гней Помпей, Марк Красс та Юлій Цезар** – утворили Перший **тріумвірат**. Вони поділили між собою керівництво провінціями й домовилися підтримувати один одного. Союз тримався передусім на військовій славі учасників. Помпей та Красс відзначилися в боротьбі з Мітрідатом та Спартаком, а Цезар **58–50 рр. до н. е.** завоював усю Галлію (сучасна Франція) і

навіть переправився на Британські острови. Ці землі увійшли до складу Римської держави як провінція Галлія.

2. Як Юлій Цезар здобув владу в Римі?

Юлій Цезар. Сучасний пам'ятник у м. Римині (Італія).

У 53 р. до н. е. Марк Красс вирішив розпочати війну з могутньою Парфянською державою. Військо Красса було розбите, а сам він загинув у бою. У тріумвіраті лишилося двоє: Помпей та Цезар. Помпей, наляканий успіхами Цезаря в Галлії, переконував сенат відкликати Цезаря із завойованих ним земель. У 49 р. до н. е. сенат ухвалив відповідний наказ. Народні трибуни Марк Антоній та Кассій Лонгін наклали на це рішення вето й утекли до Цезаря.

У розпорядженні Юлія Цезаря було лише два легіони (близько 10 тис. воїнів). Він розумів, що, перетнувши річку Рубікон, розпочне нову війну. Зваживши всі «за» та «проти», зі словами *«Жереб кинуто!»* він переправився через річку. Ця подія дала життя крилатому вислову *«перейти рубікон»*.

Несподівано Помпей залишив Італію та переправився в Грецію. Шлях на Рим було відкрито. Цезар, вступивши в місто, нікого не

переслідував. Завдяки цій політиці «милосердя», як називав її сам Цезар, він швидко здобув багато нових прихильників.

Пробувши в Римі декілька днів, Цезар почав переправляти в Грецію свою армію. Тут, поблизу міста **Фарсал**, у **48 р. до н. е.** відбулася битва двох видатних римських полководців, яка закінчилася перемогою Цезаря.

Римський сенат. Виступ Марка Туллія Цицерона (106–43 до н. е.) – давньоримського оратора й мислителя. Художня реконструкція.

Плутарх розповідав, що одного разу «...у сенаті він виголосив промову проти нового законопроекту і так налякав його укладачів, що вони не наважилися заперечити йому жодним словом. Коли ж вони взялися за справу заново, Цицерон нітрохи не розгубився... і не тільки провалив законопроект, а й примусив трибунів відмовитися від усіх інших планів – до такої міри їх вразило його красномовство».

Обчисліть, скільки років тому почалася диктатура Юлія Цезаря, скільки років тому закінчилася. Як відповів би римлянин на запитання: у якому році Юлій Цезар став диктатором?

3. Які заходи здійснив Юлій Цезар, ставши правителем Риму?

Після поразки Помпей утік до Єгипту, де його вбили наближені царя Птолемея XIV. За три дні до Александрії прибув Цезар.

Цезар переміг вояків Птолемея і посадив на єгипетський трон старшу сестру Птолемея Клеопатру.

Через кілька місяців Цезар повів своє військо до Сирії проти понтійського царя, що загрожував римським провінціям в Азії. У серпні **47 р. до н. е.** після перемоги над ним Цезар надіслав найкоротший в історії звіт до Риму: «*Прийшов, побачив, переміг*».

Плэбс – від плебеї, простолюд.

Диктатура Цезаря істотно відрізнялася від правління Сулли. Хоча за блискучі перемоги його й було проголошено

диктатором на 10 років, він щороку обирався консулом і діяв через органи влади республіканського Риму. Основною метою політики Цезаря було відновлення нормального життя держави. Він видав закони про устрій міст у провінціях, про безплатні роздачі хліба *плебсу*.

Цезар намагався зменшити вплив сенату, налагодити роботу органів місцевого самоуправління, скоротити витрати, особливо розкіш та марнотратство заможних, дати захист малозабезпеченим прошаркам населення.

Для проведення цих заходів Цезар створив особисте угруповання, до якого належали Марк Антоній, Емілій Лепід та інші – переважно військові командири. Проте, як і кожний політик, Цезар не уник прорахунків. Політика «милосердя» зумовила появу в сенаті групи людей, які хотіли усунути Цезаря від влади. Саме ці сенатори поширювали чутки про прагнення Цезаря стати царем і перенести столицю з Рима до Александрії.

У березні 44 р. до н. е. під час засідання сенату Цезаря підступно вбили. Головними учасниками змови були Марк Юній Брут і Кассій Лонгін. За переказами, Цезар намагався чинити опір. Коли ніж для удару над ним заніс Брут, Цезар кинув фразу, що стала крилатою, – «*І ти, Бруте?*».

Загибель диктатора штовхнула державу в новий вир міжусобиць та війн.

*Вбивство Гая Юлія Цезаря.
Картина кінця 18 ст.*

Розгляньте таблицю, у якій зазначено основні віхи правління Сулли та Цезаря. Поміркуйте, хто з диктаторів більше прагнув зберегти республіку.

Публій Корнелій Сулла	Гай Юлій Цезар
<p>Сам себе проголосив диктатором. Спирався на сенатську олігархію. Належав до оптиматів. Переслідував своїх політичних противників. Ухвалював закони в інтересах знаті. Добровільно відмовився від диктатури.</p>	<p>Диктатором став за рішенням сенату. Мав підтримку середніх та дрібних землевласників. Належав до популярів. Провадив політику «милосердя». Ухвалював закони в інтересах середніх прошарків населення й плебсу. Був убитий під час засідання сенату.</p>

Чи має слушність твердження: «Криза республіки полягала в тому, що Рим з невеличкої громади-поліса перетворився на величезну державу, якій належала половина світу, тож республіканська форма правління не відповідала такому становищу»? Свою думку обґрунтуйте.

Оцініть себе

1. Які території завоював Юлій Цезар протягом 58–46 рр. до н. е.?
2. Що означають крилаті вислови: «жереб кинуту», «перейти рубікон», «І ти, Бруте?». Які події лежать у їхній основі?
3. Як і коли було створено перший тріумвірат? Чи можна вважати тріумвірів диктаторами?
4. Коли і за яких обставин було встановлено диктатуру Юлія Цезаря? Які вона мала особливості?

У чому відмінність диктатури від республіки? Чому за правління Цезаря зберігався республіканський лад?

РИМСЬКА ІМПЕРІЯ

§ 44. СТВОРЕННЯ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ. ПРАВЛІННЯ ОКТАВІАНА АВГУСТА

• Роздивіться прикрасу. Визначте, де зображено Октавіана Августа. Чому поряд з Августом бачимо Ромула? Кого зображено на нижній частині прикраси? • Поміркуйте, чи могли подібні зображення з'явитися в Греції за правління Перікла? • Які зміни в управлінні Римом призвели до появи такого твору?

1. Як постав Другий тріумвірат і чому події 30-х років 1 ст. до н. е. називають новою громадянською війною?

Кам'я (вирізьблене на камені рельєфне зображення), що прославляє Октавіана Августа. 1 ст. н. е.

Після смерті Цезаря влада перейшла до рук сенату, який поквапився укласти з Марком Антонієм угоду: усі розпорядження Цезаря залишилися чинними, його вбивць було помилувано.

Невдовзі в Римі заявив про себе новий політичний діяч – родич Цезаря **Гай Юлій Цезар Октавіан**, усиновлений Цезарем незадовго до смерті та названий ним у заповіті основним спадкоємцем.

У листопаді **43 р. до н. е.** Октавіан, Марк Антоній та намісник в Іспанії Лепід створили **Другий тріумвірат**, поставивши собі за мету покарати вбивць Цезаря. Через рік у Македонії тріумвірат переміг армію заколотників. Після цього Антоній залишився на Сході, а Октавіан відбув до Італії. Згодом Октавіан усунув від влади Лепіда та виступив проти

Антонія, якому цариця Єгипту Клеопатра надала допомогу. У вересні **31 р. до н. е.** між флотами Октавіана та Антонія відбулася битва біля мису **Акцій**. Антоній зазнав поразки – його армія перейшла на бік Октавіана.

Переслідуючи Антонія, Октавіан підійшов до мурів Александрії. Він пообіцяв залишити Клеопатру царицею в Єгипті та захистити її дітей, вимагаючи натомість видати Антонія. Але Антоній і Клеопатра наклали на себе руки. 1 серпня **30 р. до н. е.** війська Октавіана вступили в Александрію. Єгипет став римською провінцією.

2. Чому правління Октавіана Августа називають принципатом?

Після завоювання Єгипту та смерті Антонія Октавіан став єдиним, з необмеженою владою, володарем.

У **27 р. до н. е.** на засіданні сенату Октавіан оголосив, що громадянські війни припинено, відновлено мир і що він відмовляється від влади. Сенатори, злякавшись відповідальності, стали благодіяти його не полишати державне кермо й висловили згоду пристати на всі його умови. Тоді Октавіан продиктував розгубленому сенату свої умови, які було прийнято. Октавіана проголосили довічним трибуном, консулом та цензором. У нових списках сенаторів ім'я Октавіана стояло першим. Так він став **принцепсом** – найавторитетнішим серед сенаторів, тим, хто визначав порядок денний, головував на засіданнях.

Октавіан мав найвищу військову владу – *імперій* (звідси – «імператор» як частина титулу принцепса), міг скликати народні збори та збори сенату, вносити законопроекти або накладати вето на закони. Згодом йому було присвоєно титул верховного жерця, почесний титул **Августа** («поважний», «возвеличений богами»), трохи пізніше – титул «батька вітчизни». Культ Августа поширювався і в римських провінціях: у Єгипті, наприклад, його вважали фараоном і сином бога Сонця.

Імператор Октавіан Август правив Римом від **30 р. до н. е.** до **14 р. н. е.** Римляни назвали його найщасливішим принцепсом. Він виправдав їхні надії. Октавіан роздавав гроші плебсу та землі легіонерам, відновлював храми й відбудовував Рим. Він піклувався про звичаї й шанував традиції римлян.

Август в одязі верховного жерця.

Прочитайте уривки з твору Светонія про Октавіана Августа. Зробіть висновки про спосіб життя, здоров'я, риси вдачі правителя Риму. Яку цінну інформацію про повсякденне життя римлян містить уривок?

■ *«За обідом було три зміни, якнайбільше – шість; усе подавалося без особливої вишуканості, але з найбільшою привітністю. Свята й урочистості влаштував він з більшою пишністю, а іноді – тільки жартома. Що ж до їжі, то їв він дуже мало й невибагливо. Любив грубий хліб, дрібну рибку, вологий сир, відтиснутий руками, зелені фіги другого збору; під'їдав і в передобідні години, коли й де завгодно, щойно зголотніє. Дуже піклувався про своє слабе здоров'я. Насамперед, він рідко купався:*

натомість зазвичай обтирався олією або розпарювався перед відкритим вогнем, а потім обливався водою кімнатної температури або підігрітою на сонці.

...Ніколи не говорив ні перед сенатом, ні перед народом, ні перед військом, не обміркувавши й не склавши свою промову заздалегідь, хоча не позбавлений був здатності говорити й без підготовки».

3. Якою була внутрішня та зовнішня політика Августа?

Октавіан Август постійно наголошував, що він лише відновив Римську республіку. Але насправді він створив нову форму управління державою. Римська знать підтримувала нові порядки, бо вбачала в них силу, здатну придушувати повстання рабів і припиняти громадянські війни. Нова держава стала називатися **Римською імперією**. Від часів Октавіана Августа всіх правителів Римської держави називали **імператорами**.

Август запровадив нові посади – *префекта Рима* і *префекта преторіанської гвардії*. Префекта Рима обирали із senatorів, до обов'язків цього посадовця належало наглядати за порядком у місті. Префект преторіанської гвардії командував охороною імператора.

Було підвищено платню солдатам і офіцерам. Чимало ветеранів осіли в провінціях і допомагали їх освоювати. Як головнокомандувач армії Август керував провінціями, де перебували війська (*імператорські провінції*). Він призначав намісників, які командували гарнізонами. Сенату для управління було надано спокійніші й розвинутіші провінції. Їх називали *сенаторськими провінціями*.

За Октавіана Августа західний кордон досяг Атлантичного океану й пролягав по Рейну. Північні кордони сягнули Дунаю, де було створено нові провінції. Кордони на сході посунули до річки Євфрат та Парфянського царства, з яким імператор уклав мир.

1

2

1. *Вітар миру* – вітар на честь римської богині миру, споруджений римським сенатом на честь повернення імператора Августа з Іспанії та Галлії в 13 р. до н. е. Сучасна реконструкція з окремих оригінальних частин.

2. Рельєфи із цього вітаря прославляють Августа та його рід – Юліїв. Цікаво, що окремих персонажів зображено так, ніби вони звертаються до глядача.

Як відповів би римлянин на запитання: у якому році почалося правління Октавіана Августа? Обчисліть, скільки років воно тривало.

4. Як ідею величі Риму за правління Октавіана втілювали в літературі та архітектурі?

Август зажив неймовірної популярності, його оспівували поети та історики, звеличували скульптори. Це й не дивно, адже Август був покровителем тих митців, які вміли йому догодити. Найулюбленішими поетами за доби Октавіана були **Вергілій** та **Горацій**. Ці митці стали придворними імператорськими поетами, творячи під наглядом друга імператора **Гая Цільнія Мецената**. Сьогодні «меценатом» називають людину, яка матеріально підтримує розвиток культури. Гай Цільній Меценат подарував Вергілію маєток замість того, який у нього відібрали раніше, Горацію – невеличку, але гарну віллу.

Роздивіться ілюстрацію. Поміркуйте, яка роль належала Амуру – синові богині Венери, якого розташовано поряд з Октавіаном Августом.

Вергілій зажив безсмертя поемою «Енеїда». Узявши за взірць гомерівську «Іліаду», він написав поему, у якій ішлося про пригоди троянського героя Енея. Після втечі з Трої Еней, нащадком якого і був Октавіан, перебрався до Італії, заклав нову державу. Так Вергілій уславив свого покровителя імператора Октавіана Августа, утіливши ідею його божественного походження. *Горацій* поряд з офіційними віршами-листівками, у яких звеличував Августа, називаючи його богом, складав також «Сатири», де дотепно висміював вади римського суспільства.

Вергілій пише «Енеїду» в оточенні муз. Поряд з поетом муза історії Кліо й муза трагедії Мельпомена. Мозаїка. Кінець 2 – початок 3 ст.

Прочитайте уривок із твору Светонія. Поясніть, чому Августа називають будівничим Рима. Навіщо імператор розбудовував Рим? Як, на вашу думку, мали ставитися мешканці Рима до Августа?

Статуя Октавіана Августа, який звертається до війська з промовою. 20 р. до н. е.

■ «Август так відбудував місто, що по праву пишався тим, що прийняв Рим цегляним, а залишає мармуровим; і він зробив усе, що може передбачати людський розум для безпеки міста на майбутні часи... Громадських будинків він вибудував дуже багато; з них найважливіші – форум із храмом Марса, святилище Аполлона на Палатині, храм Юпітера Громовержця на Капітолії... Усе місто він розділив на округи й квартали, наказавши, щоб округами відали за жеребом посадові особи щороку, а кварталами – старости, що обиралися з місцевих обивателів. Для охорони від пожеж він розставив пости й запровадив нічну варту, для запобігання повеням розширив і очистив русло Тибру, за багато років занесене сміттям і звужене обвалами будівель».

Роздивіться карту. Визначте території, завойовані римлянами за Октавіана Августа, назвіть нові провінції, які постали за часів його правління.

Оцініть себе

1. Скільки років минуло від створення імперії в Давньому Римі?
2. Витлумачте поняття: *принцепс, імператор, префект, меценат.*

3. Що таке принципат? Чим ця форма правління відрізнялася від республіки?
4. Якою була політика Октавіана Августа?

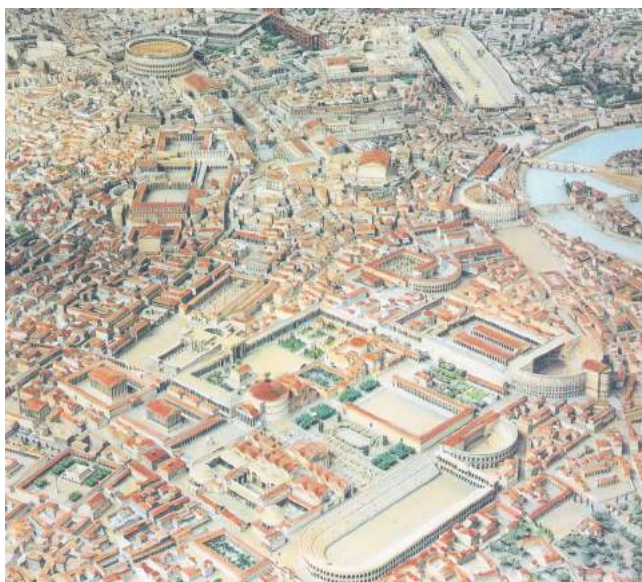

Чому Октавіана Августа, а не Юлія Цезаря, називають засновником імперії? Визначте роль Октавіана Августа в історії Риму. Дайте йому оцінку як людині та державному діячеві.

§ 45. МІСТО РИМ ТА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ЙОГО МЕШКАНЦІВ

- Роздивіться ілюстрацію. Поміркуйте, як відчувала себе людина з провінції, коли приїжджала до Рима на гостину.
- Чим вабив Рим подорожніх?
- Один з поетів назвав Рим «містом семи пагорбів та всієї землі володарем». Якою мірою це твердження можна вважати слушним?

*Фрагмент макета
Давнього Рима. Рим –
єдине місто у світі, яке
зажило почесного титулу
Вічного міста.*

1. Які особливості мало міське життя в Римі?

Рим часів імперії, як і належить світовій столиці, приголомшував величчю та красою. Місто вражало сучасників розмірами (з жодного боку воно не мало чітких кордонів) та кількістю споруд – храмів, палаців, житлових будинків. Чисельність населення Рима часів імперії сягала мільйона осіб. Були окремі квартали, де проживали сирійці, фінікійці та представники інших народів. З 14 районів столиці один належав євреям.

Акведук (лат. *aqua* – вода й *disco* – веду) – арковий міст, яким прокладали водогін через ріки, шляхи, яри.

Рим відзначався дуже щільною забудовою, тому будинки в декілька поверхів були життєвою потребою. На вулицях часто виникала така тіснява, що інколи забороняли в денний час їздити містом в екіпажах та возами, за винятком возів будівельників. Стічні води зливалися в

каналізаційні труби й потрапляли до центрального каналу. Чиста вода подавалася спеціальними трубами, прокладеними по мостах-акведуках або під землею. Воду нагромаджували у величезних цистернах і розгалуженою системою глиняних та свинцевих труб подавали в місто.

Навколо ринків розташовувалися невеличкі майстерні та крамниці. Вони здебільшого належали грекам, жителям Сходу та вільновідпущеникам. Найпоширенішими були майстерні, де виготовляли предмети побуту, ювелірні та ковальські вироби, а також пекарні.

Більшість громадян мешкала у великих багатоповерхових будинках. Багаті люди могли дозволити собі власні окремі будинки. У Римі на початку 4 ст. було 1790 власних та 46 602 багатоповерхових будинки.

У центрі Рима розташовувалася головна площа – **форум**. Ще за часів республіки форум виконував роль торгового центру та місця, де відбувалися найважливіші події громадського життя. Саме тут збирали народні збори, відзначали релігійні свята тощо. Попри те, що Юлій Цезар та правителі Рима часів імперії розбудували нові форуми (форум Цезаря, Августа, Веспасіана, Траяна), старий форум незмінно залишався центром суспільного, ділового та релігійного життя Рима. Імператори забудовували його новими спорудами: храмами, громадськими будівлями, арками, колонами, прикрашали статуями.

Реконструкція Римського форуму.

Складіть розповідь про особливості життя в Римі.

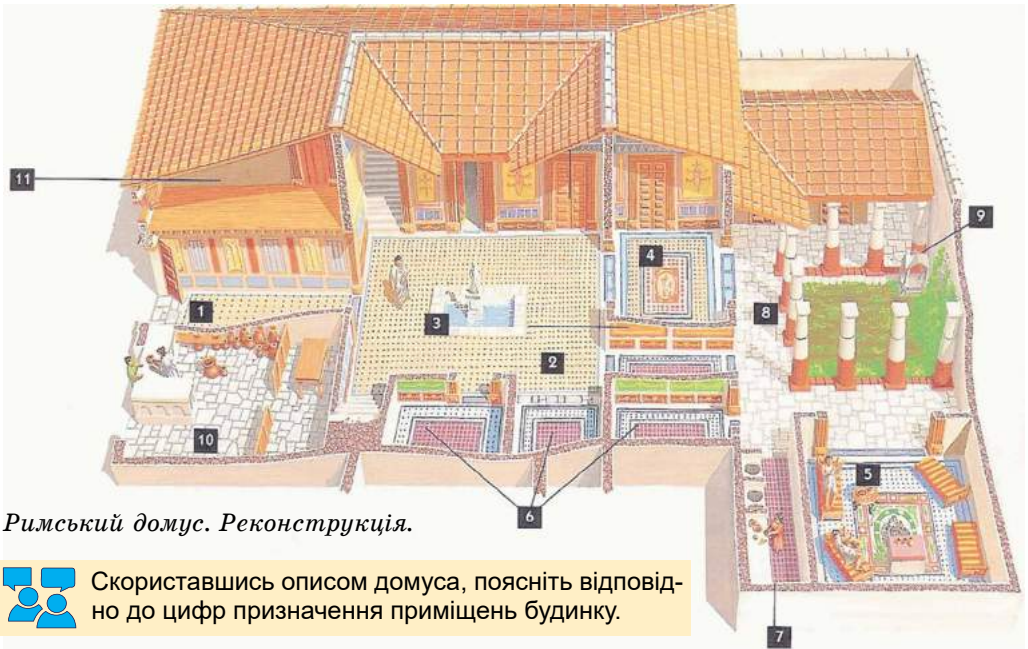

2. У яких будинках жили мешканці Рима?

Ви вже дізналися, що заможні римляни жили у власних одноповерхових, з усіма вигодами будинках-особняках – їх називали **домусами**. Бідніші городяни мешкали в багатоповерхових, багатоквартирних будинках – **інсулах**.

Домуси виходили на вулицю глухими стінами. Іноді вони мали відкриті приміщення – крамнички. Через передпокій мешканці потрапляли в парадний зал будинку – *атрій*, де господар приймав відвідувачів та гостей. Атрій був найшатнішою частиною будинку. Тут був отвір у центрі даху, під яким розташовувався басейн для дощової води. Кілька приміщень, які оточували атріум, – це спальні. Поряд зі спальнями та кухнею розташовувався бенкетний зал, де мешканці будинку їли, лежачи на ложах. Подалі від гучного атрію розташовувався відкритий внутрішній двір, де родина проводила вільний час, – тут був невеликий сад із квітами, оточений колонами, що підтримували дах. Між внутрішнім двором та атрієм міг бути розташований кабінет господаря, де зберігали ділові папери, сімейний архів. Стіни в домусах покривали штукатуркою та прикрашали фресками, а підлогу вкривали кам'яними плитами та мозаїкою.

Римський дім. Реконструкція.

Скориставшись описом дімуса, поясніть відповідно до цифр призначення приміщень будинку.

Оздоблення стін будинків: кімната з вілли Містерій – заміської вілли на околиці міста Помпеї (збудованої в 2 ст. до н. е.) та будинки з Геркуланума. Сучасний вигляд.

Як уже знаєте, більшість римлян мешкала в *інсулах*. На перших поверхах у таких будинках розташовувалися крамниці, майстерні ремісників та харчевні, а квартири та кімнати – на горішніх поверхах. Що вищий поверх, то бідніші люди там оселялися. Інсули часто будувалися з неякісного матеріалу й до того ж поспіхом, тому вони нерідко заваливалися.

*Римська інсула.
Реконструкція.*

3. Що було характерним для повсякденного життя римлян?

Заможні римські громадяни засідали в суддівських установах, працювали в міській раді, виконували доручення префекта міста або імператора.

День у римлян починався зі сходом сонця. Перші години вони проводили за молитвами вдома чи в храмі. Після цього наставав час для візитів, які здебільшого робили бідні громадяни, випрошуючи щось у заможніших. О 3-й годині (за нашим часом о 9-й) починалися громадські засідання в судах і колегіях. За три години – о 6-й за римським часом – була мала обідня перерва, а о 8-й годині – велика. Пообідній час був присвячений розвагам та відпочинку.

Одяг римлян відзначався практичністю. Майже всі, навіть жінки та діти, носили **туніки**. Туніку зшивали з двох шматків тканини та стягували ременем, її колір залежав від суспільного становища людини. Сенатори носили туніки з широкою смугою на грудях. Римські громадяни (і, до речі, тільки вони) одягали зверху на туніку **тогу** – напівкруглий шмат матерії, яку обгортали навколо тіла. Колір тоги також залежав від становища людини та конкретної ситуації. Так, на поховальну церемонію одягали чорну тогу. Жінки поверх туніки вдягали **столу** або **палу**. Стола була чимось на зразок плаття без рукавів, а пала нагадувала тогу, й іноді жінки накидали її край на голову.

Відомо, як харчувалися римляни. На сніданок споживали хліб, тістечка з медом,

1. Стола. 2. Пала.

Скульптура римлянина в тозі.

оливками та інжиром. Запивали розбавленим вином або водою. На обід подавали різноманітні страви. Спочатку це були салат, редис, гриби, устриці, раки, а також сардини та яйця. Їх запивали вином з медом. Потім подавали сім страв з риби, м'яса та птиці з різними соусами. На завершення обіду приносили фрукти, горіхи, медове печиво. Звісно, так харчувалися лише заможні люди.

Прості римляни вживали на обід пшеничну кашу із соусами та овочами. М'ясо вони їли лише в дні свят чи жертвоприношень.

Римляни щодня ходили в **терми** – громадські лазні. Крім власне лазень з величезними басейнами з холодною і гарячою водою, тут були майданчики для спортивних занять, бібліотеки, зали для прогулянок та філософських бесід. Це були величезні споруди.

Так, існували терми площею 12 га, які могли одночасно прийняти 1200 відвідувачів. У Римі було понад 1000 приватних лазень і 11 громадських.

Реконструкція римських терм.

- Які сучасні заклади нагадують вам римські терми?

Найулюбленіші розваги римлян – відвідування боїв гладіаторів, змагань колісниць або театру.

Яким було буденне життя заможних римлян? Який розпорядок дня мали мешканці Рима? Як одягалися римляни? Як харчувалися? Яку роль у житті римлян відігравали терми? Як розважалися мешканці Рима?

Роздивіться скульптурні портрети. Чим відрізняються зачіски зображених? Яка з двох жіночих зачісок вам подобається більше? Як називається одяг римлянок, зображених на фресці?

1

2

3

1. Жінка із зачіскою «а ля Октавія» – найпопулярнішою зачіскою римлянок.
2. Юлія, дочка імператора Тита й дружина Домініціана.
3. Фреска із зображенням жінок з Геркуланума.

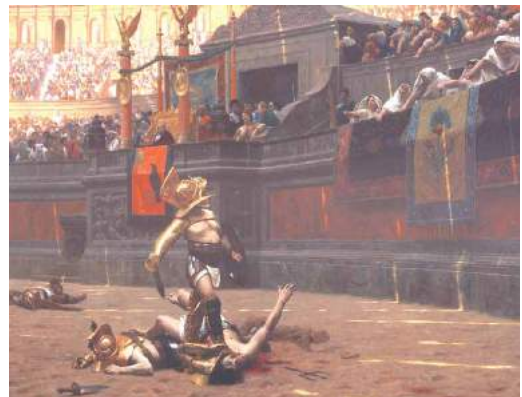
Роздивіться ілюстрації. Складіть стислу розповідь про одну із зображених розваг римлян.

Перегони колісниць та гладіаторські бої у Римі. Картини 19 ст.

Найпоширенішим видом колісниць були квадриги, коли в колісницю запрягали чотирьох коней.

Глядачі вирішували долю переможеного гладіатора. Якщо вони піднімали великий палець угору, пораненому гладіаторові зберігали життя, якщо палець повертали донизу, пораненого добивали. Крім звичайних гладіаторських боїв, римляни влаштовували змагання гладіаторів з хижами звірами.

Від першої половини 1 ст. до н. е. Римська держава почала утримувати незаможних плебеїв, яким щодня видавали півтора кілограма хліба. Відомо, що Октавіан Август утримував 200 тисяч незаможних мешканців Рима. Про силу чи слабкість держави свідчить цей факт? Чи могло таке бути в інших країнах давнього світу?

Витлумачте крилатий вислів «хліба та видовищ». Якої групи населення Рима стосувалася ця настанова? Яке ваше ставлення до римських видовищ-розваг та до їхніх глядачів? Поміркуйте, чому гладаторських боїв не було в Давній Греції.

Роздавання хліба міській бідноті. Фреска з Помпеї.

Оцініть себе

1. Як було забудовано Рим часів імперії?
2. Витлумачте поняття: *форум, домус, інсула, терми, гладіатори, тога*.
3. Поясніть вислів «хліба та видовищ». Чому він виник саме в Давньому Римі?
4. Чим життя в Римі відрізнялося від життя в інших давніх столицях?

Які давньоримські звичаї та традиції успадковані сучасною цивілізацією? Чи йдеться лише про позитивні риси? Яких негативних римських звичаїв людство досі не змогло подолати?

§ 46. РИМСЬКА ІМПЕРІЯ В 3–4 СТ.

Наприкінці 2 ст. в Римі відбулася небувала подія – преторіанці вбили правлячого імператора й оголосили... «аукціон з продажу престолу». Цей аукціон виграв Дідій Юліан, який і став імператором. Проте ненадовго.

- Роздивіться зображення преторіанців.
- Згадайте, коли й навіщо створено цю гвардію. У контексті яких подій?

Преторіанська гвардія. Рельєф з колони Марка Аврелія. 2 ст.

1. Що зумовило кризу в Римській імперії в 3 ст.?

Ви вже знаєте, що добробут імперії часів розквіту ґрунтувався на праці рабів. Однак з припиненням завойовницьких походів кількість рабів зменшилася, на них зросла ціна, тож використання рабської праці стало не вигідним. Крім того, раби, які за свою працю нічого не отримували, не були зацікавлені в тому, щоб добре працювати, а навпаки – за першої-ліпшої нагоди вони намагалися втекти, часто повставали проти своїх хазяїв. Тому починаючи з 3 ст. власники великих земельних маєтків відмовилися від використання рабської праці. Вони надавали рабам ділянку землі та дозволяли мати сім'ю, будинок, власне не-

личке господарство. За це колишній раб мав сплачувати власникові орендну плату за користування ділянкою та віддавати певну частку від урожаю. Орендарями також ставали розорені городяни, вільні селяни та інший збіднілий люд – їх називали *колонами*.

3 ст. виявилось дуже важким для Римської імперії. Окрім господарської кризи, розпочався наступ *варварських* племен на прикордонні провінції. Особливо грізною силою були *готи*. У середині століття вони разом з іншими племенами завдавали ударів північним провінціям Риму. На території імперії лютували голод та епідемії, спалахували повстання рабів та колонів. Солдати самі вибирали імператорів. Послаблення центральної влади в Римі призвело до того, що імперія почала розпадатися. Одна за одною провінції робили спроби вийти з її складу. Намісники не бажали підкорятися імператорові й прагнули стати повноправними володарями в провінціях.

Давні греки та римляни називали всіх іноземців, що не володіли грецькою та латинською мовами, **варварами** – від не зрозумілого для їхнього вуха нагромадження проривних та дрижачих звуків.

Готи – загальна назва одного з германських союзів племен першої половини I тис. н. е. Вихідці зі Скандинавії, готи на початку н. е. переселилися до Прибалтики, а на рубежі 2–3 ст. – у Східну Європу.

Чому землевласники вважали, що колони працюватимуть краще, ніж раби?

Роздивіться карту на с. 193. Яких меж сягала територія Римської імперії наприкінці 2 – у 3 ст.? Які провінції належали до її складу?

2. Що зробив імператор Діоклетіан для послаблення кризи в Римській імперії?

Призупинити розпад імперії спромігся імператор **Діоклетіан**. У 284 р. легіони проголосили його імператором. Син вільновідпущеника, він пройшов усі щаблі військової служби – від солдата до полководця Римської імперії.

Для більш ефективного керівництва частинами величезної імперії Діоклетіан узяв собі трьох співправителів. Склалася нова система управління – **тетрархія** (у перекладі – влада чотирьох). Щоправда, реальна влада належала Діоклетіану. Для резиденції він обрав місто Нікомедію на північно-східному узбережжі Малої Азії. Тож Рим перестав бути центром імперії, оскільки тетрархи правили зі своїх міст-резиденцій.

Аби впоратися з повстаннями та захистити імперію від ворожих навал, Діоклетіан збільшив чисельність армії.

Усю імперію було поділено на військові округи. Їх очолювали військові командири, а провінції – цивільні чиновники. Кордони провінцій не збігалися з кордонами округів. Командири та намісники провінцій стежили один за одним та доповідали про все правителям.

Діоклетіан.
Фрагмент статуї.

Статуя тетрархів за Діоклетіана.

Селяни сплачували податок за землю та за кожного члена родини, а городяни – подушний. Для обчислення податків було проведено перепис населення. Податки збиралися не лише грошима, а й продуктами й товарами.

Унаслідок реформ занепад в імперії уповільнився. У 305 р. Діоклетіан відмовився від влади та повернувся в рідну Далмацію (узбережжя Адриатичного моря), де в м. Спалато збудував собі палац. Тут були величезні зали для урочистих прийомів, храм Юпітера, навіть мавзолей імператора. За переказами, під час смуту, що спалахнула в імперії, до Діоклетіана прибули колишні співправителі, сенатори Риму, з проханням повернутися на трон. Однак він з гордістю продемонстрував їм... грядки власноруч вирощеної капусти.

- Яку особливість державного життя Римської імперії кінця 3 – початку 4 ст. втілено в тогочасній пам'ятці?

Реконструкція палацу Діоклетіана. Руїни палацу (сучасне м. Спліт, Хорватія).

Роздивіться реконструкцію палацу Діоклетіана. Поміркуйте, чому його було збудовано як фортецю. Про що свідчить той факт, що в основу проектування палацу покладено креслення римського військового табору?

3. Якими справами уславився імператор Константин?

У 306 р. в запеклій боротьбі за імператорський престол переміг один з полководців – **Константин (306–337 рр. н. е.)**. В ознаменування перемоги за його наказом спорудили тріумфальну арку – останню в Римі. Константин продовжив реформи Діоклетіана: замінив знецінені срібні гроші золотою монетою, для поліпшення контролю за сплатою податків він прикріпив колонів до землі, а жителів міст – до свого місця проживання. Ремісникам імператор заборонив змінювати професію. Було збережено поділ імперії на чотири частини.

Константин Великий. Фрагмент статуї імператора.

Певний час імператор не мав постійної резиденції. Місцем своєї столиці він обрав грецьке місто-колонію Візантій на європейському узбережжі Босфору. Місто лежало на перетині шляхів (водного – із Середземного моря в Чорне; сухопутного – з Малої Азії до Європи) і водночас – у центрі володінь імператора. Нову столицю – «Другий Рим» на честь засновника стали називати Константинополем. Від 33 р. Константинополь – офіційна столиця імперії. Швидко розбудовуючись, місто незабаром стало центром торгівлі та осередком культури античної цивілізації, на тисячу років переживши її, ставши столицею **Візантійської імперії**.

Константин першим вирішив скористатися авторитетом християнської релігії для зміцнення держави. У **313 р.** імператор дарував християнам право вільно збиратися й сповідувати їхню віру.

За Діоклетіана та Константина змінився характер влади монарха. На зміну принципату, де імператор був «перший», прийшов **домінат** – імператор став «домінусом» (паном, господарем). Громадяни держави тепер були підданими імператора, а його влада стала необмеженою. Навіть найближчі радники Константина не мали права сидіти в присутності імператора. Константин носив розкішний, оздоблений золотом одяг, корону, прикрашену коштовностями.

Триумфальна арка імператора Константина в Римі між Палацієм та Колізеєм.

Згадайте, унаслідок яких подій та навіщо будували триумфальні арки. Як характеризує Константина той факт, що він спорудив арку, не примноживши територіальних надбань імперії?

Прочитайте джерело про розбудову Константинополя. Поясніть, навіщо імператорові були потрібні такі грандіозні будівельні заходи.

■ *«Константин вирішив за кілька років перетворити мальовничу фортецю на блискучу столицю і мав для цього потрібні засоби. Наче з-під землі виростали численні палаци з мармуру та бронзи, оточені пальмами й платанами, прикрашені триумфальними арками, статуями та фонтанами, з бібліотеками й школами. З Афін та Ефесу, з Дельф, Родосу й Криту були привезені всі скарби грецького мистецтва, які ще можна було знайти. Місто пишалось численними великими площами й широкими, з аркадами, вулицями».*

У 330 р. відбулося освячення й проголошення Константинополя столицею імперії. Обчисліть, скільки років тому відбулася ця подія.

4. Коли імперію остаточно було поділено на Західну та Східну?

На короткий час могутність імперії відродилася. Варварські племена просили імператорів прийняти їх до себе на службу й надати землю для поселення в межах імперії. Зміцнення центральної влади та вдала грошова реформа сприяли поживленню зовнішньої та внутрішньої торгівлі.

Водночас армія, що складалася із колонів та селян, втрачала боєздатність, тож дедалі частіше доводилося залучати солдатів з варварів. Що більшою була та допомога, то більшого впливу командири варварів набували при дворі імператорів, а військо деколи не чинило дієвого опору іншим варварам, які спустошували сільські місцевості. У 378 р. повстали вестготи у Фракії, де вони оселилися за згодою імператора. Лави повстанців поповнили раби, колони та біднота. Під Адріанополем римську армію було розбито, імператор Валент загинув. Змів його Феодосій, який був останнім імператором, за якого держава зберігала єдність. Після смерті Феодосія в 395 р. його сини розділили Римську імперію на Західну та Східну. Західна Римська імперія завершить своє існування наприкінці 5 ст. (про це довідаєтеся на наступних уроках), а Східна – *Візантія*, або *Візантійська імперія*, – проіснує до середини 15 ст.

Роздивіться карту на с. 216. Які території належали до складу Західної Римської імперії, а які – до Східної після розпаду імперії 395 р.?

Оцініть себе

1. Які факти свідчили про кризу в Римській імперії в 3 ст.?
2. Витлумачте поняття: *колони*, *тетрархія*, *домінус*, *варвари*.
3. До яких заходів вдалися імператори Діоклетіан і Константин, аби поліпшити становище Римської імперії?
4. Чим система управління Діоклетіана та Константина (домінат) відрізнялася від попередньої системи (принципату)?

У чому схожість та відмінність правління Діоклетіана та Константина?

§ 47. ВИНИКНЕННЯ ХРИСТИАНСТВА

● Роздивіться фрагмент картини італійського художника кінця 15 – початку 16 ст. Рафаеля. ● Поміркуйте, яку ідею втілено в образі Ісуса Христа – основоположника однієї з найбільших світових релігій – християнства. ● Чим це зображення Бога відрізняється від зображень інших богів країн Давнього Сходу та Греції?

1. Хто такий Ісус Христос? Що розповідають про нього історичні джерела?

У Римській державі часів республіки й найбідніший громадянин міг узяти участь у виборах чи звернутися до трибуна. За імперії державою керував імператор, а люди втратили можливість впливати на політичні події. Це породжувало зневіру та розчарування, сприяло поширенню різних пророцтв, астрологічних передбачень.

На Близькому Сході чимало прихильників мали релігійні вчення про кінець світу, прихід спасителя. Особливо яскраво це виявилось в *йудайзмі*.

Преображення Христове.
Рафаель Санті. 1519–1520 рр.
Рим. Ватикан.

У 63 р. до н. е. Рим підкорив Палестину. У 37 р. до н. е. її правителем став Ірод Великий. За панування римлян істотно зміцнилося економічне становище іудейських священників і, відповідно, посилювався їхній вплив. Єрусалимський храм знову став центром релігійного життя.

За таких обставин у Палестині розпочав проповідувати Ісус Христос. Щоправда, римські джерела подають лише коротенькі згадки про Ісуса. У 1971 р. було знайдено арабську копію тексту єврейського історика Йосифа Флавія, у якому цей противник християнства розповідав історію життя Христа. У джерелі, зокрема, ідеться про те, що в Галілеї жив проповідник Ісус (Іешуа). Першими сприйняли його проповіді найбільшні прошарки палестинського суспільства. На початку діяльності Ісус прийшов до Іоанна Хрестителя, який охрестив його. Ісуса було проголошено *Месією* – спасителем світу.

Утім основним джерелом, яке розповідає про життя Христа, є книги Нового Завіту Біблії, які називають *Євангеліями*.

Проповідницькій діяльності Ісуса перешкоджали іудейські священники – *фарисеї*. Якимось вони запитали Ісуса, чи слід платити податки Риму. Ісус відповів: «Віддавайте Богу Бонове, а кесарю (тобто імператору) – кесарево». Згодом фарисеї схопили Ісуса й засудили на смерть. Цей вирок мав затвердити римський намісник **Понтій Пілат**. Людина досвідчена, Пілат не міг не розуміти, що стає учасником розправи над безвинним. Але, відпустивши Ісуса, він би викликав невдоволення іудейських священників, що могло спричинити заколот і повстання проти панування Риму. І Понтій Пілат затвердив смертний вирок Ісусу.

Збірку книг, що складають **Біблію**, називають **Святим Письмом**.

Євангеліє (від грец. *добра звістка*) – так називають кожну з перших чотирьох книг Нового Завіту, які написали апостоли Матвій, Марк, Лука та Іоанн. У книгах описано земне життя Господа, Сина Божого Ісуса Христа: Його вчення, чудеса, хресні страждання, смерть, воскресіння та вознесення на небо.

1

2

3

1. Єрусалим за часів Ісуса Христа. Сучасна реконструкція.
2. Ісус Христос у вигляді молодого пастуха, який символізує пастиря віруючих, а заблудла вівця на його плечах – грішник, що розкаявся.
3. Зображення риби – зашифроване позначення імені «Ісус Христос, син Божий, Спаситель».

Хто з римських імператорів був сучасником Ісуса Христа?

Чому Палестина стала країною, де почали проповідувати християнство? Де відносно Рима розташована Палестина?

Прочитайте уривок із твору Йосифа Флавія «Іудейські старожитності». Яку історичну інформацію довідуємося із цього документа?

■ *«...У цей час була мудра людина на ім'я Ісус. Він вів праведне життя та славився своєю доброчесністю; і багато із числа іудеїв та інших народів стали його учнями. Пілат засудив його на смерть через розп'яття; проте ті, хто стали його учнями, не зреклися свого вчителя. Вони розповідали, буцімто він з'явився їм на третій день після свого розп'яття та був живим. Тому вони стверджували, що він – Месія, про якого сповіщали іудейські пророки».*

Прочитайте уривок з Нагірної проповіді Ісуса Христа (з Євангелія від Матвія) та поміркуйте, якими новими ідеями просякнуте християнське віровчення.

■ *«Не судіть, щоб і вас не судили; бо яким судом судитимете, таким же осудять і вас, і якою мірою мірятимете, такою і вам відміряють. І чого в оці брата свого ти скалку бачиш, колоди ж у власному оці не помічаєш? Не давайте святого псам і не розсипайте перлів своїх перед свиньми, щоб вони не потоптали їх ногами своїми і, обернувшись, щоб не розшматували й вас... Просіть і буде вам дано, шукайте і знайдете, стукайте і відчинять вам; бо кожен, хто просить, одержує, хто шукає, знаходить, а хто стукає, відчинять йому».*

Проповідь – промова урочистого, повчального змісту.

Від якої події відбувається лічба років за сучасним календарем? У якому році за римським літочисленням народився Ісус Христос?

2. Як виникали перші християнські громади? Як ставилися імператори Риму до християн?

Після страти Ісуса його учні – **апостоли** – почали проповідувати вчення вчителя в різних частинах Римської імперії: зокрема, **Андрій** навчав у Малій Азії, Скіфії та Греції.

Християни в різних землях імперії створювали свої громади. Перші християнські громади трималися на демократичних засадах. Голова громади розпоряджався майном та грошима для організації молитовних зібрань і допомоги тим громадівцям, яких спіткала біда. Свої зібрання перші християни проводили в потаємних місцях. Згодом окремі громади будували молитовні доми – церкви.

Апостол – у Новому Завіті так названо 12 перших послідовників і учнів Христа.

Слово **«церква»** означає «дім Божий», тобто святе місце, призначене для богослужінь і молитов, а також – громада віруючих.

Кількість прихильників нової релігії зростала. Проте життєві правила, яких дотримувалися перші християни, суперечили присязі римського громадянина. Людина, яка склала цю присягу, визнавала богом імператора й присягала іменем Юпітера та інших римських богів. Цього не визнавали християни, тому всіляко ухилялися від присяги.

Відмову присягати імператорові й приносити жертви влада сприймала як непокору й прояв бунтівного вільнодумства. Слідуючи заповіді «не вбивай», християни відмовлялися служити у війську, що теж викликало занепокоєння влади. Спосіб життя християн руйнував усталені уявлення, у чому влада вбачала наміри розхитати римську державу. Саме тому християнські громади зазнавали переслідувань.

Римські катакомби 4 ст.
із зображенням Ісуса Христа.

Приводом до гонінь стала пожежа в Римі в 64 р., у якій імператор Нерон звинуватив християн. Після Нерона з особливою жорстокістю переслідував прихильників нової віри останній із Флавіїв – імператор Доміціан. Жорстокими були гоніння на християн і за імператора Діоклетіана.

Щоб уникнути переслідувань, християни стали проводити свої зібрання в підземеллях Рима, де ховали небіжчиків, – катакомбах, що простягалися на багато кілометрів.

Чому перші християни зазнавали гонінь та переслідувань?

Роздивіться ілюстрацію. Чому художник назвав картину, присвячену подіям 64 р. в Римі, «Світочі християнства, або Смолоскипи Нерона»?

Генріх Семирадський «Світочі християнства», 1876 р.

3. Як і коли християнство стало в Римській імперії державною релігією?

Під час кризи, що охопила Римську імперію в 3 ст., християнство стало найпоширенішою релігією в державі. Попри жорстокі переслідування християн на початок 4 ст. майже половина населення імперії

Мозаїка із зображенням
Константина Великого в Соборі
Святої Софії в Константинополі
(нині Стамбул, Туреччина).

сповідувала нову релігію. Сталися зміни в організації християнських громад: тепер їхнім господарством керували **єпископи**, які з другої половини 3 ст. очолили християнські громади.

Імператор Константин зрозумів, що церковну організацію та авторитет християнства можна використати для зміцнення своєї влади. Він повернув християнам церковне майно, конфісковане його попередником, звільнив християнських священників від сплати податків та військової служби, проголосив свободу молитовних зібрань. Сам імператор святкував і християнські, і традиційні римські свята.

У **325 р.** в місті **Нікея** було скликано собор (зібрання) єпископів Заходу та Сходу. У ньому взяв участь і сам імператор, аби піднести його значення. Було затверджено **Символ віри** – короткий і точний

виклад основних християнських істин. Найважливіше в ньому було те, що єдиний Бог виступає в трьох рівних проявах (іпостасях) – Бога-Отця, Бога-Сина (Ісуса Христа) і Бога-Духа Святого, які разом становлять Святу Трійцю. Рішення Нікейського собору сприяли остаточному оформленню **християнської церкви** – громади єдиновірців, людей, які сповідують одну віру.

Було запроваджено семиденний тиждень замість звичного для римлян восьмиденного. Сьомий день вважався днем молитов та зібрань, днем відпочинку. Були оформлені перші рукописи Біблії.

За імператора **Феодосія** (379–395 рр.) запровадили обов'язкове християнське віросповідання для всіх римських громадян. Так християнство стало єдиною державною релігією Римської імперії. Язичницькі храми почали руйнувати, статуї римських богів нищити.

У 5 ст. на Заході влада в церкві закріпилася за єпископом Рима – **Папою Римським**, на Сході очільником церкви став єпископ Константинополя – **константинопольський патріарх**.

Що сприяло поширенню християнства в Римській імперії? Чому імператор Константин, а не Феодосій, увійшов в історію під іменням Великий?

Оцініть себе

1. Хто такий Ісус Христос? Які історичні факти про нього відомі? Що розповідають про Ісуса Євангелія?
2. Поясніть поняття та терміни: *християнство*, *Святе Письмо*, *Євангеліє*, *апостоли*, *церква*, *символ віри*.
3. Які зміни відбулися в становищі християнських громад протягом 1–4 ст.?
4. Якою була роль імператорів Константина та Феодосія в перетворенні християнства на державну релігію?

Чому імператорська влада перешкождала поширенню християнства? У яких настановах християнського віровчення імператор убачав загрозу своєму пануванню? Чому жорстокі переслідування не зупинили поширення віри в Ісуса Христа? Які загальнолюдські цінності утверджувало християнство?

§ 48. КУЛЬТУРА ДАВНЬОГО РИМУ.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 10

1. У чому своєрідність римського мистецтва?

Визначальний вплив на мистецтво Риму справили культурні досягнення давніх греків. Особливо помітний цей вплив у скульптурі, адже багато відомих давньогрецьких творів дійшли до нас у копіях римських скульпторів. Що ж до власних досягнень, то римляни перевершили греків у мистецтві *скульптурного портрета*. Римські скульптори не так ідеалізували зображених, як прагнули досягти портретної схожості, передати риси характеру, внутрішню енергію. Це, однак, не означає, що римській скульптурі взагалі не властива ідеалізація. Частина портретів виконана в грецьких традиціях, що передбачали створення ідеального образу могутнього й мудрого правителя. (Знайдіть ці твори в підручнику.)

Розвивався й інший різновид скульптури – *рельєф*. Рельєфними композиціями прикрашали храми, вівтарі, тріумфальні арки та колони. Ви вже дізналися про найпопулярніший у Римі різновид рельєфного зображення – історичний рельєф. Прикладом такого рельєфу є зображення на колоні Траяна, присвячені підкоренню даків римлянами.

1

2

1. Стінописи з архітектурними пейзажами вілли в Боскореле (Помпеї).
2. Мандрівні музики. Мозаїка з Помпеї.

Про розвиток давньоримського живопису свідчать настінні розписи та мозаїки, знайдені після розкопок Помпеїв та Геркуланума. Часто в центрі стіни розміщували великі картини на міфологічні та історичні сюжети. Траплялися й сцени побуту, портрети, фантастичні й реальні пейзажі. Унікальним зразком римських настінних розписів є відомі вам фрески з вілли Містерій у Помпеях із зображенням на повний зріст учасників релігійного дійства на с. 196 підручника.

Чим відрізнялося мистецтво портрета в Давній Греції та Римі? Як, на вашу думку, римські митці досягли ефекту відтворення в скульптурному зображенні внутрішнього світу портретованого? (Поділіться міркуванням на прикладі розглядуваних пам'яток).

Працюймо самостійно. Завдання 1. Роздивіться портрети та прочитайте уривки з твору Светонія «Життя дванадцяти цезарів». Доберіть до кожного скульптурного портрета уривок, який стосується зображеного історичного діяча.

Зробіть висновок про особливості римського скульптурного портрета.

• Портрету Октавіана Августа відповідає уривок №_ , тому що...

• Портрету Нерона відповідає уривок №_ , оскільки...

• Портрету Веспасіана відповідає уривок №_ , бо...

Особливостями скульптурного портрета в Давньому Римі було те, що римські митці...

Марк Аврелій

Октавіан

Нерон

Веспасіан

А. «Зросту він був приблизно середнього, волосся рудувате, обличчя швидше гарне, ніж приємне, очі сірі й трохи короткозорі, шия товста. Проте здоров'ю його позаздрив би будь-хто: за чотирнадцять років він хворів тільки три рази. Волосся він завжди завивав кучерями й укладав рядами, а під час грецької їзди навіть відпускав їх на потилиці...».

Б. «Зросту він був доброго, будови міцної й кремезної, з суворим виразом обличчя... Зовнішнього блиску він анітрохи не прагнув, і навіть у день тріумфу не втримався, щоб не сказати: "Так мені, старому: як дурень, захотів тріумфу, немов предки мої його заслужили або сам я міг про нього мріяти!". Назавжди зберіг невибагливі смаки простої людини і терпіти не міг чоловіків, які приділяли своїй зовнішності надмірну увагу».

В. «З виду він був гарний і в будь-якому віці зберігав привабливість. Обличчя його було спокійним і ясним, говорив він або мовчав. Очі в нього були світлі й блискучі; він прагнув, щоб у них бачили якусь божественну силу. Волосся мав рудувате й трохи кучеряве, вуха – невеликі, ніс – з горбинкою і загострений... Своє кволе здоров'я він підтримував турботливим доглядом».

2. Чому талант римських архітекторів найяскравіше засвідчують громадські споруди?

• Роздивіться ілюстрації. Поміркуйте, чому тріумфальні колони, як і тріумфальні арки, були надзвичайно популярні в Римі. • Про що свідчить цей факт?

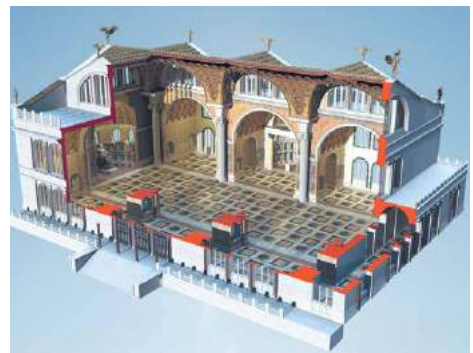

Колонна імператора Траяна в Римі та її фрагмент. Споруджена близько 114 р.

38-метрова колона височіла на римському форумі. У її фундамент покладено урну з прахом імператора, вершину увінчувала його бронзова позолочена статуя. Мармурові рельєфи присвячено епізодам війни, з-поміж яких було 59 зображень імператора. Усі барельєфи виконано у вигляді стрічки завдовжки 700 метрів.

Римські архітектори, так само як і скульптори, творчо використовували грецький досвід та традиції етрусків. Проте якщо греки понад усе цінували в архітектурі витончені й довершені форми, то римляни віддавали перевагу інженерним якостям. У всьому давньому світі римська архітектура не має собі рівної за різноманітністю типів споруд та грандіозністю.

Римляни будували кам'яні мости через ріки, багатоповерхові будинки з водогоном, каналізацією, опаленням.

Реконструкція внутрішньої частини базиліки Максенція.

Базиліки – прямокутні, витягнуті в довжину будівлі з великим залом, розділеним рядами колон або арок на декілька приміщень. Згодом базиліка стала одним з основних типів християнських храмів.

Цірком (з латини – коло, навколо) римляни називали простір без кутів, навколо якого розташовувалися місця для глядачів.

Амфітеатр (від лат. *амфі*, що означає «з усіх боків», «навкруги») – споруда для видовищ, де місця для глядачів оточують арену з усіх боків.

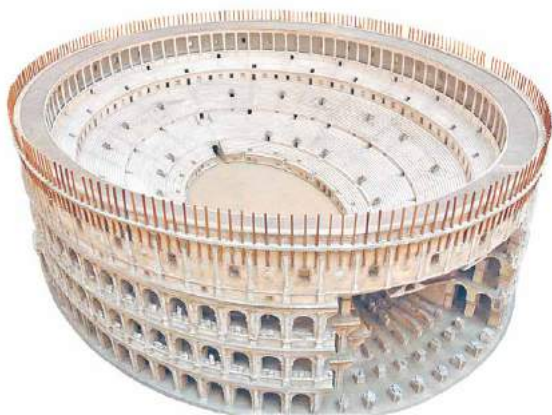
Спорудження водогонів давало змогу безперервно постачати в римські міста воду з гірських джерел. Свинцевими й керамічними трубами, прокладеними в **акведуках**, вода надходила до будинків. Міста прикрашали фонтани. Особливим типом споруд були **терми** – римські лазні.

У Римі та провінціях архітектори будували великі громадські споруди – **базиліки**, які призначалися для судових засідань, були місцем укладання торгових угод та ділових зустрічей. Розташовувалися вони здебільшого біля форумів або на них. Близько 310 р. на римському форумі було збудовано грандіозну базиліку імператора Максенція площею 6 тис. кв. м.

Римляни прокладали добротні дороги, якими з великою швидкістю могли пересуватися війська. Утіленням міцці й величчю Риму були **тріумфальні арки та колони**, що прославляли звитягу римської зброї. Тріумфальні споруди зводили не тільки в Італії, але й у провінціях.

Найбільшою спорудою тогочасного Рима був **Великий цирк** (Циркус Максимус). Римський цирк мав арену видовженої форми, яка призначалася для кінних змагань – перегонів колісниць. Ця споруда могла вмістити більше 250 тисяч глядачів.

Характерною особливістю римських міст були **амфітеатри**. Якщо греки облаштовували свої театри просто неба, місця для глядачів розташовуючи на схилі пагорба, то римляни зводили для театрів спеціальні замкнуті багатоярусні будівлі в центрі міста з місцями навколо арени. Найвідомішою спорудою Рима й досі залишається грандіозний амфітеатр Флавіїв – **Колізей** (від лат. *colosseus* – «гігантський», «величезний»). Його будували 5 років за часів правління Веспасіана та його сина Тита. Навіть нині він вражає своїми розмірами: 188 м завдовжки та 156 м завширшки. Арена – 86 на 54 м. Загальна площа – 29 тис. кв. м. У Колізеї могло розміститися 50 тис. глядачів.

Макет амфітеатру Флавіїв – Колізею. 1 ст.

Під ареною, на якій виступали гладіатори, розташовувався цілий комплекс приміщень для учасників дійств. У перших рядах сиділи імператор та його наближені. На горішніх ярусах був майданчик для найбільш необхідних – на 5 тис. осіб, які мусили стояти. Над ареною натягали шатро, яке захищало глядачів від сонця. Фонтани зволожували повітря.

1. Які зі споруд імператори використовували для посилення своєї влади та особистого авторитету, а які – для возвеличення Риму? Наведіть аргументи. 2. Про що свідчить той факт, що найвеличніша споруда Рима була місцем споглядання смертельних двобоїв гладіаторів?

Працюймо самостійно. Завдання 2. Роздивіться ілюстрації, на яких зображено: **1)** найвищий давньоримський акведук Пон-дю-Гар (Франція); **2)** найбільшу споруду тогочасного Рима – Великий цирк (реконструкція); **3)** найвідоміший амфітеатр Флавіїв – Колізей; **4)** арку Септимія Севера з римського форуму; **5)** базиліку Ульпія на форумі Траяна (реконструкція); **6)** колону імператора Марка Аврелія.

Установіть відповідність між назвами та зображеннями, одним-двома реченнями поясніть призначення споруд.

А

Б

В

Г

Д

Е

3. Які інженерні та архітектурні відкриття втілено в Пантеоні?

- Що будують зображені на малюнку майстри?
- Про які досягнення давньоримських інженерів свідчить ілюстрація?
- Що потрібно було знати інженерам, аби будувати подібні споруди?

Арка – дугоподібне перекриття отвору в стіні або простору між двома опорами. Ряд однакових за формою і розміром арок, що спираються на колони або стовпи, називають **аркадами**.

Ще в 2 столітті до н. е. римські будівельники винайшли бетон, основним складником якого був місцевий вулканічний пісок, що надавав суміші майже кам'яної міцності. Це дало змогу широко застосовувати купольні конструкції. Найхарактерніший елемент римської архітектури – **арка**. Від арки походить і купол (склепіння) – перекриття будівлі, що має опуклу форму.

Неперевершеним зразком римської купольної споруди є **Пантеон** – «храм усіх богів», купол якого до кінця 19 століття залишався найбільшим у світі. Цю найдосконалішу архітектурну та інженерну споруду Рима побудовано в 2 ст. за імператора Адріана на місці попереднього храму. Купол Пантеону сягає в діаметрі 43 м. Щоб

втримати склепіння такої ваги, довелося зробити стіни завтовшки 6 метрів. Досконалість споруди виявляється в дивовижній співмірності пропорцій: діаметр будівлі майже дорівнює її висоті, а висота купола дорівнює висоті стін, на які він спирається.

Пантеон – перший античний храм, у якому акцент у сприйнятті перенесено із зовнішнього вигляду на внутрішнє оздоблення. Усередині Пантеон має двох'ярусну стіну з колонами й нішами, прорізану склепінчастими арками. На другий, менший і більш плоский, ярус спирається купол. Купол має п'ять рядів квадратних заглиблень і завершується отвором діаметром 9 метрів – «Оком Пантеону». Крізь нього в храм проникає денне світло й повітря. Пантеон – єдина велика споруда Давнього Риму, яка збереглася до сьогодні не в руїнах.

1. Які відкриття дали змогу будівельникам зводити надзвичайно складні за архітектурною конструкцією споруди?
2. Наведіть приклади будівель, у яких використано арки та аркади.

Працюймо самостійно. Завдання 3. Назвіть не менше як три архітектурні особливості, що відрізняють Пантеон від інших грецьких та римських храмів.

1

2

1. Внутрішній вигляд Пантеону. Картина 18 ст.
2. Пантеон у Римі. Сучасне фото.

Латинський напис на фронтоні: «*M. AGRIPPA L F COS TERTIUM FECIT*» означає: «Марк Агріппа, обраний консулом утретє, спорудив це». Проте будівля була зведена близько 126 р., під час правління імператора Адріана: його біограф повідомляє, що імператор відновив Пантеон і багато інших храмів, зберігши імена їхніх засновників. ● Висловіть припущення, чому Адріан не увічнив написом власне ім'я.

Що мав на увазі римлянин, характеризуючи римську архітектуру словами: «Кам'яні громади не можна порівнювати з безглуздими пірамідами Єгипту чи з найславетнішими спорудами греків»?

Порівняйте досягнення греків і римлян в архітектурі та образотворчому мистецтві. Як ви вважаєте, у чому греки перевершили римлян, а римляни – греків? Які досягнення римської архітектури та мистецтва успадкувала сучасна культура?

§ 49. ПОЧАТОК ВЕЛИКОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ ТА ПАДІННЯ ЗАХІДНОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

- Роздивіться ілюстрацію. Чи надійними є зображені захисні мури? Від кого мушили боронитися мешканці міста?

Римське укріплення на окраїні імперії (на території сучасної Німеччини), споруджене наприкінці 1 ст.

1. Визначте території, заселені варварськими народами в середині 4 ст. Якими були напрямки переселень варварів? 2. Знайдіть варварські королівства, що постали на території Західної Римської імперії на середину 5 ст., визначте їхнє місце розташування. 3. Від якого нового супротивника довелося боронити свої кордони римлянам від 70-х років 4 ст.? 4. Визначте місце розташування Боспорського царства, що існувало від 480 р. до н. е. 5. Які території належали давньослов'янським племенам наприкінці 5 ст.?

1. Як і коли розпочалося Велике переселення народів?

Ви вже знаєте, що в 3–4 ст. Римську імперію випробувували на міцність германські племена: готи, франки, лангобарди, бургунди, свеві та вандалі. Поки імперія була сильною, вона не лише забезпечу-

вала спокій у Європі, а й стримувала зростання сили одних народів, переселяла інші, сварила різні варварські племена між собою. Проте, ослабнувши, Рим утратив контроль над ситуацію ззовні. Кордони імперії більше не були «стіною» між варварами та римлянами, тож колись завойовані землі ставали легкою здобиччю для варварів.

Варварські племена, які оселилися на території Західної Римської імперії, створювали свої власні держави. Їх називають **варварськими королівствами**. Перше королівство створили вестготи: у 418 р. в Південно-Західній Галлії зі столицею в Тулузі (пізніше влада вестготського правителя поширилася і на терени Піренейського півострова). Згодом на теренах Римської імперії виникли королівства вандалів – у Північній Африці, англів і саксів – у Британії, бургундів і франків – у Галлії.

Боротьба римлян з варварами. Рельєф на саркофазі. 3 ст.

● Які ідеї хотів увічнити давньоримський господар – замовник саркофага?

У 70-ті роки 4 ст. зі степів Азії в Європу прийшли **гуни**. Про ці племена вже йшлося в параграфах, присвячених історії Давнього Китаю. Просуваючись на захід, гуни підкорювали інші племена, які долучалися до потужного об'єднання кочовиків. Ударною силою союзу була кіннота. Осілі землероби так боялися гунських вершників, що знімалися з місць, лише почувши звістку про їхнє наближення. Деякі європейські племена, зігнані з місць, де жили, почали переселятися, зрушуючи, у свою чергу, сусідів. Так гунська навала спричинила грандіозне пересування германців та інших племен і народів. Цей рух називають **Великим переселенням народів**.

Велике переселення народів – грандіозні переселення, що відбулися в Європі в 4–7 ст., у результаті чого почали формуватися народи та території, що визначають сучасну політичну карту Європи.

Перейшовши Дон і вдершись у Північне Причорномор'я, гуни знищили Боспорське царство та інші грецькі міста-колонії (уціліли лише Херсонес Таврійський та Пантікапей). 375 р. гуни підкорили остготів, розгромивши державу Германаріха, примусили вестготів перейти Дунай. Кіннота гунів здійснювала спустошливі набіги на терени Західної та Східної Римських імперій.

Основна частина гунів осіла на Середньому Подунав'ї (сучасна Угорщина), де було створено гунську державу. У 435 р. її очолив **Аттіла**. Він удвічі збільшив суму данини, яку сплачувала Східна Римська імперія, а після походу на Константинополь сума данини зросла ще більше. Данину войовничим кочовикам платила й Західна Римська імперія.

Аттіла. Фрагмент фрески
Е. Делакруа. 19 ст.

Правителі Східної Римської імперії, щоб відвернути небезпеку від своєї держави, намагалися направити удар гунів на Західну імперію. У 451 р. вони зуміли спрямувати величезну армію гунів та їхніх союзників через Рейн у Галлію. Біля Орлеана командувач римської армії **Аецій**, спираючись на великі союзні сили варварів (зокрема, Вестготського королівства), у битві на **Каталаунських полях** узяв гору над Аттілою. Це був останній великий успіх Західної Римської імперії перед її загибеллю.

Після смерті Аттіли в 453 р. держава гунів розпалася.

Чому битву на Каталаунських полях називають «битвою народів», від якої залежала доля всієї європейської цивілізації? Чому в цій битві вестготи, франки та інші германські союзи племен брали участь на боці імперії?

2. Коли та внаслідок яких подій припинила існування Західна Римська імперія?

У 410 р. вестготи на чолі з Аларіхом захопили Рим. Уперше після здобуття Рима галлами 390 р. до н. е. «матір міст» уповні відчула значення вислову галльського вождя «горе переможеним». Протягом трьох днів завойовники грабували Рим та нищили мешканців. Той погром, хоч і не був остаточним, проте підірвав віру в неприступність і безсмертя Вічного міста. Щоправда, після першого погрому Рим зумів піднятися. Коли на території імперії постали варварські королівства, уряд заявив, що вони є частиною Західної Римської імперії.

У 455 р. вже вандала на чолі зі своїм королем Гейзеріхом захопили Рим та впродовж 14 днів грабували його, забираючи все, що можна було вивезти. Гейзеріх хотів римськими коштовностями прикрасити свою столицю Карфаген. Оскільки вандала не змогли вивезти все, частину скульптур й архітектурних споруд вони просто знищили. З того часу слово «вандалізм» означає жорстоке, позбавлене глузду нищення культурних цінностей.

Вершник-вандал.
Мозайка. Кінець 5 –
початок 6 ст.

Останнім римським імператором був 16-річний Ромул Августул. Символічним було його ім'я: Ромул – ім'я засновника Рима, Августул (зменшувальне від Август) – ім'я першого римського імператора. У 476 р. один з варварських вождів **Одоакр** усунув його від влади, відіслав знаки імператорської влади (корону та пурпурову мантію) до Константинополя, а себе проголосив правителем Італії. Цей рік і вважають датою остаточного падіння Західної Римської імперії.

Порівняйте похід на Рим готів та вандалів: що було подібним, а що відрізняло ці захоплення Вічного міста.

Прочитайте уривок із твору римського письменника 5 ст. Сальвіана. На які ознаки занепаду імперії вказує автор джерела? У чому він вбачає найбільшу загрозу для Римської держави?

■ *«...Бідняки знедолені, вдови голосять, сироти зневажені, і до такої міри, що багато з них, навіть родовиті й добре освічені, тікають до ворогів. Щоб не загинути під тягарем повинностей на державу, вони йдуть шукати у варварів римської людяності, бо не в змозі більше терпіти варварської жорстокості римлян... Більшість оббирається меншістю, державні податки перетворилися на приватний прибуток, так поводяться не тільки вищі чиновники, але й усяка дрібота, не тільки судді, а й підлеглі чиновники.*

Місто Трір тричі було розграбовано варварами, країна всяяна трупами, і земля полита кров'ю; і ось жителі Тріра звертаються до імператора з проханням... про захист і допомогу? Ні: вони просять театральних видовищ. Правителі міста журують, упиваються до нестями під час бенкетів з божевільними криками та словами. Не було в них сили на те, щоб захищати місто, вистачало сил тільки на те, щоб пити... Спустошення країни було великим, проте цьому ще можна було зарадити. На жаль, не було ніяких ліків, аби підняти низьку мораль людей. Римляни набагато більші вороги самі собі, ніж їхні зовнішні вороги. Ніхто не каже, що це місто загинуло від нашествия варварів, оскільки смерть народу римлян настала раніше, ніж їхня загибель від варварів».

3. Хто такі слов'яни? Якими були стосунки давніх слов'ян із готами та гунами під час Великого переселення народів?

Велике переселення народів торкнулося й **давніх слов'ян**. Слов'яни – предки 15 сучасних європейських народів, у тому числі й українського, з'явилися протягом 2–1 тис. до н. е. на лісистих просторах від *Вісли до Дніпра*. Ці терени дослідники називають прабатьківщиною слов'ян.

Речові пам'ятки давніх слов'ян мають свої особливості. Протягом тисячолітньої історії становлення слов'янства вони змінювалися. Та в найзагальніших рисах усе-таки подібні між собою. Так, поселення давніх слов'ян розташовувалися групами на близькій відстані одне від одного на схилах річок. За житла в них правили напівземлянки або землянки із плетеними чи складеними зі зрубаних стовбурів стінами і вогнищем, а від 5 ст. н. е. – з кам'яною піччю на долівці. Померлих одноплеменців праслов'яни та слов'яни здебільшого спалювали. Керамічні вироби ліпили руками, без допомоги гончарного круга, зрідка оздоблюючи різними візерунками. Своєрідними були також знаряддя праці слов'ян та їхні прикраси.

Мешкаючи на територіях, віддалених від осередків тогочасної європейської історії, і не маючи власної писемності, слов'яни досить пізно потрапили на сторінки книжок. Найдавніші свідчення про них належать римським історикам 1–2 ст. Плінію Старшому, Тациту

Слов'яни – велика група європейських народів. Усталений поділ слов'ян на східних (українці, білоруси, росіяни), західних (поляки, чехи, словаки, лужичани) і південних (болгари, македонці, хорвати, словенці, боснійці, чорногорці, серби).

й александрійському географові Птоlemeю (2 ст.). Усі троє називали слов'ян **венедами** й розповідали про них як про окремий народ, що мешкав на схід од Вісли. Докладніше розповідають про слов'ян джерела 6 ст. й наступних століть. Велику увагу їм, зокрема, приділив автор історії готів Йордан. Він, зокрема, писав, що *«венеди походять від одного кореня і сьогодні відомі під трьома назвами: венедів, антів, склавинів...»*. За Йорданом, венеди мешкали в басейні Вісли, анти – у Подніпров'ї, склавини – між Дністром і Дунаєм.

1

2

3

1–2. Остготські застібки-фібули. Близько 400 р. та 500 р.

3. Остготський вождь. Мозаїка Великого імператорського палацу в Константинополі. Перша половина 6 ст.

Велике розселення слов'ян – переселення слов'ян, що відбулося в Європі в другій половині 5 – 7 ст. під час Великого переселення народів, коли слов'янські племена з'явилися в Подунав'ї, у глибинних районах Балканського півострова – на півдні, на заході дійшли до Ельби та балтійського узбережжя; на північному сході заселили верхов'я Дону й Волги.

У 4 ст., коли остготи остаточно утвердилися в причорноморських степах, їхня держава об'єднала народи, що жили на тих землях, у тому числі й слов'ян-венедів. Їх підкорив, як свідчить Йордан, король **Германаріх**. Ви вже знаєте, що 375 р. готів підкорили гунни. У складі гунського об'єднання слов'яни торували собі шляхи в Подунав'я та на Балкани, виступаючи то як союзники кочовиків, то як їхні підлеглі. У середині 5 ст., позбувшись залежності від гунів, слов'яни рушили на землі Східної Римської імперії. Так почалося **Велике розселення слов'ян**, про яке Йордан сповіщає: *«Тепер вони (слов'яни) бушують повсюди...»*.

Чим пояснюється той факт, що свідчення про слов'ян досить пізно з'явилися в писемних джерелах? Кому належали найдавніші згадки про слов'ян? Що ви віддалися про давніх слов'ян із розповіді Йордана?

Оцініть себе

1. Скільки минуло років від заснування Рима до остаточного падіння Західної Римської імперії?
2. Витлумачте поняття: *Велике переселення народів, вандалізм, слов'яни, Велике розселення слов'ян*.
3. Як Велике переселення народів вплинуло на долю Римської імперії? Якою, зокрема, була роль готів та гунів?
4. Які назви *давніх слов'ян* зберегли писемні джерела? На якій підставі вчені-археологи роблять висновок про належність археологічних пам'яток слов'янам?

У 476 р. припинила своє існування Західна Римська імперія, але Східна Римська імперія, що отримала назву «Візантія», існувала ще протягом багатьох століть. Поміркуйте, чому впала саме Західна Римська імперія. Чому 476 р. вважають датою, яка поклала край історії стародавнього світу?

§ 50. СУСПІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ І ДУХОВНИЙ СВІТ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 11

1. Яким було суспільне життя давніх слов'ян?

Археологічні знахідки переконують, що слов'яни від самого початку своєї історії виступали як окремі, хоч і споріднені, більші чи менші групи – об'єднання родів – племена, союзи племен. Племена очолювали обрані громадою вожді. Саме за вождями закріплювалася верховна влада. До їхніх повноважень належали перерозподіл надлишку продукції, організація оборони під час воєн, спорядження військових дружин тощо.

Особливу роль у житті слов'ян відігравали ради, на яких ухвалювали найважливіші рішення. Згадує про такі ради візантійський історик 6 ст. Прокопій Кесарійський: *«Ці племена, склавини й анти, не підлягають одній людині, – з давніх-давен живуть у демократії, тому про все, що для них корисне чи шкідливе, вони обмірковують спільно. І майже в усьому іншому обидва варварські народи здавна живуть однаково»*.

Коли з'являлася потреба боронитися від сильного ворога, слов'янські племена об'єднувалися у великі військові союзи. Прикладом такого союзу може бути антське об'єднання. Утворення великих союзів племен свідчить про такий рівень суспільних відносин, що передує державі. Отже, давні слов'яни в 5–7 ст. наблизилися до створення держави. На переддержавний рівень суспільства в давніх слов'ян указує й те, як вони облаштовували свої поселення. Менші з поселень скупчувалися навколо більших – своєрідних племінних центрів. Останні були й ремісничими осередками. Згодом такі великі поселення перетворювалися на укріплені *городища*. Залишки великого слов'янського міжплемінного центру археологи знайшли, приміром, на Волині – це Зимненське городище.

Схарактеризуйте рівень розвитку суспільства давніх слов'ян. Кому належали найбільші повноваження?

Працюймо самостійно. Завдання 1.

Складіть словничок з 3–4 слів, які можна використати в розповіді про суспільне життя давніх слов'ян. Запишіть тлумачення до кожного.

2. Що визначало господарське життя давніх слов'ян?

Давні слов'яни жили із землеробства та осілого скотарства. Вони вирощували просо, ячмінь, пшеницю, жито, овес, льон і коноплі, віддаючи перевагу ярим сортам. Сіяти озимину навчилися в другій половині 1 тисячоліття. З городини знали горох, ріпу, редьку, цибулю та

Прикраси з виїмчастою емаллю. 4–5 ст.

Черняхівська археологічна культура

(3–4 ст.), охоплювала землі між Прип'яттю й Десною на півночі та Чорним морем і Дунаєм на півдні. Поряд зі слов'янами її творили племена готів та інших народів. Власне слов'янські археологічні культури в лісостеповій частині Південно-Східної Європи постали в 5–6 ст. н. е.

Глечик із сільськогосподарським календарем. 4 ст., черняхівська культура.

часник. Довгий час панівною в землеробстві була перелогова система. На Поліссі для обробітку ґрунту застосовували ще підсіку, спосіб, коли для збільшення площі орних земель вирізали й випалювали ділянку лісу.

З тварин розводили велику рогату худобу, кіз, овець, свиней. Помічниками в слов'янських господарствах були воли та коні. Живучи поміж лісів, у краю річок та озер, слов'яни не нехтували тисячолітнім мисливським і рибальським досвідом. Полювали не лише для того, щоб здобути додаткові харчі, а й заради хутра – чи не найціннішого товару, що його слов'яни збували сусіднім народам.

З-поміж ремесел особливого розвитку досягли ливарна справа й ковальство. Особливо шанували майстрів-ювелірів. У Подніпров'ї знайдено велику кількість прикрас, виготовлених в унікальній техніці виїмчастої емалі.

Розквіт гончарного виробництва припав на наших землях на 3–4 ст. – на часи **черняхівської культури**. До тієї пори археологи відносять знахідки близько 50 гончарних майстерень, де виготовляли різноманітний посуд: кухонні горщики та посудини для зберігання припасів, а також миски, глечики, кухлі, келихи, триручні вази. Уся черняхівська кераміка мала особливий сірий – від світлого до темного – колір та оздоблювалася вишуканими орнаментами й різноманітними зображеннями. Раптовий злет гончарного виробництва був пов'язаний з контактами слов'ян з іншими народами, зокрема вихідцями з римських придунайських провінцій, від яких і було запозичено досконалу технологію. Під час Великого переселення народів гончарство занепало. Аж до 10–11 ст. слов'яни виготовляли ліпний посуд.

Спеціалізовані ремісничі осередки, зокрема металургійні та гончарні, свідчать про розвиток торгівлі. Підтвердження цього археологи мають і в численних знахідках монет різних народів.

Слов'яни активно торгували з населенням Подунав'я, Центральної Європи й Прибалтики, а згодом – з мешканцями римських провінцій та

міст Північного Причорномор'я. У слов'янські землі за тих часів потрапляли посуд, вироби зі скла, бронзи, срібла й золота, вино, олія. Натомість вивозили хутро, мед, віск, шкури, зерно.

Які заняття були поширені в давніх слов'ян? Які види ремесел розвивалися? Який крам вивозили зі слов'янських земель, а який завозили?

Працюймо самостійно. Завдання 2. Використовуючи подані рядки слів, сформулюйте речення, які характеризують господарське життя та заняття давніх слов'ян.

*Велика рогата худоба, кози, вівці, свині –
Горох, ріпа, редька, цибуля й часник –
Ливарна справа й ковальство –
Посуд, вироби зі скла, бронзи, срібла й золота, вина, олія –
Просо, ячмінь, пшениця, жито, овес, льон і конопля –
Хутро, мед, віск, шкури, зерно –*

3. Яким було духовне життя давніх слов'ян?

Давні слов'яни були язичниками. Оскільки за тих часів венеди, анти, склавини ще не мали власної писемності, свідчень про їхні вірування майже не збереглося. Утім зусиллями вчених дещо з давньо-слов'янської міфології таки відновили. Цій справі прислужилися й археологічні знахідки. Давні слов'яни мали святилища – *капища*. Це були кам'яні вимостки або заглиблення в землі. Більшість із них стояла просто неба, у центрі розташовувалися жертвовники та масивний стовп, на якому височів *ідол*. На капищах порядкували служителі язичницьких обрядів – *волхви*. Їх вважали знавцями таємниць природи, посередниками в спілкуванні з богами; волхви, за уявленнями слов'ян, були наділені надприродними силами й здібностями.

Давні слов'яни, що проживали на території України, поклонялися божествам, пов'язаним з рільництвом і скотарством. Джерела розповідають про верховного бога (бога сонця) – Даждьбога. Прикметно, що втіленням сонця було кілька божеств. Так, богом весняного сонця був Ярило, богом зимового сонця – Поревит тощо. До важливих богів належали бог неба Сварог, бог грому та блискавки Перун, бог – покровитель худоби, родючості та добробуту Велес.

Поклонялися наші предки духам: лісовикам, водяникам, домовикам тощо. Вірили в надприродну силу русалок, берегинь, вовкулак... Та хоч язичницькі вірування були за тих часів панівними, однак одразу після виникнення християнства долучалися давні слов'яни і до нової релігії.

Віра в Ісуса Христа поширювалася на нашій землі зі Східної Римської імперії. Сповідували християнство й готські володарі, під владою яких перебували племена венедів, склавинів та антів.

Працюймо самостійно. Завдання 3.

1. Роздивіться ілюстрацію. Чим зайняті зображені на малюнку люди? 2. Доведіть, що давні слов'яни обожнювали сили природи. 3. Чи втілено в малюнку-реконструкції ті риси духовного життя слов'ян, про які повідомляє візантійський історик 6 ст. Прокопій Кесарійський: «...Одного бога, що надсилає блискавку, визнають єдиним володарем усіх і жертвують йому... Шанують вони річки, німфи і деякі інші божества»?

Реконструкція святилища давніх слов'ян.

Які уявлення давніх слов'ян про природу й світ бережуть українські народні казки, легенди, перекази?

Навчальне видання

БАНДРОВСЬКИЙ Олександр Генріхович
ВЛАСОВ Віталій Сергійович

**ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ.
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ**

(інтегрований курс)

Підручник для 6 класу закладів
загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Головний редактор *Наталія Заблоцька*

Редактор *Наталка Пазюра*

Макет, художнє оформлення і обкладинка *Тетяни Куц*

Технічний редактор *Цезарина Федосіхіна*

Комп'ютерна верстка *Клари Шалигіної*

Коректор *Любов Федоренко*

Формат 70×100/16.

Ум. друк. арк. 18,20. Обл.-вид. арк. 17,54.

Тираж 139045 пр. Вид. № 2010.

Зам. №

Видавництво «Гене́за», вул. Тимошенка, 2-л, м. Київ, 04212.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 5088 від 27.04.2016.

Віддруковано у ТОВ «ПЕТ», вул. Ольмінського, 17, м. Харків, 61024.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 4526 від 18.04.2013.